

СУХАНШИНОСӢ

МАҶАЛЛАИ ИЛМӢИ
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИӢТИ БА НОМИ РӢДАКИИ
АКАДЕМИЯИ МИЛӢИИ ИЛМӢОИ ТОҶИКИСТОН
2023, №3

СЛОВЕСНОСТЬ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ИНСТИТУТА ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ РУДАКИ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
2023, №3

SUKHANSHINOSI

ACADEMIC JOURNAL
THE INSTITUTE OF LANGUAGE AND LITERATURE NAMED
AFTER RUDAKI OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF
TAJIKISTAN
2023, №3

ДУШАНБЕ – 2023

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ РӮДАКӢ**

*Маҷалла соли 2010 таъсис
ёфта, дар як сол чор
шумора нашр мешавад.*

Муассис: Институти забон ва адабиёти ба номи
Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Сардабир
д.и.ф. Аскар ҲАКИМ

Муовини сардабир
н.и.ф. Абдурахмон АБДУМАННОНОВ

Дабири масъул
н.и.ф. Лутфулло ШАРИФЗОДА

Нишонини мо: 734025, шаҳри Душанбе, хиббони
Рӯдакӣ, 21, Институти забон ва адабиёти ба номи
Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон,
хучраи 26, дафтари маҷаллаи «Суханшиносӣ», тел.:
(+992 37) 227 29 07, 227 11 70.

**Шохиси (индекси) обуна дар феҳристи «Почтаи
точик» -77755**

<https://sukhanshinosi.iza.tj>

E-mail: suhansinosi@gmail.com

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии
Тоҷикистон бори нахуст 5-уми апрели 2012 таҳти
№ 0098/мҷ, бори дуюм 12-уми ноябри соли 2015
таҳти № 0095/мҷ ва бори сеюм 7-уми сентябри соли
2017 таҳти № 023/ МҶ-97 сабти ном шудааст.

Ҳайати таҳририя:

Фарангис ШАРИФЗОДА
(директори ИЗА АМИТ),
Носирҷон САЛИМӢ
(узви пайвастан АМИТ, д.и.ф.),
Султон Ҳасан БАРОТЗОДА
(узви вобастаи АМИТ, д.и.ф.),
Сайфиддин НАЗАРЗОДА
(узви вобастаи АМИТ, д.и.ф.),
Саҳидод РАҲМАТУЛЛОЗОДА
(узви вобастаи АМИТ, д.и.ф.),
Абдунабӣ САТТОРЗОДА (д.и.ф., проф.),
Олимҷон ҲОҶАМУРОДОВ (д.и.ф., проф.),
Равшан РАҲМОНӢ (д.и.ф., проф.),
Умриддин ЮСУФОВ (д.и.ф.),
Ҳоким ҚАЛАНДАРИЁН (д.и.ф.),
Ҷамила МУРУВВАТИЁН (д.и.ф.),
Шодимуҳаммад СӢФИЗОДА (д.и.ф.),
Абдуҳолиқ НАБИЕВ (н.и.ф.),
Абдуламин МАЖНУНОВ (н.и.ф.),
Азиз МИРБОБОЕВ (н.и.ф.),
Беҳрӯзи ЗАБЕҲУЛЛО (н.и.ф.),
Сайфиддин МИРЗОЕВ (н.и.ф.),
Шамсиддин МУҲАММАДИЕВ (н.и.ф.),

Ҳайати мушовара: Масъуди МИРШОҲӢ (Фаронса),
Шариф ШУКУРОВ (Россия), Алӣ АКБАРШОҲ (Ҳинд),
Александр ҲЕЙЗЕР (Олмон), Садри САӢДИЕВ
(Ӯзбекистон).

Душанбе © Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, 2023.

**Маҷаллаи илмӣ «Суханшиносӣ» ба Феҳристи маҷаллаҳои
тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии
Тоҷикистон ва ҚОА-и Вазорати илм ва таҳсилоти олии
Федератсияи Россия (17.07.2023, №2498) ворид шудааст.**

СЛОВЕСНОСТЬ

2023

№ 3

*Научный журнал***НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ РУДАКИ***Основан в 2010 г.
Выходит четыре
раза в год*

Учредитель: Институт языка и литературы
имени Рудаки Национальной академии наук
Таджикистана

Главный редактор
д.ф.н. Аскар ХАКИМ

Заместитель главного редактора
к.ф.н. Абдурахмон АБДУМАННОВ

Ответственный секретарь
к.ф.н. Лутфулло ШАРИФЗОДА

Адрес: 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 21, Институт
языка и литературы имени Рудаки Национальной
академии наук Таджикистана, каб. 26, редакция
журнала «Словесность», тел.: (+992 37) 227 29 07,
227 11 70.

Подписной индекс в каталоге «Почтаи тоҷик» -
77755

<https://sukhanshinosi.iza.tj>

E-mail: suhansinosi@gmail.com

Журнал зарегистрирован Министерством культуры
Республики Таджикистан 15 апреля 2012 г. за
№0098/мч, перерегистрирован 12 ноября 2015 года за
№ 0095/мч и 7 сентября 2017 г. за № 023/ мч- 97.

Редакционная коллегия:

Фарангис Шарифзода (директор ИЯЛ НАНТ),
Носирджон Салими (академик НАНТ, д.ф.н.),
Султон Хасан Баротзода (член-корр. НАНТ, д.ф.н.),
Сайфиддин Назарзода (член-корр. НАНТ, д.ф.н.),
Сахидод Рахматуллозода (член-корр. НАНТ, д.ф.н.),
Абдунаби Сатторзода (д.ф.н., профессор),
Олимджон Ходжамуродов (д.ф.н., профессор),
Равшан Рахмони (д.ф.н. проф.),
Умриддин Юсуфов (д.ф.н.),
Хоким Каландариён (д.ф.н.),
Джамиля Мурувватиён (д.ф.н.),
Шодимухаммад Суфизода (д.ф.н.),
Абдухолик Набиев (к.ф.н.),
Абдуламин Мажнунов (к.ф.н.),
Азиз Мирбобоев (к.ф.н.),
Бехрузи Забехулло (к.ф.н.),
Сайфиддин Мирзоев (к.ф.н.),
Шамсиддин Мухаммадиев (к.ф.н.),

Редакционный совет: Франсис Ришар (Франция),
Шариф Шукуров (Россия), Али Акбаршоҳ (Индия),
Александр Гейзер (Германия), Садри Саъдиев
(Узбекистан).

Душанбе © Институт языка и литературы имени Рудаки
Национальной академии наук Таджикистана, 2023.

Научный журнал «Словесность» входит в Перечень
рецензируемых научных журналов ВАК при Президенте
Республики Таджикистан и ВАК при Министерстве науки и
высшего образования Российской Федерации (17.07.2023,
№2498).

Founder: The Institute of Language and Literature named after Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan

Chief Editor

Askar HAKIM

Doctor of Philological Sciences

Deputy Chief Editor

Abdumannonov ABDURAHMON,

Candidate of Philological Sciences

Executive Secretary

Lutfullo SHARIFZODA

Candidate of Philological Sciences

Editorial team:

Farangis SHARIFZODA (Director of the ILLAR NAST)

Nosirjon SALIMI (Academician of the NAST)

Sulton Hasan BAROTZODA (Corres. mem. of the NAST)

Sayfiddin NAZARZODA (Corres. mem. of the NAST)

Sakhidod RAHMATULLOZODA (Corres. mem. of the NAST)

Abdunabi SATTORZODA (d.ph.s., professor)

Olimjon KHOJAMURODOV (d.ph.s., professor)

Ravshan RAHMONI (d.ph.s., professor)

Umriddin YUSUFOV (d.ph.s.)

Hokim QALANDARIYON (d.ph.s.)

Jamila MURUVVATIYON (d.ph.s.)

Shodimuhammad SUFIZODA (d.ph.s.)

Abdulamin MAJNUNOV (c.ph.s.)

Abdukholig NABIEV (c.ph.s.)

Aziz MIRBOBIEV (c.ph.s.)

Behruzi ZABEHULLO (c.ph.s.)

Sayfiddin MIRZOEV (c.ph.s.)

Shamsiddin MUHAMMADIEV (c.ph.s.)

Address: Attn. Sukhanshinosi editor, The Institute of Language and Literature named after Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan, office 26, Rudaki Av. 21, Dushanbe city, 734025. Phone.: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70

<https://sukhanshinosi.iza.tj>

E-mail: suhansinosi@gmail.com

Subscription Index in «Pochtai Tojik» 77755

Journal was re-registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan, the first edition is from 5 April, 2012 year, № № 0098, the second edition is from 12 November, 2015 year, № 0095. and the third edition is from 7 September 2017 year, № 023/ МЧ- 97

International iditorial colleague: Masoud MIRSHOHI (France), Sharif SHUKUROV (Russia), Ali AKBARSHOH (India), Alexander HEIZER (Germany), Sadri SADIEV (Uzbekistan)

Dushanbe © The Institute of Language and Literature named after Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan 2023

The scientific journal «Sukhanshinosi» has included in the list of peer-reviewed scientific journals of the High Attestation Commission of the Republic of Tajikistan and the Higher Attestation Commission under the Ministry of Science and Higher Education of the Russian Federation (17.07.2023, No. 2498).

МУНДАРИҶА / СОДЕРЖАНИЕ

ЗАБОНШИНОСӢ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Нуров П. Вижагиҳои истилоҳ ва истилоҳсозӣ дар «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино.....	6
Мамадаминова З.Б. Рушду густариши забонҳои бехат дар даврони Истиқлол.....	17
Нарзикулова Ҳ.М. Баррасии баъзе хусусиятҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ ва тарҷумаи русии он.....	24
Бобоева М.М., Шарипов Н.Н. Структурно-валентный анализ глагола «ошик/шефта/мафтун шудан» - sich verlieben в таҷикӣ ва немисӣ.....	36
Умарова Ф. Таҳқиқи калимаҳои мураккаби пайваст, ки тавассути миёновандҳои «-о-» ва «-у-» сохта шудаанд (дар асоси маводи достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдуллоҳи Чомӣ).....	42
Умедҷони Л. Таҳлили диалектизмҳои лексикӣ фарохистеъмор дар осори Сорбон.....	51

АДАБИЁТШИНОСӢ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Маҳмадаминов А.С., Саидов Ф.Б. Баъзе мулоҳизаҳо оид ба мероси адабӣ ва илмӣ Абдуллоҳи Фитрати Бухорӣ.....	58
Ҳошимова Ҳ.А. Раҳим Ҷалил ва ташаккули романи муосири тоҷик.....	71
Аминӣ Алишер. Назари донишмандони араб ва ҷаҳони Исломи перомунӣ шеърӣ маснуъ.....	79
Муллоусмонова Г.Ғ. Мавқеи радиф дар ғазалиёти Шамсуддин Шохин.....	89
Қурбонзода Н. Таъсири Салими Техронӣ бар Воқифи Лоҳурӣ.....	97
Сирочзода Ҷ.Қ. Айнишиносии навҷӯ ва моҳиятбин.....	105

ФОЛКЛОРШИНОСӢ / ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Шарифзода Ф., Раҳмонӣ Р. Бобҷон Ниёзмӯҳаммадов ва наҷри афсонаҳои тоҷикӣ ба забони русӣ.....	115
---	-----

ЗАБОНШИНОСӢ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК:930.85 (415)

ВИЖАГИҲОИ ИСТИЛОҲ ВА ИСТИЛОҲСОЗӢ ДАР
«ДОНИШНОМА»-И АБУАЛӢ ИБНИ СИНО

Пирмаҳмад Нуров

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Аз шумораи зиёди забонҳои мавҷудаи миллии дар ҷаҳон (беш аз 2000) кам забоне ҳаст, ки ба он осори бузурги илмӣ боқӣ монда бошад ва ин асар то имрӯз мавриди таваҷҷуҳи ҷаҳонӣён, хусусан илмпешагон қарор гирифта бошад. Хушбахтона, забони тоҷикии порсӣ дар радифи забонҳои юнонию латинӣ, хитойю сурӣӣ, арабию англисӣ, русию олмонӣ, фаронсавию итолиёӣ аз ин гуна афзалият бархӯрдор аст. Ин забони илмӣ тоҷикист, ки дар тамаддуни ҷаҳонӣ таърихи куҳани бештар аз 1000-сола дошта, хиштҳои нахустини пойдевори он дар асрҳои миёна, дар замони ташаккули аввалин сохти давлатдорӣ тоҷикон – давлати Сомониён гузошта шудааст.

Нахустбунёдгузори забони илмӣ тоҷикӣ дар давраи классикӣ олимони бузурги аҳди Сомониён – Абуалӣ ибни Сино ва Абурайҳони Берунӣ мебошанд. Талабот ва сиёсати давлатдорӣ Сомониён мутафаккирони даврро водор месохт, ки нисбат ба тараққӣ додани забони порсии дарӣ (яъне тоҷикии имрӯза) ва татбиқи он дар соҳаи илм низ таваҷҷуҳ зоҳир карда, имкониятҳои дохилии ин забонро дар баёни асосҳои илмҳои замона истифода баранд, то дурдонаҳои ҳар як илм дастраси мардуми форсизабон гардад. Хушбахтона, олимони муътабари замон - Абуалӣ ибни Сино ва Абурайҳони Берунӣ аз уҳдаи ин вазифаи заҳматталаб, вале боифтихор барои мадад тавонистанд. Натиҷаҳои тадқиқоти илмӣ худро доир ба илмҳои математика, ҳандаса, табиӣёт, ҳайат ва монанди ин бо забони форсии тоҷикӣ (ба ҳатти арабиасоси тоҷикӣ) Абуалӣ ибни Сино дар асарҳои «Донишнома» ва Абурайҳони Берунӣ дар «Китоб-ут-тафҳим ли авои синаат-ит-танҷим» ва ҷаҳди дигар баён кардаанд.

«Донишнома»-и Сино нахустасари илмӣ, ҳамчунин нахустасари мансур ба забони порсии дарӣ мебошад, ки солҳои 1024-1037 таълиф гардида, минбаъд дар ташаккули забони илмӣ ва забони адабии тоҷикии имрӯза нақши муҳим бозидааст [6,170-347]. Ба гуфтаи дигар, агар Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ ва Абулқосими Фирдавсӣ тавассути гуфтани шеър забони порсии дариро ҳамчун забони назм ба вучуд оварда бошанд, Ибни Сино бо таълифи китобу рисолаҳо ба забони порсии дарӣ онро бо забони наср ба вучуд оварда, тавоноии ин забонро дар баёни афкори илмӣ илмҳои замона ба ибтот расонид. Гузашта аз ин, зимни таълифи ин асари худ Абуалӣ ибни Сино истилоҳоти илмӣ забони порсии дариро бо иқтибос аз забони арабӣ

поягузорӣ намуд. Аз ин рӯ ўро барҳақ бунёдгузори забони порсии дарӣ ҳамчун забони илму дониш ва истилоҳоти илмӣ он ном мебаранд.

Пеш аз мавриди баррасӣ қарор додани вижагиҳои истилоҳсозӣ дар «Донишнома» каме оид ба мафҳуми «истилоҳ» ва хусусиятҳои забонии он таваққуф менамоем.

Истилоҳ муодили тоҷикии калимаи латиниасоси термин (terminus –ҳадд, сарҳад) мебошад. Тавре ки таҳлили адабиёти илмӣ ва соҳавӣ нишон медиҳад, дар соҳаҳои гуногуни дониши инсон фаҳмиши ягонаи маънии калимаи «термин» вучуд надорад. Дар ҳар як соҳаи дониш терминҳо ба мафҳумҳои вижаи онҳо алоқаманд буда, маънии гуногун доранд. Чунончи, дар мантиқ термин ҳар гуна калимаест, ки фақат як мафҳумро ифода мекунад. Дар фалсафа термин номи махсуси илмиест, ки вобаста ба масъалаи баррасишаванда мафҳуми фалсафӣ ва тобишҳои онро ифода мекунад. Барои забоншинос термин умуман номи мафҳум аст. Ҷомеашинос терминро чун ҳар гуна калимаи махсус баррасӣ мекунад, хусусан вақте ки он ба илм ё истеҳсолот алоқаманд бошад. Дар илмҳои дақиқ, мисли физика, риёзӣ, кимиё, нучум ва монанди онҳо, термин мақоми махсус дошта, барои ифода кардани мафҳумҳои хосе ба қор меравад, ки онҳо мазмуни муайян ва дақиқи илмиро соҳибанд [8, 113].

Ҳамин фаҳми гуногуни маънии калимаи «термин», яъне «истилоҳ» аст, ки дар адабиёти илмӣ ва дарсӣ бо забони тоҷикӣ ҳоло шаклҳои гуногуни таърифи истилоҳ ба ҷашм меҳӯранд, чунончи:

Термин калимаест, ки мафҳуми муайяни ягон соҳа (фан, техника, санъат, хоҷагии қишлоқ ва ғайра)-ро ифода мекунад [12, 38].

Термин калима ё ибораест, ки мафҳуми муайяни ягон соҳаи илм, техника, маданият ва ё истеҳсолотро ифода мекунад [7, 63].

Истилоҳ чунин калима ё ибора, алоқамандии калимаҳо мебошад, ки ҳар яки онҳо фақат як мафҳумро ифода менамоянд ва дар доираи фанни мазкур ва ё ин ки дар доираи гурӯҳи фанҳои мазкур дорои як маъно мебошанд [6, 40].

Истилоҳ калима ё ибораст, ки предмет, мафҳуму ҷараёнҳои илм, санъат, техника ва ғайраро ба таври аниқ ифода мекунад [15, 51].

Истилоҳ (ар. اصطلاح – сулҳ қардан, созиш намудан), калима ё ибораст, ки тобиши махсуси маъноӣ дошта, дар доираи амалқарди як соҳа ё илми мушаххас мафҳуми муайянеро ба шакли мучазу дақиқ ифода мекунад [14, 641] ва ғайра.

Зимни баррасии вижагиҳои истилоҳ ва истилоҳсозӣ дар «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино мо хусусиятҳои зерини истилоҳро ҳамчун асос пазируфтаем: 1) **истилоҳ** вожаи махсус ё худ вожаи интихобие аз захираи луғавии забони порсии дарӣ ва ё вожаи маъмулие аз захираи луғавии забони арабӣ (ки он замон забони муқтадири илмӣ ба ҳисоб мерафт) аст, ки дар забони порсӣ ба он ба таври мазмуни муайяни илмӣ бор қарда шудааст; 2) **истилоҳ** тозавожа ё тозаибораест низ буда метавонад, ки барои ифода кардани муодили порсӣ (тоҷикӣ)-и истилоҳоти забони арабӣ бо истифодаи қоидаҳои калимасозию иборабандии забони порсӣ (тоҷикӣ) сохта шудааст; 3) **истилоҳ** вожаест буда метавонад, ки аз яке аз забонҳои муқтадири илмӣ иқтибос қарда шудааст (дар замони таълифи ин аср – забони арабӣ).

Муҳаққиқи назарияи иқтибос дар забони тоҷикӣ Т. Бердиева **меъёрҳои иқтибоси калимаҳои бегонатаборро** дар забони тоҷикӣ дар мисоли калимаҳои арабӣ аз ду гурӯҳ иборат медонад:

«Гурӯҳи якум:

1. Калимаи хориҷӣ ба савтиёти забони модарӣ итоат кунад: толиб, зарба, изтироб, зариф, назар, сулҳ, сиға ва мисли инҳо, ки овозҳои эмфатикӣ хоси забонҳои сомӣ доранд, ҳангоми иқтибос бо овозҳои тоҷикӣ иваз шаванд;

2. Калимаҳои хориҷӣ ба сарфу наҳви забони модарӣ риоя намоянд. Мисол, исмҳои фоил, мафъул, исми макон, замон, олат, кайфият, масдарҳои арабӣ ба ин ё он ҳиссаи нутқи тоҷикӣ дохил шаванд.

3. Калимаҳои хориҷӣ ба қонуниятҳои задагузории забони модарӣ тобеъ шаванд. Мисол, дар забони арабӣ зада одатан дар ҳичои аввал меояд. Иқтибосҳои арабӣ мувофиқи задагузории тоҷикӣ талаффуз шаванд.

4. Калимаҳои хориҷӣ дар заминаи забони модарӣ калимаҳои нав созанд. Мисол, илм – дониш; илмчӯӣ, илмнок, илмдӯст, илмӣ ва ғайра.

Гурӯҳи дуюм:

а) унсури бегоназабон ба қонуниятҳои савтӣ, маъноӣ, сарфиву наҳвий (грамматикӣ синтаксисӣ) забони иқтибоскунанда пурра итоат кунад, ба системаи забон чун узви комилхуқуқ дохил шавад, дар заминаи забони модарӣ воҳидҳои нави лексикӣ созад, доираи маъноӣ худро мувофиқи табиати он васеъ намояд;

б) забони иқтибоскунандаро микдоран бой, сифатан инкишоф диҳад. Мисол: аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ калимаи «дахр» иқтибос шудааст, ки он маънои вақт, сарнавишт, тақдир, фалокат, офат, мақсад, расму русум, маросимро мефаҳмонад. Дар забони тоҷикӣ ин калима ба маънии замон, давр, аср, дунё, ҷаҳон, рӯзгор, тақдир, қазову қадар, толеъ, бахт кор фармуда шудааст.....» [3, 7].

«Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино ба баёни асосҳои се баҳши илми замона баҳшида шудааст: мантиқ, илоҳиёт ва табиёт. «Дар он илми мантиқ чун илми мустақил муаррифӣ гашта, дар аввал ҷо дода шудааст. Дар баҳши мантиқи «Донишнома» масъалаҳои гуногуни ин илм, аз ҷумла, мафҳум, мақулотӣ ашара (дахгона), лафз, ҳукм, илми маҷҳулот, бурҳон (тарзҳои исбот), қиёсу қазия ва навъҳои гуногуни он, истиқро таҳқиқ шудаанд. Дар баҳши илоҳиёти «Донишнома» масоили умдатарини фалсафӣ, аз ҷумла, ҳастӣ, ҷавҳар ва араз, воҷибулвучуд, имконулвучуд, умури кулӣ, модда (ҳаюло), сурат ва дигар масъалаҳо баррасӣ гардидаанд.... Дар баҳши табиёти «Донишнома» ба таҳлил ва ҳалли масъалаҳои марбут ба ҳаракат ва шаклҳои он, макон ва замон диққати махсус дода шудааст. Ба ин қисмат таълимот оид ба нафс дохил аст, ки дар он масоили мубрами равоншиносӣ ва назарияи маърифат, мас., масъалаи пайдош ва моҳияти нафс ва навъҳои он (наботӣ, ҳайвонӣ ва нафси нотиқа), зинаҳои маърифати ҳиссиву ақлӣ ва шаклҳои он, мақоми ақлу хирад дар маърифат ва иртиботи он бо «Ақли фаъол» ва ғ. таҳқиқ шудаанд. Бахшҳои риёзиёт, нучум ва мусиқӣ «Донишнома» бар асари ҳаводиси айём бенишон шуданд...» [13, 139]

Истилоҳоти асосии асарро вобаста ба ин бахшҳои илм чунин синфбандӣ кардан мумкин аст:

1) истилоҳоти мансуб ба илми мантик: **аввалиёт** (аслҳои нахустин), **андеша**, **асл** (бунёд), **бурҳон** (исбот), **вақт**, **вахмиёт**, **дониш**, **замон**, **зот** (моҳият), **иллат** (сабаб), **илм**, **исм**, **истикро** (индуксия), **ифтироз** (фарзия), **калима**, **куниш** (феъл), **қазия** (мулоҳиза), **қиёс** (силлогизм), **лафз** (баён), **мавзӯ**, **мазмун**, **мазнунот** (фарзияҳо), **мақбулот** (пазираҳо), **маҳсусот** (ҳиссиёт), **матлаб**, **машҳурот**, **маънӣ**, **мисол** (монанда, шабех), **муғолат** (хатоҳо), **муқаддама** (аввалия), **муқаддамот** (аввалиёт), **мучарработ** (таҷрибаҳо), **мусалламат** (ичозатшудаҳо, ҷоизҳо), **муҳайялот** (хаёлиҳо), **мушаббаҳот** (шабехҳо, монандаҳо), **навъ**, **нақиз**, **натиҷа**, **ниҳод** (хосият, хусусият), **ном**, **пайдой**, **парвариш** (тарбия), **поқӣ**, **расм**, **сурат** (шакл), **сухан**, **тасаввур**, **тасдиқ**, **толи** (оқибат), **феъл**, **хабар**, **хитоб**, **ҳадд** (истилоҳ), **ҳикмат**, **ҳол**, **ҷарой** (сабаб), **чиз**, **чинс**, **чисм**, **ҷойгоҳ**, **ҷунбанда**, **ҷунбиш**, **шак**, **шакл**, **шинохт** ва ғайра;

Таҳлили микдории вожаҳо нишон медиҳанд, ки дар баҳши мантиқ аксари истилоҳоти илмиро истилоҳҳои арабӣ ташкил медиҳанд.

2) истилоҳоти мансуб ба илоҳиёт (метафизика): **абъод** (ченакҳо), **акл**, **ачсом** (чисмҳо), **андарёфт** (дарк, фаҳм), **андарнигарӣ**, **андаррасид**, **андеша**, **андоза**, **андом**, **арз** (пахноӣ), **асбоб** (сабаб), **бахра** (марҳила), **бахрпазириш**, (тақсимшавандагӣ), **бар** (боло), **баргирифт** (инкор кардан), **баргирӣ** (бартарафсозӣ), **барёфт** (фаҳм кардан), **барин**, **баринпазир**, **барсӯ**, **бегусастагӣ**, **вахм** (тасаввур), **вочиби**, **вочиби-ул-вучуд**, **гардиш** (тағйирёбӣ), **гармӣ**, **гароиш** (ҷозибар), **гаронӣ**, **гумон**, **гусаста**, **гусастагӣ**, **гуфтор**, **ғайрият** (фарқият), **ғоят** (мақсад), **дерҷунб**, **дониста**, **дониш**, **дошт**, **забарсӯ**, **заифӣ**, **замон**, **зид**, **зиддӣ**, **иллат**, **иллият**, **илм**, **қавн** (пайдоиш), **кайфият** (сифат), **каммият** (микдор), **камобешӣ**, **қасрат** (мачмуъ), **коркуниш**, **қунандагӣ** (сабабият), **куниш**, **қирон**, **қисматпазир** (тақсимшаванда), **қодирӣ**, **қувват**, **қувватгирӣ**, **мардум** (инсон, одам), **меҳин**, **миёнагин**, **миёнҷӣ**, **микдор**, **моддат** (материя), **монандагӣ**, **моя** (материя), **мумкинӣ**, **мумкин-ул-вучуд**, **нақш**, **некномӣ**, **нерӯӣ**, **ниҳод** (мавқеъ), **ноқисматпазир**, **номумкин-ул-вучуд**, **омезиш**, **ороиш**, **оромиш**, **офариниш**, **пайванд**, **пайвандпазир**, **пайваस्ताгӣ**, **пӯшидагӣ**, **сипасӣ**, **сифат**, **сурат**, **табиат**, **тавотӣ** (якмаъноӣ), **такаллуф**, **такаллуфкорӣ**, **таркибпазир**, **тасаввур**, **тахайюл**, **фасод** (вайроншавӣ), **фасодпазирӣ**, **феъл** (амал), **фурӯсӯ**, **хало**, **хирад**, **хост** (ихтиёр), **ҳастӣ**, **ҳастидех**, **ҳаюло**, **ҳикмат**, **чигунагӣ**, **чиз**, **ҷавҳар**, **ҷихатгир**, **ҷойгоҳ**, **ҷунбиш**, **ҷунбишпазирӣ**, **шубҳат**, **шукӯҳмандӣ** ва ғайра.

Дар ин баҳш низ микдори вожаҳои арабӣ нисбат ба вожаҳои порсӣ зиёдтар аст.

3) истилоҳоти мансуб ба табиӣёт (физика): **акл**, **аксом** (намудҳо), **андаргирӣ**, **андарёбӣ** (дарк), **андарёфт** (фаҳм, дарк), **андарпайванд**, **афзоиш**, **бастнокӣ**, **бешӣ**, **бисовиш**, **бисуданӣ**, **болиш** (тағйирёбӣ), **бузургӣ**, **бӯйиданӣ**, **бӯъд** (ҳаҷм), **ваҳм** (инстинкт), **гавҳар** (субстансия), **гардиш**, **гармгоҳ**, **гармӣ**, **гармипазир**, **гармоба**, **гаронӣ** (вазнинӣ), **гӯгирдӣ** (сулфур), **гузор** (канал), **гусаландагӣ** (ковокӣ), **гусастагӣ**, **ғаризӣ** (хос будан), **ғизо**, **ғизопазирӣ**, **ғизохор**, **ғозия** (муҳити ғизодиханда), **дама** (мех), **дараҷа**, **даранг**, **дерҳил**, **дерпазир**, **диданӣ** (чиз, ашё), **дурафшон**, **дуруштӣ**, **ёқут**, **жола**, **забона**, **заифчашм**, **заминӣ**, **зарних**,

зарра, захм (такон), зиракнафс, зоишдеҳ, зудгусал (зудчудошаванда), зудчунб, каба (банка), каммалой, килс (оксидшавӣ), ковокӣ, кунӣ, қувват, қувватгирӣ, мавҷ, мағоко (умқ, чуқурӣ), мало (пурра, комил), меғ (абр, туман), миёнгоҳ, молиш, мондагӣ, муваллида, наботӣ, нағзӣ, нармӣ, нопазирӣ, нотобишӣ, обдузд (насос), обкаш, оромиш, осоиш, оташпора, пазиро, парваришпазир, полоиш, пурӣ, пухтагӣ, пӯшан, расидагӣ, раҳиш, роҳбастагӣ, рӯшно, рӯшноӣ, сабуқӣ, самовӣ, сардӣ, сахтӣ, созгорӣ, сунӣ, сурат, сурб, тагарг (жоладона), тақосуф (зичӣ, ғализӣ), тангӣ, тарӣ, тезӣ, тобиш, тухмдеҳ, фасурда, ҳало, хирман, ҳаво, ҳамворӣ, ҳарорат, ҳаюло, ҳарбӣ, ҳашиданӣ, ҳашмзадагӣ, ҳашовӣ, чиз, ҳамотот, ҳисмӣ, ҳой, ҳойгоҳ, шакл, шаффофӣ, шитоб, шунавоӣ, якӣ, ях ва ғайра.

Дар ин бахш миқдори вожаҳои порсӣ нисбат ба вожаҳои арабӣ зиёдтар аст.

Таҳлили забони «Донишнома»-и Сино собит мекунад, ки он бо истифодаи комил аз имконоти дохилии забони порсӣ дар он марҳилаи ташаккул иншо гардидааст. Албатта, ин асар замоне таълиф шудааст, ки забони насри тоҷикӣ акнун ташаккул меёфт ва ҳоло марзҳои забонҳои насри бадеӣ ва насри илмӣ ҷудо нагардида буданд. Аз ин рӯ, забони баёни «Донишнома»-ро метавон ҳамчун асари умуман насрӣ ва ё ҳамчун насри илмиву фалсафии замони Сомониён аз ҷанд нигоҳ таҳлилу таҳқиқ кард: аз нигоҳи луғавӣ, аз нигоҳи сарфиву наҳвӣ ва ё аз нигоҳи услубӣ баён.

Мо, ин асарро ҳамчун асари илмӣ мухтасаран аз нигоҳи услубӣ, яъне бо истифода аз воситаҳои илми услубшиносии муосир баррасӣ карда, равиши ҳоси Абуалӣ ибни Синоро дар интиҳоби қолабҳои ифодаи афкори илмӣ муайян менамоем.

Ба маънии ҳар гуна услуб, чунончи услуби илмӣ, истифодаи забони миллиро дар вазифаҳои махсус ва ё мақсадҳои вежа фаҳмидан мебояд. Ба ибораи дигар, зери мафҳуми **услуб** (ё сабк) маҷмӯе аз захираи воситаҳои забони адабию фаҳмидан мебояд, ки бо истифодаи онҳо асосҳои ин ё он соҳаи таҳассусии инсон (**илм, адабиёт, тибб, пешаварӣ, кишоварзӣ, истеҳсолот, ҳарб** ва ғайра) баён ва сабт карда мешаванд. Дар ин замина, услуби илмӣ як равиши ҳоси баён ва сабти афкори илмӣ бо истифода аз интиҳоби қолабҳои ифодаи фикр (тарзу воситаҳои калимасозӣ, шаклҳои калима, воситаҳои грамматикӣ алоқаи калимаву ҷумлаҳо, роҳҳои сохтани ибораву ҷумлаҳо ва ғайра) мебошад.

Услуби илмӣ аз услуби бадеӣ бо аломатҳои зерин фарқ мекунад [4,18]:

- 1) дақиқ ва муҷаз баёну сабт шудани афкори илмӣ;
- 2) якмаънӣ (яъне бо як калима) ифода шудани вожаҳои илмӣ (истилоҳот ва номгон) дар як соҳаи илм;
- 3) ғориғ гардидани калимаҳо аз сермаъноӣ ва тобишҳои маъноӣ;
- 4) ори будани фикр ё сухани илмӣ аз маҷоз, киноя, муболиға ва умуман обуранги бадеӣ;
- 5) дар баён ва сабти афкори илмӣ истифодаи нашудани калимаҳои эҳсосӣ;
- 6) дар ҷумлаҳои ҳабарӣ танҳо ба шахси сеюм (хоҳ танҳо, хоҳ ҷамъ) нисбат дода шудани амалу ҳолат.

Ҳамин тариқ, аввалин нуктае, ки гоҳи таҳлили «Донишнома» пеши назар ҷилвагар мешавад, дақику мучаз баён шудани афкори илмӣ мебошад, ки ин аз меъёрҳои асосии услуби илмӣ аст:

«Ҷунбиши гирд, ки гирди худ бувад, аз ниҳоде ба ниҳоде бувад, на аз ҷое ба ҷое» [1,300];

«Аммо бухор чун аз гармгоҳ баландтар шавад, ҷунбиши вай гаронтар бувад ва чун ба он ҷойгоҳ расад аз ҳаво, ки сард бувад, сармои он ҷойгоҳ ӯро бибандад, зеро ки сармо бухорро зуд бибандад, чунон ки чун гармобаро дар боз кунанд, сармо аз берун ба ҳавои гармоба расад, андарвақт ҳавои гармоба чун мег шавад» [1, 320].

Дар услуби комилан илмӣ номи мафҳуми илмӣ, яъне истилоҳ бо як калима ва ё бо як ибора ифода карда мешавад. Вале дар ин асар аксари мафҳумҳои илмӣ такроран бо чанд ном ифода гардидаанд, яъне муродифоти калима истифода шудааст, ки ин дар услуби ноии муосир хоси услуби илмӣ оммафаҳм мебошад. Чунончи:

«Аммо илми назарӣ се гуна бувад: якеро илмӣ барин ва илми пешин ва илми он ҷӣ сипаси табиат аст, хонанд. Ва якеро илми миёнгин ва илму фарҳангу риёзат хонанд ва илми таълимӣ хонанд. Ва якеро илми табиӣ ва илми зерин хонанд» [1,217].

Дар баъзе мавридҳо номи як мавзӯи асар на номи як мафҳуми илмӣ, балки мазмунӣ ин мафҳумро ифода мекунад, ки ин низ хоси услуби илмӣ оммафаҳм мебошад:

«Пайдо кардани сабаби ҷунбиши гирд, ки вай шояд ки пайваста бувад мар ҷисми басити аввалро, на ба сӯйи ҳаст шудани ҷисмҳои паст, ки зери ваянд» [1, 285] ва ғайра.

Дар асар усули ба қисмҳо тақсим кардани фикр бештар истифода шудааст, ки ин ба осонфаҳму осондарк шудани матнҳо имкон медиҳад. Масалан:

*«Ҷисмҳо як андар дигар феъл кунанд ба ду гуна: яке ба **бисовиш** чунончи ях мар чизеро, ки бибисовад, сард кунанд ва чунон ки бод мар чизеро, ки бибисовад, бичунбонад. Ва дигаре ба **баробарӣ**, чунончи сабза, ки девореро андар пеши хеш ранги сабзе афканад»* [1, 314]; *«Доништан ду гуна бувад...»* [1, 172] ва ғайра.

Дар баъзе ҷумлаҳои хабарӣ на ба шахси сеюм, балки ба шахси дуум нисбат дода шудани амалу ҳолат низ ба назар мерасад, дар сурате ки дар услуби комилан илмӣ амалу ҳолат танҳо ба шахси сеюм нисбат дода мешавад. Чунончи:

«Ва агар хоҳӣ бидонӣ, ки маънии зотӣ, ки бар чизҳои бисёр уфтод, ҷинсӣ аст, ё навъӣ, нигоҳ кун!» [1, 177];

«Балки таъби ту хоҳад, ки бигӯӣ, кадом шумор аст; чаҳор аст ё панҷ ё шаш?» [1, 178];

«Ва ту доништаӣ, ки ночизро ин ҳукм набувад» ва ғайра.

Ҳамин тариқ, дар заминаи таҳлили зикршуда услуби илмӣ баёни «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Синоро ба услуби илмӣ оммафаҳм мансуб доништан мумкин аст. Мақсади муаллиф, пеш аз ҳама, нишон додани тавони забони порсии дарӣ дар ифода кардани афкори илмӣ ва дастраси аҳли савод намудани асосҳои илмҳои замона мебошад [7, 24-26].

Дар асоси пажӯҳишҳои мо, дар асар аз нигоҳи қоидаҳои истилоҳсозии муосир ҷаҳор қоидаи сохтани ҳамто (муодил)-ҳои порсии истилоҳоти илмӣ арабӣ истифода шудааст, ки ин афкори илмиро оммафаҳм мегардонад:

1. Интиҳоби ҳамтоҳои порсии калимаистилоҳоти арабӣ: ҳаюло – **моя**, ҳаракат – **ҷунбиш**, ашъ – **чиз**, тағйирот – **гардиш**, мусаллас – **сесӯ**, мураббаъ – **ҷорсӯ**, илм – **дониш**, созгор, феъл – **куниш**, иқтидор – **тавоноӣ**, мустақим – **рост** ва ғайра.

2. Сохтани муодилҳои порсии истилоҳоти арабӣ бо истифодаи қоидаҳои гуногуни калимасозӣ:

а) вандбандӣ (аффиксатсия), яъне, ба асоси калима ҳамроҳ кардани пешванд, ё худ -префиксҳо (**но** - ва **бе** – ва **би**-), пасванд, ё худ -суффиксҳо (**-ӣ**, **-иш**, **-о**, **-а**, **-ан**, **-ин**, **-ият**, **-нок** ва ғайра.), баъзан миёнавандҳо (**-о**, **-у**), мисолҳо:

Вожаҳои нави порсибунёд: **анбозӣ**, **андаргирӣ**, **андарёбӣ**, **андарнигарӣ**, **афзоиш**, **баробарӣ**, **басовӣ**, **бастнокӣ**, **бегусастагӣ**, **безоиш**, **берӯшноӣ**, **бегармӣ**, **беандоза**, **бисовиш**, **бисуданӣ**, **болиш**, **гармоба**, **гирдӣ**, **гӯгирдӣ**, **гусаландагӣ**, **дарозо**, **диданӣ**, **дуруштӣ**, **камият**, **каммалой**, **камобешӣ**, **кеҳин**, **коркуниш**, **кунандагӣ**, **куниш**, **куно**, **куноӣ**, **меҳин**, **миёнҷӣ**, **модагӣ**, **молиш**, **монандагӣ**, **нармаӣ**, **нишона**, **нопазирӣ**, **норостӣ**, **носозворӣ**, **носозӣ**, **ночиз**, **нопазиро**, **ногарм**, **носард**, **нотобишӣ**, **норост**, **олоиш**, **оромиш**, **офтоба**, **пазиро**, **пахно**, **полоиш**, **пӯшан**, **пӯшидагӣ**, **равғаннок**, **расидагӣ**, **растагоҳӣ**, **раҳониш**, **роҳбастагӣ**, **созворӣ**, **созӣ**, **сокинуна**, **сиёча**, **ҳамчандӣ**, **ҳамчунонӣ**, **чандӣ**, **ҷаҳорсӯӣ**, **ҷароӣ**, **ҷашмзадагӣ**, **ҷигунагӣ**, **ҷизӣ**, **шунаво**, **ҷашо** ва ғайра;

Вожаҳои нави арабиасос бо ҳамроҳ кардани пасванду пешвандҳои порсии дарӣ: **ғизопазирӣ**, **доирагӣ**, **иклимпазирӣ**, **кайфият**, **кароҳият**, **қувватгирӣ**, **мураббай**, **мутааххирӣ**, **мутақаддимӣ**, **ноқисматпазир**, **номувофиқӣ**, **номунқасим**, **ноҷисм**, **тақаллуфкорӣ**, **тамомӣ**, **хитобӣ**, **ҳайвоният**, **ҳисоба**, **ҷинсият**, **узӯӣ** ва ғайра;

б) сохтани мураккабвожаҳои нав: **абрпора**, **андарёфт**, **буридангоҳ**, **гармгоҳ**, **зоишдеҳ**, **зудхил**, **зидгусал**, **зудҷунб**, **қисматпазир**, **миёнгоҳ**, **обкаш**, **оташкада**, **оташпора**, **пайванддор**, **пайвандпазир**, **парваришпазир**, **пешинрост**, **таркибпазир**, **тухмдеҳ**, **фасодпазир**, **хатпора**, **хурднафс**, **хурдҳиммат**, **ҳамчанд**, **ҳастидеҳ**, **ҷисмпора**, **ҷиҳатгир**, **ҷиҳатгоҳ**, **ҷунбишдор**, **ҷунбишпазир**, **яқсон**, **ҷойгоҳ**, **гармшаванда**, **хатпора**, **ҷунбишдор**, **гармипазир**, **дерҷунб**, **пасопеш**, **камобеш**, **ҷаҳорсӯ**, **сесӯ**, **яқсӯ**, **обкаш**, **ғизидеҳ**, **дардзо**, **обдузд**, **дардраҳо** ва ғайра.

3. Сохтани ҳамтоҳои порсии истилоҳоти арабӣ дар шакли ибораистилоҳот:

а) ибораистилоҳоти иборат аз ду вожа: **гармии табиӣ**, **гардиши фалак**, **дониши феълӣ**, **иллати тамоӣ**, **илми ақлӣ**, **илми барин**, **қиёси истисноӣ**, **қуввати андарёфт**, **қуввати болишдеҳ**, **лафзи мураккаб**, **оинаи сӯзон**, **сурати диданӣ**, **феъли беканора**, **хатти гирд**, **ҳадди кеҳин**, **ҳадди меҳин**, **ҳаракати барсӯ**, **ҳаракати фӯрсӯ**, **ҳаракати рост**, **ҳоли хоб**, **ҷизҳои ҳасис**, **ҷисми шаффоф**, **ҷисмҳои гирд**, **ҷойгоҳи табиӣ**, **ҷунбиши ҷойгоҳӣ**, **ҷунбиши носитеханда**, **ҷунбиши ситеханда**, **шакли нахустин**, **шумораи тоқ**, **шумораи ҷуфт**, **қобили ҳаракат**, **ҷизи зудҷунб**, **ҷунбиши рост**, **илми ангориш** ва ғайра.

б) ибораистилоҳоти иборат аз се ва зиёда вожа : **илми сипаси табиат, илми тадбири шахр, илми ҳайату ниҳоди олам, қуввати тахайюлу фикр, қазияи шартии мунфасил, лафзи муфради кулӣ, илми беруни табиат (яъне, метафизика), ситораи гирди бодум ва монанди инҳо.**

4. Иқтибос кардани истилоҳоти илмии арабӣ ва ҷунунӣ: **мантиқ, табиӣёт, аввалиёт, ақл, асл, бурҳон, бўъд, вақт, ваҳм, ваҳмиёт, вочиб-ул-вучуд, касрат, қувват, мавзуъ, мақбулот, миқдор, мумкин-ул-вучуд, ҷисм, тӯл, арз, сабаб, макон, замон, рутубат, сурат, шакл, ҳаракат, булимус, мактонис, морқашишо, мунмия, сакмунӣ ва ғайра [3, 17-18].**

Муҳаққиқи забони «Донишнома»-и Сино А.М. Байзоев қоидаи дигари истилоҳсозӣ, яъне истилоҳ гардондани калимаи забони умумро дар ин асар исбот намудааст. Ҷунунчи, калимаи «гирд», ки маънии луғавиаш «доирашакал будан» аст, ҷунун истилоҳи илмӣ маънии нави «гарданда» гирифтааст: ҷунуниши гирд. Ё худ вожаҳои «барин» ва «зерин», ки маънии луғавиашон «болоӣ, осмонӣ» ва «поёнӣ, заминӣ» аст, дар истилоҳҳои илми барин ва илми зерин ба маънии илмҳои метафизика ва физика омадаанд, ва ғайра [2, 8];

Муҳаққиқон исбот кардаанд, ки таносуби калимаву истилоҳоти порсӣ ва арабӣ дар «Донишнома» ҷунун аст: дар мантиқ – 68 % ва 32 %, дар илми барин (метафизика) – 63 % ва 37 % дар илми зерин (физика) – 83 % ва 17 % [11, 156].

Тавре ки дар боло ишора кардем, «Донишнома» нахустин асари илмӣ бо забони порсии дарӣ буда, муаллиф кӯшиш ба ҳарч додааст, ки афкори илмиро, ки он замон тавассути забони арабӣ ташаккул ёфта буд, бо истифодаи ҳарчи бештар аз захираи луғавии забони порсии дарӣ дар он марҳилаи ташаккул ифода намояд. Вале дар баъзе мавридҳо ба муаллиф бо вожаи порсӣ ифода кардани номи баъзе мафҳумҳои илмии арабӣ имкон надодааст ва муаллиф барои ифода кардани мафҳумҳои гуногуни илмӣ ҳамон як истилоҳи арабиро истифода кардааст. Масалан, бо истифодаи танҳо истилоҳи «сурат» дар асар номи чанд мафҳуми илмӣ ифода карда шудааст: 1) **шакл**: «Ва ҳар пазириое, ки ба пазируфтае ҳастии вай тамом шавад ва бафеъл шавад, он пазириро «ҳаюло» хонанд ва моддат хонанд ва ба порсӣ моя хонанд. Ва он пазируфтаре, ки андар вай бувад, *сурат* хонанд» [1, 220]; 2) **тасвир**: «Яке он аст, ки он мардумро ба ҳис бубинем ва дидани вай ба ҳис он бувад, ки *сурати* вай бо дарозо ва паҳно ва зардӣ ва сапедӣ ва он каммият ва кайфият ва вазъ ва ин ки бо мардумӣ омехтааст,...» [1, 332]; 3) **таҷассум, акс**: «Ва бад-он сабаб. ки рӯшно бар диданӣ уфтад, пас, *сурати* варо андар чашм уфканад ...» [1, 328]; 4) **манзара**: «Ва агар ҳаворо қуввати биноӣ набувад, ки ҷуз он набувад, ки *сурати* диданиро ба ин шуоъ расонад, худ берун омадани ин шуоъ ҷӣ ба кор аст. ҳаво худ ба чашм пайваста аст, бояд ки худ ба чашм расонад, то шуоъро берун набояд шуд» [1, 328]; 5) **тасаввур**: «Пас, *сурати* ҳаёли ҳам ба олати ҷисмонӣ бувад ...» [1, 333].

Ба ҳамин монанд бо як вожаи порсӣ дар баъзе мавридҳо мазмуни ду мафҳум ва зиёда аз ин ифода карда шудааст, ҷунунчи, вожаи **гардиш**: 1) **ҷарҳзанӣ, даврзанӣ**: «Агар осиее ваҳм кунем, аз оҳан ё алмос ва варо бар хештан баргардонем, он ҷузв, ки андар миёна бувад, гардиши вай хурдтар бувад аз *гардиши* ҷузви карона» [1, 326];

2) **тағйирёбӣ**: «Ҳар чӣ *гардиш* пазирад, ба сабабе пазирад ва ба сабабе ба ҳоле бувад [1, 252].

Ҳамин тариқ, нахустин кӯшишҳои ба забони тоҷикӣ ифода кардани афкори илмӣ дар замони Сомониён аз тарафи олими барҷастаи давр Абуалӣ ибни Сино дар заминаи порсии дарӣ ва сохтани ҳамтоҳои тоҷикии истилоҳоти илмии арабӣ бешубҳа аҳаммияти бузурги илмию таърихӣ дорад. Забони ин асар аз тавоноии забони тоҷикӣ дар ифода кардани афкори илмӣ ва сохтани истилоҳоти илмӣ шаҳодат дода, барои дар оянда ташаккул ёфтани забони адабии тоҷикӣ ва забони илмии тоҷикӣ нақши муассир бозидааст. Ҳарчанд дар тӯли қарнҳои баъдина (то охири асри XIX ва аввали асри XX, то давраи ба Россияи подшоҳӣ ҳамроҳ шудани Осиёи Марказӣ ва оғоз гардидани замони Шуравӣ) олимони ва мутафаккирони тоҷик дар асарҳои ба забони тоҷикӣ таълифнамудаи худ оид ба нучум, риёзиёт, тибб, фалсафа, ҷуғрофия ва монанди ин асосан аз истилоҳоти арабӣ истифода карданд, лекин истилоҳоти сохтаи ин олими ҷаҳоншумули тоҷик ҳоло қисми ҷудонапазири истилоҳоти илмии тоҷикӣ буда, дар баёни илмҳои замона оид ба фалсафа, мантиқ, физика, астрономия, ҷандасаю риёзӣ ва ғайра ба забони тоҷикӣ истеъмоли умум доранд.

КИТОБНОМА

1. Абуалӣ ибни Сино. Осор. Ҷ.1. - Душанбе: Дониш, 2005. – 852 с.
2. Байзаев, А.М. Язык «Донишнома» Абуали ибни Сино (терминология и словообразование): автореф. дисс.... канд. филол. наук. – Душанбе, 1992. -24 с.
3. Бердиева Т. Назарияи иқтибос (калимоти арабӣ дар забони тоҷикӣ)/Т. Бердиева. - Душанбе:,1991,- 128 с.
4. Камолиддинов, Б. Ҳусни баён/Б.Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1989. – 118 с.
5. Комилӣ А. Ибни Сино дар ойинаи муҳаққиқон. – Душанбе: Эҷод, 2005. – 96 с.
6. Болтаев, М. Мантиқ / М. Болтаев. – Душанбе: Маориф, 1992. -228с.
7. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олӣ. - Душанбе: Ирфон, 1995, - 440с.
8. Нуров, П.Г. Масъалаҳои омӯзиш, таҳқиқ ва татбиқи забони илмии тоҷикӣ/П.Нуров. – Душанбе: Дониш, 2008. – 165 с.
- 9.Нуров, П.Г. Истилоҳшиносӣ/П.Нуров. – Душанбе: Дониш. – 2018. – 139 с.
10. Нуров, П. Забони илмии тоҷикӣ/П.Нуров. – Душанбе, 2022, - 280 с.
- 11.Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Москва: 1981. Ч.III. С. 156.
12. Тоҳирова, Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. -Душанбе: Дониш, 1967. - 80 с.
13. Энциклопедияи миллии Тоҷикистон. – Ҷилди 4. – Душанбе, 2017. – 663 с.
14. Энциклопедияи миллии Тоҷикистон. – Ҷилди 8. – Душанбе, 2019. – 676 с.
15. Энциклопедияи Советии тоҷик. – Ҷилди 3. – Душанбе, 1981. – 634 с.

**ВИЖАГИҲОИ ИСТИЛОҲ ВА ИСТИЛОҲСОЗӢ ДАР
«ДОНИШНАМА»-И АБУАЛӢ ИБНИ СИНО**

Дар мақола нақши «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино дар ташаккули забони порсии дарӣ (яъне, забони тоҷикии имрӯза) ва забони илмии порсии тоҷикӣ, хусусан дар афзунгардонию захираи луғавию ин забон нишон дода шуда, вижагиҳои услубӣ ва истилоҳотии ин асарӣ безавол мавриди омӯзиши ва таҳқиқ қарор дода шудааст. Мафҳуми «истилоҳ» аз нигоҳи забонӣ дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти инсон таҳлил гардида, хусусиятҳои муҳимтарини он ҳамчун вожа ё иборавожа муқаррар карда шудаанд. Нишон дода шудааст, ки аз нигоҳи услубиносии муосир, услуби забони баёни «Донишнома» услуби илмӣ оммафаҳм мебошад. Истилоҳоти бахшҳои асосии асар – мантиқ, илоҳиёт ва табиёт ҷудо карда шуда, ҷоидаҳои сохтани онҳо бо истифодаи ҷоидаҳои истилоҳсозии муосир муайян карда шудаанд. Муқаррар карда шудааст, ки миқдори истилоҳоте, ки бо истифодаи вожаҳои порсии дарӣ сохта шудаанд, дар бахши табиёти асар нисбат ба дигар бахшҳои он бештаранд.

Калидвожаҳо: забони порсии дарӣ, забони илмӣ порсии дарӣ, забони тоҷикӣ, нахуствожаҳо, решавожаҳо, мураккабвожаҳо, услуби илмӣ, услуби илмӣ оммафаҳм, истилоҳ, ҳамто (муодил)-и порсии истилоҳи арабӣ, ҷоидаҳои истилоҳсозӣ, ибора-истилоҳот.

**ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНА И ТЕРМИНОПОСТРОЕНИЯ В
«ДОНИШНОМЕ» АБУАЛИ ИБН СИНЫ**

В статье показана роль «Донишнома» Абу Али ибн Сины в становлении языка порсии дари (т.е. современного таджикского языка) и научного персидско-таджикского языка, особенно в обогащении словарного запаса этого языка, и исследованы стилистические и терминологические особенности данного произведения. Понятие «термин» проанализировано с лингвистической точки зрения в различных сферах человеческой деятельности, на основании которого установлены его важнейшие признаки как слова или словосочетания. Автором выделены термины основных разделов произведения - логики, метафизики и физики, а также определены особенности их создания с учетом современных правил терминообразования. Установлено, что количество терминов, созданных с использованием исконно персидских лексем, в разделе о физике больше, чем в других разделах.

Ключевые слова: язык порсии дари, персидский научный язык, таджикский язык, начальные слова, корневые слова, сложные слова, научный стиль, научно-популярный стиль, термин, персидский эквивалент арабского термина, терминологические правила, термины-словосочетания.

**FEATURES OF THE TERM AND TERM CONSTRUCTION IN
«DONISHNOMA» ABUALI IBN SINA**

This article deals with the role of «Donishnoma» of Abu Ali ibn Sina in the formation of the Porsii Dari language (i.e. the modern Tajik language) and the scientific Persian-Tajik language, especially in enriching the vocabulary of this language, as well as have been researched the stylistic and terminological features of this work . The concept of «term» is analyzed from a linguistic point of view in various spheres of human activity, its most important features as words or phrases are established tooo. The terms of the main sections of the work - logic, metaphysics and physics - are singled out, as well as the rules for their creation from the point of view of modern rules of term formation. It has been established that the number of terms created using purely Persian words in the section on physics is greater than in other sections.

Key words: *Persian Dari language, Persian scientific language, Tajik language, initial words, root words, compound words, scientific style, popular scientific style, term, Persian equivalent of an Arabic term, terminological rules, terms-phrases.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Нуров Пирмахмад Гулович – сарходими илмии шӯбаи забони тоҷикии Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ, доктори илмҳои филологӣ. Тел.: +992 935534570, е-майл: [nurov6464@mail.ru/](mailto:nurov6464@mail.ru)

Сведения об авторе: Нуров Пирмахмад Гулович - главный научный сотрудник отдела таджикского языка Института языка и литературы имени Абуабдулло Рудаки НАНТ, доктор филологических наук. Тел.: +992 935534570, e-mail: nurov6464@mail.ru.

Information about the author: Nurov Pirmahmad Gulovich - Chief Researcher of the Department of the Tajik Language of the Institute of Language and Literature named after Abuabdulloh Rudaki NAST, Doctor of Philology. Tel.: +992 935534570, e-mail: nurov6464@mail.ru

РУШДУ ГУСТАРИШИ ЗАБОНҲОИ БЕХАТ ДАР ДАВРОНИ ИСТИҚЛОЛ

Мамадаминова Замира Бахтиевна

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Забони ҳар як миллат ёдгории муқаддасест, ки решаи он сарчашмаи чандин насли наҷоди ӯ буда, мояи ифтихору худшиносии наслҳои баъдӣ мегардад. Забони халқро руҳи халқ, ифодаи табиат ва пояи мавҷудияти он мешуморанд.

Забон падидаи беназир аст. Беназирии забон дар он аст, ки танҳо инсон забони гӯёро сохиб буда, дар муқоиса бо олами ҳайвонҳо баландтарин маҳлуки сохибакл дар рӯйи замин ба ҳисоб меравад. Забон танҳо дар ҷомеаи инсонӣ ба вучуд меояд, берун аз ҷомеа забон вучуд дошта наметавонад ва ҷомеа низ бе забон наметавонад вучуд дошта бошад. Зиндагӣ дар ҷомеаи инсонӣ танҳо ба воситаи забон имконпазир аст. Забонро метавон падидаи ҷамъиятӣ шумурд. Беҳамтоии забон боз дар сервизифа будани он аст. Он воситаи муошират, инчунин воситаи нишонаҳо, номи объектҳо, сифатҳо, тадбирҳо, рӯйдодҳо, инчунин воситаи тафаккур, воситаи дарки ҷаҳони атроф, воситаи барқарорсозӣ дар хотираи қаблан ғайб буда, воситаи захира қардани дониши инсон дар бораи ҷаҳони воқеӣ, воситаи нигоҳдории таҷрибаҳои инсонӣ барои наслҳои оянда ва воситаи интиқолиарзиши фарҳангӣ ва таърихӣ ҳар миллат аз як насл ба насли дигар мебошад. Ҳазинаи фарҳангии ҳар миллат ва ҳама чизҳои, ки аз ҷониби мардум офарида шудаанд, дар забони онҳо инъикос меёбад. Ғайр аз ин, забон вазифаҳои дигарро, аз қабилӣ экспрессивӣ, эстетикӣ, шикоятӣ, иртибот, дастурӣ, сеҳрнокӣ, этикӣ ва монанди онҳо низ иҷро мекунад.

Ҳама гуна забонҳо, аз он ҷумла забони қавмӣ, хусусияти миллии доранд, ки дар худ забони миллии халқи муайяно инъикос менамояд. Забони модарӣ фарҳанги миллии ҳар як соҳибзабон мебошад. Маҳз забони модарии мардум ниғаҳони тамаддун, таърих, урфу одат ва умуман, олами маънавии ӯст. Ба ибораи дигар, тақдирӣ миллат ба тақдирӣ забони он вобаста аст.

Ба ҳамин маъно Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз суҳбатиҳои худ ба ифтихори Рӯзи забони давлатӣ чунин фармудаанд: «Таърих гувоҳ аст, ки баъди ғум қардани забони модарӣ миллат низ дер ё зуд тафаккур, ифтихор ва ҳатто давлату давлатдорӣ миллии худро аз даст дода, забон ва унсурҳои фарҳангии бегоноро мепазирад» [10, 138].

Муҳаққиқи рус К.Д. Ушинский чунин фармудааст: «... то он даме ки забон дар лаҳни халқ зинда аст, он забон зинда аст, он даме ки забон аз лаҳни мардум нопадид гашт, халқ низ набуд ҳаққ шуд...» [9, 128].

Ҷаҳони имрӯза барои баъзе аз халқҳо ва миллатҳо асри навин буда, онҳо ба муҳофизати забон ва расму русуми аҷдодӣ ниёз доранд, зеро асри ХХІ замони ғуногунзабонӣ ва бисёрзабонӣ ба ҳисоб меравад. Чун ин аср асри барномаҳои

компютерӣ, иттилоотӣ, нанотехнология, барномаҳои гуногуну мураккаби кайҳонист, барои амалӣ гардонидани ин ҳама дастовардҳо аз одамон савияи дониши хеле баландро талаб менамояд. Аммо дар чунин пешрафт нуқсон низ вучуд дорад. Чавонон асарҳои бадеиро бо забони модарӣ ниҳоят кам мутолиа мекунанд, фикрҳои худро равшан ва муфассал баён карда наметавонанд, дар забони модарӣ вожаҳои забонҳои омӯхташударо ба осонӣ истифода мекунанд. Ин раванд ба забонҳои хурд, аз ҷумла забонҳои, ки ҳатту алифбои худро надоранд, таъсири манфӣ расонда, боиси нобудии онҳо мешавад.

Дар айни замон масъалаи ҳифзи забонҳои халқҳои хурди маҳаллӣ дар тамоми мамлакатҳои, ки бо чунин вазъият рӯ ба рӯ шудаанд, мавриди баррасӣ қарор дорад. Дар баъзе мамлакатҳо барои ҳифзу ҳимояи забонҳои халқиятҳои хурде, ки шаҳодатномаи таърих ва тамаддуни ҳамоно халқ ба ҳисоб мераванд, чораҳои зарурӣ андешида мешаванд. Масалан, Русия мамлакатест, ки дар он халқияту миллатҳои гуногунзабони хурду бузург сукунат доранд. Санади асосие, ки бояд сиёсати забонҳоро дар Русияи муосир муайян кунад, Қонун «Дар бораи забонҳои халқҳои Федератсияи Русия» мебошад, ки соли 1991 қабул шуда, сипас соли 1998 ба он тағйирот ва иловаҳо ворид карда шудааст. Ин аввалин ҳуҷҷат дар таърихи Русия аст, ки дар он гуфта шудааст: «Забонҳои халқҳои Федератсияи Русия сарвати миллии ин давлат буда, дар зери ҳимояи давлат мебошанд».

Дар ҷумҳурии соҳибистиклоли мо – Тоҷикистон чунин қонун дар даврони Иттиҳоди Шуравӣ соли 1989 қабул шуда буд, ки дар давраи Истиклол ба он тағйироту иловаҳо ворид гардид. Ҳамин тавр, соли 2009 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» бо тағйиру иловаҳо қабул шуд, ки моддаи 4-уми Қонуни мазкур маҳз ба ҳифзи забонҳои бехатту алифбои помирӣ ва забони яғнобӣ бахшида шудааст.

Дар моддаи 4-уми Қонуни ҚТ «Дар бораи забони давлатии ҚТ» чунин зикр шудааст: «Ҷумҳурии Тоҷикистон барои инкишоф ва истифодаи озодонаи забонҳои Бадахшони Кӯҳӣ (помирӣ) ва ҳифзи забони яғнобӣ шароит фароҳам меоварад» [Қонуни ҚТ, 2009].

Ба шарофати Истиклоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Қонуни ҚТ «Дар бораи забони давлатии ҚТ» на танҳо забони тоҷикӣ рушду густариш ёфт, балки забонҳои дигари бехатту алифбо, ки бунёди куҳану таърихӣ доранд, дар мисоли забонҳои помирӣ низ то андозае мақому манзалати худро пайдо намуданд. Дар ин давра омӯзиши луғат, сохти грамматикӣ забонҳои помирӣ аз дидгоҳи нав ва аз ҳама муҳимтар, аз ҷониби ҳуди соҳибони забон мавриди омӯзиш ва пажӯҳиш қарор гирифт.

Ҳамин тавр, омӯзиши забонҳои мазкур дар давраи Истиклол аз ҷиҳати таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ ташаккул ёфта, осорашон аз нав эҳё гардид ва ба ин забонҳои бумии бехатту алифбо заррае ҳам бошад, пояҳои мустаҳкаму устувортаре гузошт.

Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон яке аз минтақаҳои бисёрзабонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, дар ин ҷо мардумони гуногунзабоне, ки бо забонҳои

гурӯҳи шуғнонӣ-рӯшонӣ (гӯйишҳои шуғнонию бачувӣ, рӯшонию хуфӣ, бартангию рошорвӣ ва сарикӯлӣ), язгуломӣ, вахонӣ, гурӯҳи ишкошимӣ (ишкошимӣ (рэнӣ), сангличӣ ва зебокӣ) гуфтугӯ мекунанд, иқомат доранд. Бархе аз забоншиносон забони мунҷонӣ ё мунҷӣ ва гӯйиши ӣидғаро низ ба ин гурӯҳ дохил [8, 232], аммо иддае аз донишмандон ин ақидаро инкор мекунанд.

Омӯзиш ва пажӯҳиши забонҳои бадахшонӣ аз охири асри XIX ва аввали асри XX оғоз гардидааст, ки дар ин самт хидмат ва саҳми донишмандони Аврупо ва рус хеле назаррас аст: (донишмандони аврупоӣ: К.Г. Залеман, А.С. Бернс, Р. Шоу, В.Гейгер, Л.Лоример, Г.Моргенстиерне; донишмандони эроншиносии рус дар ду маркази илмӣ – Санкт-Петербург ва Маскав, аз ҷумла И.И. Зарубин, В.С. Соколова, М.Н. Боголюбов, А.Н. Болдирев, В.А.Лившиц, А.Л. Грюнберг, А.З. Розенфелд, И.М. Стеблин-Каменский, Т.Н. Пахалина, Д.И. Эделман).

Баъд аз соҳибистиқолол гаштани Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи шуъбаи помиршиносии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ соли 1991 дар шаҳри Хоруғи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон дар радифи Институти биологии Помир ба номи Х.Юсуфбеков, Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ ва дар пояи ҳар ду институт – Филлалӣ Помирии АИ ҶТ таъсис ёфт. Аз равобити шуъбаҳои филологии Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ, яъне шуъбаи забонҳои помирӣ, шуъбаи фолклор ва адабиёт ҳаминро метавон таъкид намуд, ки баъд аз соли 1991 маҷмуаҳои илмӣ дастаҷамъӣ дар соҳаи помиршиносӣ зерӣ тамғаи ҳарду институт ҷоп мешаванд, аспирантҳо ва унвонҷӯёни Институти улуми инсонии бахши Помири АИ ҶТ бо кумаки олимони Институти ба номи Рӯдакӣ рисолаҳои хешро ба баррасӣ гузошта, дар Шурои диссертатсионӣ он дифоъ мекунанд [1, 74].

Чунин иқдомҳои бузург сабаб гаштанд, ки имрӯз масъалаи омӯзиш ва пажӯҳиши забонҳои помирӣ то ҷое ҳаллу фасл гардад.

Мавриди зикр аст, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мавриди ҳимоя ва пуштибонӣ, ҳифозат ва рушду густариши забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) ва яғнобӣ таваҷҷуҳи хоса дошта, роҷеъ ба аҳаммият ва арзиши гаронбаҳои забонҳои помирӣ ва яғнобӣ чунин изҳори андеша кардааст: «Имрӯз Тоҷикистон аз ҷиҳати сарвати забонӣ низ мисли як осорхонаи таърихӣ зинда аст. Чандин забони қадимӣ мутааллиқ ба гурӯҳи забонҳои шарқӣ эронӣ дар Бадахшон ва яғнобӣ дар болооби дарёи Зарафшон ҳанӯз ҳам мавҷуданд. Ин забонҳо як лабораторияи бебаҳои таърихӣ забон буда, онҳоро ҳифз кардан ва ҳарчи бехтар аз лиҳози илмӣ, ҳосатан этнолингвистӣ омӯхтан зарур аст» [10, 31].

Ҳамчунин, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки соли 2009 тасдиқ гардидааст, дар баробари забони давлатӣ (тоҷикӣ), барои рушду нумуи забонҳои дигари Ҷумҳурии Тоҷикистон низ замина гузошт. Қонуни мазкур ба забони тоҷикӣ мақоми давлатӣ дода, доираи амали забонҳои дигари қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан забонҳои бадахшонӣ ва яғнобиро муайян намуд ва таҳти ҳифзи давлат қарор дод. Инчунин, Ҳукумати Тоҷикистон барои рушду нумуи ин забонҳо иқдоми мушаххасе анҷом дод [7, 78].

Дар боби якум, моддаи чоруми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», дар бандҳои якум ва дуум доир ба забонҳои мухталиф ва махсусан доир ба забонҳои помири чунин омадааст:

«1. Хамаи миллатҳо ва халқиятҳо, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон зиндагӣ мекунанд, ба истисноӣ ҳолатҳо, ки Қонуни мазкур пешбинӣ намудааст, ба истифодаи озоди забони модариашон ҳуқуқ доранд.

2. Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҳимоя ва инкишофи забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) ва забони яғнобӣ шароит фароҳам меорад» [4, 5].

Бояд таъкид кард, ки чунин шароит барои забонҳои мазкур дар Қонуни забоне, ки соли 1989 ба тавсиб расида буд, фароҳам оварда шуда буд, аммо ба сабабҳои мухталиф иҷро нагардид.

Ҳарчанд Қонуни забони Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1989 дар Иҷлосияи 10-уми Шурои Олии Тоҷикистон қабул шуда буд, марҳалаҳои амалқард ва иҷрои он ба даврони аввали Истиқлол рост омад.

Вазорати маорифи ҷумҳурӣ дар партави Қонуни забон соли 1992 қарореро ба тасвиб расонд, ки тибқи он дар синфҳои ибтидоии мактабҳои минтақаҳои помиризабон дар баробари забони давлатӣ қорӣ қардани таълими забонҳои маҳаллӣ пешбинӣ гардидааст. Бар асоси ин қарор доир ба забонҳои помири, аз ҷумла забони ваҳонӣ, зарурати мураттаб сохтану ба таърифи расонидаи воситаҳои гуногуни таълимӣ пеш омад ва дар ин қорӣ хайр баъзе муваффақиятҳо ба даст омаданд. Аз ҷумла соли 1992 китобе бо унвони «Алифбои ғаврии забонҳои помири» [7, 79] бо намунаҳои адабӣ аз ҷоп баромад, ки дар ин китоб дар асоси ҳуруфоти кириллӣ алифбо барои забонҳои помири тартиб дода шуд. Инчунин, дар яке аз маҷлисҳои Комиссияи Қонуни забони Ҳукумати вилоят барои ҳар як забони бадахшонӣ ба таври мушаххас мураттаб сохтани се навъи китоби таълимӣ, яъне алифбо, китоби хонишу грамматика, луғатҳои таълимӣ ба нақша гирифта шуд. Мутаассифона, ин нақша бо сабабҳои гуногун амалӣ нагашт.

Истиқлол барои афзоиши теъдоди шоирону нависандагони ҷавони дузабона (маҳаллӣ ва тоҷикӣ) имкони мусоид фароҳам овард. Ин буд, ки дар ҳудуди Бадахшон ва берун аз он ба забонҳои мухталифи маҳаллӣ наشري китобҳои бадеӣ ва асарҳои фолклорӣ мавқеъ пайдо намуд. Саводнокии мардум ва устувории забон ба равангу ривҷи адабиёти бадеӣ ҳамбастагии қавӣ дорад. Бо сарварию сарпарастии шоир Ширин Бунёд таъсиси баҳши бадахшони Иттиҳодияи нависандагони Тоҷикистон ҳам дар таъбиқу тарғиби Қонуни забон ва ҳам дар рушду нумуи адабиёти бадеӣ ба забонҳои помири тақони назаррасе шуд [7, 77-78].

Дар солҳои аввали Истиқлол наشري намунаҳои ашъори шоирони маҳаллӣ дар рӯзномаҳои вилоятӣ барои ҳифзи забонҳои помири заминаи муҳим гузошт.

Муҳимтарин жанрҳои фолклорӣ, аз қабилӣ: афсона, ривоёту нақлҳо, чистону зарбулмасалҳо, таронаҳо, суруди алла («Лалайик») ва «Булбулик» [6, 12] ба забонҳои помири эҷод шудаанд. Дар баробари ин, суруду таронаҳои маросимӣ ва дубайтию рубоӣ ба забони тоҷикӣ суруда мешаванд. Шоирони Бадахшон аз худ осори зиёде ба ҷой гузоштаанд, ки бо шарофати Истиқлол рӯйи ҷопро диданд.

Чилои дигари Қонуни забон дар Бадахшони Тоҷикистон ин шуд, ки дар театрҳо намоишномаҳо бо забонҳои маҳаллӣ низ садо медиҳанд.

Миқдори эҷоди сурудӣ таронаҳо ба забони ваҳонӣ бештар шуда, аз байни осори шоирони маҳаллӣ ашъори ҷиддӣ ва тозамазмунро низ метавон пайдо кард.

Мероси хаттӣ имкони робитаҳоро беҳтар, захираи дониши инсонҳоро мукаммалтар ва меъёрҳои забонро мустаҳкамтар менамояд, сохти забонро такмил медиҳад, фарҳанги башарро ҳифз намуда, дастраси умум ва наслҳои оянда мегардонад.

Самараи дигари Истиқлол ин аст, ки соли 2010 созмони ҷамъиятии «Гулу гиёҳ» таъсис мегардад. Ҳадафи асосии ин созмон эҳёи мероси табиӣ ва фарҳангии Бадахшон, алалхусус ҳудуди ноҳияи Ишкошим мебошад. Дар ин ҷода созмон як силсила барномаҳоро таҳия ва амалӣ намудааст, ки барои ривочу раванги тибби мардумӣ (бо истифода аз чашмаҳои маъданӣ, набототи дармонбахш, асал ва гил), зиндадорӣ ва рушди забонҳои бостонии минтақа (ишкошимӣ, ваҳонӣ, гӯйиши ғоронии забони тоҷикӣ) равона шудаанд. Инчунин, омӯзишу парвариш ва тарғиби суннати гиёҳпизишкӣ, гармобашиносӣ ва забоншиносии маҳаллии минтақа аз вазифаҳои аввалиндараҷаи созмон мебошанд.

Бояд зикр намуд, ки дар замони Истиқлол баъзе забоншиносони хориҷӣ ва ватанӣ пажӯҳишҳои илмӣ ба анҷом расонидаанд, ки барои пойдор мондани забонҳои помирӣ аҳамияти бузург доранд.

Ҳамаи ин пешравиҳо дар омӯзиш ва пажӯҳиши забонҳои помирӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон забонҳои қадимии сарзамини худро таҳти ҳимоя қарор додааст, то лафзи меросмондаи аҷдодаш аз байн наравад.

Дар раванди ҷаҳонишавӣ ва бархӯрди тамаддунҳо ҳифзи забони модарӣ ва фарҳангҳои миллӣ яке аз вазифаҳои асосии давлатҳои муосир ба шумор меравад.

Дар натиҷаи аз байн рафтани забонҳои ин ё он қавм на танҳо миллат, балки инсоният як қисми фарҳанги худро бебозгашт аз даст медиҳад. Вижагиҳои бебозгашти ин равандҳо боиси аз байн рафтани тамоми тамаддун, дарки ҷаҳон, тасаввурот дар бораи рушди инсон ва мавқеи инсон дар ҷаҳон мегардад.

Масъалаи омӯзиш ва пажӯҳиши давраи нави забонҳои помирӣ яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносии тоҷик маҳсуб мешавад ва барои ҳалли ин масъалаи муҳим дар даврони Истиқлол тамоми шароит фароҳам оварда шудааст.

КИТОБНОМА

1. Карамшоев Д. Помиршиносӣ. Д. Карамшоев (зери таҳрири Д.Саймиддинов). – Душанбе: Деваштич, 2004. –160с.
2. Карамшоев Д., Шакармамадов Н. Вопросы памирской филологии / Д. Карамшоев, Н. Шакармамадов. –Душанбе, 1985, –380с.
3. Климчицкий С.И. Ваханские тексты / С.И. Климчицкий // Труды ТБ АН СССР, т. 3, Лингвистика. – М. –Л., 1936, –С.75-124;
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон». –Душанбе, 2009. –20с.

5. Матробиов С., Мирбобоев А. Ёуҳ диёр ганч (Ганчи Вахонзамин) / С. Матробиов, А. Мирбобоев // Маҷмуаи осори мардумӣ. – Душанбе. 2015. – 160с .
6. Мирбобоев А. Забонҳои помирӣ: муҳит, амалкард ва нақш дар ҷомеаи муосир / А. Мирбобоев // Паёми ДМТ(Маҷаллаи илмӣ). – № 4/6(146). – Душанбе: Сино. – 2014. – С. 59-70.
7. Мирзозода С. Қонуни забон ва таҳқиқу омӯзиши забони ягнобӣ / Мирзозода С. // Даҳ соли қонун (Маҷмуаи мақолаҳо доир ба татбиқи Қонуни забон). – Душанбе: Ирфон, 1999. – С. 20- 24.
8. Соколова В.С. Генетические отношения мунджанского языка и шугнанской языковой группы / В.С. Соколова // – Л.: 1973. – 232 с.
9. Ушинский К.Д. Родное слово (статья, 1861 г.)//Избранные педагогические сочинения. –Т. 2. –М., 1954. – 542 с.
- ¹⁰ Эмомалӣ Раҳмон. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе, 2006. – С. 31.
11. Muller K., Abbess E., Tissen C. and Tissen G. Language Vitality and Development among the Wakhi People of Tajikistan / K.Muller, E.Abbess, C.Tissen and G. Tissen // SIL International, 2008. –380с.

РУШДУ ГУСТАРИШИ ЗАБОНҲОИ БЕХАТ ДАР ДАВРОНИ ИСТИҚЛОЛ

Дар мақола оид ба рушду инкишофи забонҳои помирӣ дар даври Истиқлол маълумот ироа гардида, аз ҷумла таъкид мешавад, ки омӯзиши ҷамаҷонибаи ин забонҳо густариши пайдо карда истодааст. Гарчанде ин забонҳо давраҳои дурударози таърихро тай намуда бошанд ҳам, хушбахтона, ба тағйироту таҳаввулотӣ ҷиддӣ рӯ ба рӯ нагиштаанд, зеро нақши соҳибони забон барои мустаҳкам ва устувор нигоҳ доштани ин забонҳо бузург аст.

Дар ибтидо забонҳои помирӣ муҳаққиқони хориҷӣ ба риштаи таҳқиқи кашида, баъдан донишмандони ватанӣ дар омӯзиши ва пажӯҳиши онҳо саҳми босазо гузоштаанд. Онҳо тавонистанд барои ин забонҳо алифбои нав тартиб дода, дар асоси ин алифбо китобу китобчаҳо барои хурдсолон ва наврасон таҳия намоянд ва ба нашр расонанд, то ки соҳибзабонон аз таърихи забонҳои хеш бебаҳра намонанд. Ғайр аз омӯзиши ва пажӯҳиши муҳаққиқон созмонҳои гуногун, аз ҷумла созмони «Гулу гиёҳ» низ барои пайдор нигоҳ доштани забонҳои бумии хеш бетараф нестанд. Чунин созмонҳо барномаҳои таҳия менамоянд, ки барои ривочу равнақи тибби мардумӣ ва рушди забонҳои бостонӣ равона шудаанд, зеро ин забонҳо баёнгарии таърихи қуҳани мардуми тоҷик мебошанд.

Калидвожаҳо: забонҳои помирӣ, забонҳои беҳат, даври Истиқлол, забонҳои шарқии эронӣ, пажӯҳиши забон, донишмандони ватанӣ ва хориҷӣ.

РАЗВИТИЕ БЕСПИСЬМЕННЫХ ЯЗЫКОВ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье содержится сведения о развитии памирских языков в период Независимости, в том числе подчеркивается, что в настоящее время развивается всестороннее изучение этих языков. Эти языки имеют долгую историю развития, однако, к счастью, они не потерпели серьёзные изменения потому, что весьма велика роль говорящих на этих языках в устойчивости и прочности структуры их родных языков.

Памирские языки впервые были изучены зарубежными учеными, а потом отечественные учёные тоже внесли свой вклад в изучение этих языков. Совместными усилиями учёных была создана специальная графика, на котором были изданы книги и брошюры для детей и подростков, чтобы носители языка смогли сохранить историческую память о своих родных языках. Наряду с учеными в это дело внесли свою лепту также различные общественные организации, в том числе организация «Гулу гиёх». Научно-практические проекты организации «Гулу гиёх» направлены на развитие народной медицины и древних языков, ибо эти языки являются живыми свидетелями древней истории таджикского народа.

Ключевые слова: *памирские языки, бесписьменные языки, период Независимости, восточноиранские языки, исследование языка, отечественные и зарубежные учёные.*

DEVELOPMENT AND EXPANSION OF THE PAMIR LANGUAGES IN THE PERIOD OF THE STATE INDEPENDENCE

This article deals with information about the development of the Pamir languages in the period of Independence, emphasizing that the study of the language is developing day by day. As far as these languages have long history development, fortunately has they didn't bring serious changes due to native speakers' great effort for its stable development even though it went through a long historical time.

The Pamir languages were first studied by foreign researchers. After them, local scientists also contributed to the study of native languages. Through the joint efforts of scientists, a special alphabet was created, thanks to which books and brochures for children and adolescents were published, so that native speakers could use their native language. In addition to the study and research of the scientists, various organizations, including the organization «Gulu giyo» also contribute to preserve this ancient language. This organization has developed such types of programs for helping to improve folk medicine, because such languages are the embodiment of the ancient history of Tajik people.

Thus, the favorable conditions in the period of independence were created not only for the state language but also for the Eastern Iranian languages of Tajikistan to preserve them. Therefore, verses and songs are published in different periodical publications written in various unwritten languages.

Key words: Pamirian language, unwritten languages, Independence period, Eastern-Iranian languages, language studies, foreign scientists, domestic scientists.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мамадаминова Замира Бахтиевна – н.и.ф., ходими калони шуъбаи забонҳои бостон ва ориёии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. E-mail: mamadaminova_87@mail.ru: Телефон: +(992) 501.80.65.12.

Сведения об авторе: Мамадаминова Замира Бахтиевна- к.ф.н., старший научный сотрудник отдела древних и арийских языков Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ. E-mail: mamadaminova_87@mail.ru: Телефон: +(992) 501.80.65.12.

About the author: Mamadaminova Zamira Bakhtievna, Candidate of Philological Sciences, Senior Research Fellow in the Department of Ancient and Aryan Languages, Institute of Language and Literature, National Academy of Science of Tajikistan. E-mail: mamadaminova_87@mail.ru: Телефон: +(992) 501.80.65.12.

ТДУ: 811.21/22:811.161.1

**БАРРАСИИ БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ
ПАЙВАСТИ СЕРТАРКИБ ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ ВА
ТАРҶУМАИ РУСИИ ОН**

Нарзикулова Ҳилола Маъруфҷонова

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Ҷумлаи мураккаби сертаркиб дар доираи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти омӯхта шуда, оид ба ин навъи ҷумлаҳо дар забоншиносии тоҷик андешаи олимоне гуногун метавон арзёбӣ намуд. Зери мафҳуми ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб он вохидҳои нахвӣ (ҷумлаҳо) – ҷе фаҳмида мешавад, ки бо алокаи пайвасти ташаккул ёфта, муносибатҳои гуногуни грамматикӣ: пайиҳамӣ, номбаркунии ҳодисаю воқеаҳо, маъноҳои ҳилофу қиёс, сабабу натиҷа ва эзоҳро ифода менамоянд. Дар забоншиносии рус вобаста ба шакл ин ҷумлаҳо ва ҷузъҳои онҳоро бо истилоҳоти «трёхчленные», «многокомпонентные», «трёхкомпонентные», «полипредикативные», «усложненные» баён месозанд. Дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб (минбаъд ҶМПС) мавқеи мубтадову хабари ҷумла муҳим мебошад. Дар ин мақола ба таври мухтасар хусусиятҳои сохтори маъноии ин ҷумлаҳоро дар алоқамандӣ бо воситаҳои грамматикӣ бар асоси матни «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни ва тарҷумаи русии он баррасӣ менамоем, ки он равшаниандози баъзе масъалаҳои ҳалталаби ин бахш хоҳад буд. Бо дарназардошти хусусиятҳои сохториву маъноии ин қабил ҷумлаҳо олимоне андешаҳои гуногун доранд. Моҳияти ин навъи ҷумлаҳоро аз нигоҳи сохтор ба таври мухтасар ифода намудаанд: «Ҷумлаҳои мураккабе, ки аз се ва зиёда ҷумлаҳои сода ташкил ёфтаанд, сертаркиб ном доранд» [16, 2]. Ин ҷумлаҳо метавонанд якчанд банди маъноиро фаро

гиранд (предикатҳо ва иловаҳо дошта бошанд). Забошиноси рус В. Виноградов дар «Грамматикаи забони русӣ» дар алоҳидагӣ ҷумлаҳои содаи дохили ҷумлаи мураккабро чунин шарҳ додааст: «Ҷумлаҳое, ки қисмҳои ҷумлаи мураккаби бепайвандакро ташкил медиҳанд, аз рӯи хусусият ва муносибаташон метавонанд якхела ва ё гуногун бошанд» [6, 383].

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб дорои сохтори мураккаб ва қоидаҳои махсус мебошанд. Ба андешаи М. Норматов, «ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб дар забони адабии муосири тоҷик дар се шакл – пайваст, тобеъ ва омехта дучор мешаванд» [15, 6]. Таърихи ташаккул ва таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб дар бахши наҳви забони тоҷикӣ мавзӯи хеле ҷолиб ба шумор меравад. Дар осори насри муосир, бахусус осори Садриддин Айнӣ, ки бевосита аз адабиёти классикӣ маншаъ мегирад ва дар навбати худ вобаста ба тағйироти куллии ҷомеа аз навгониҳои зиёд низ бархӯрдор аст, мавқеи ҷумлаҳои мураккаби пайваст устувор мебошад. Ба воситаи ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб фикр ва мафҳумҳои гуногун дар забони адабӣ ифода мегарданд.

Аз рӯи қорбурди воситаҳои грамматикӣ ҚМПС ба таври зер аст:

а) Дар ташкили ҚМПС пайвандакҳои пайваस्तкунанда фаъол буда, оҳанги чунин қолабҳои наҳвӣ диққатҷалбкунанда мебошад. Дар «Ёддошт»-и Айнӣ ин қабил ҷумлаҳо зияданд:

Падару модари Маҳмудҷон дар хона нишаста чиликресӣ ва арғамчинтобӣ мекарданд ва писарашон - Маҳмудҷон шохбанд ва арғамчинҳои онҳо тайёркардари ҳафтае ду рӯз – шанбе ва чоршанбе – ба бозори Ғиҷдувон бурда, дар майдони чорпофурӯшӣ, дар замин палос паҳн карда, молҳояшро ба харидорон мефурӯхт ва пули аз ин қор ба даст даромадари нафақаи падару модар мекард [2, 461, ҷ 11].

Отец и мать, сидя дома, занимались прядением волокна и витьем верёвок, а Махмуд – джон изготовленные ими верёвки два раза в неделю – в субботу и среду – отвозил на гиждуванский базар; там, на площади, где продовали скот, он, расстелив на земле палас, торговал своим товаром и на вырученные деньги содержал отца и мать [1, ҷ. 11, 769].

б) Ташкили ҚМПС бо пайвандакҳои гуногун:

Аммо эшонӣ ва дуохонӣ як пешаи бисёр осуда аст, эшон ва дуохон ҳарчанд дар нӯст кандани мардум аз сипоҳ фарқ надорад, лекин ӯ ҷони касро бо пахта мегирад ва дар дасти ӯ гирифторишудагон ҷон додани худро нафаҳмида мемонанд, ба болои ин на танҳо аз ӯ нафрат намекунанд, балки ӯро халоскори худ дониста, ҳамеша ба вай ихлосу муҳаббат арз мекунанд. [2, 143, ҷ 10].

А вот ишанство и писание талисманов – очень спокойная профессия. Хотя по сдиранию шкуры с народа ишаны и заклинатели не отличаются от чиновников, но умеют взять душу человека в вату, и люди, попавшие им в лапы, не понимают, что отдали душу. Их не только не ненавидят, но даже считают избавителями от всех бед и проявляют по отношению к ним полнейшее доверие и любовь. [1, 134, ҷ 1].

Мадрасаҳои Бухоро ба мадрасаи динӣ будан ва муллоҳои Бухоро ба олими мутахассиси улуми динӣ будан шухрат доштанд ва ба ин сабаб Бухоро на танҳо ба Осиёи Миёна, балки ба мусулмонони дохили Русия ҳам – ба тоторҳо ва бошқирдон

ҳам нуфузи динӣ дошт. [2, 410, 212].

Бухарские медресе славились своей религиозной ортодоксальностью, а бухарские муллы считались специалистами в области богословия, поэтому не только в Средней Азии, но и у мусульман России- татар и башкир-Бухара пользовалась большой известностью и авторитетом. [1, 42, с199]

Ва ҳол он ки сипоҳигарӣ ҳарчанд хурд ва ба дараҷаи шогирдпешагӣ бошад ҳам, дар вай як навъ ҳокимият ҳаст, аммо эшон ва дуохон ҳарчанд калон бошад ҳам, кори ӯ маънан як навъ гадоист. [2, 143 ч 10]

Ведь служба, какая бы она ни была незначительная, всё же даёт своего рода власть, а ишанство и писание талисманов, хоть и считается почётным занятием, на деле почти не отличается от нищества. [1, 41, 134]

Чанбаи сематикӣ дар сохтори чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб нақши устувор дорад. А. А. Зализняк чунин мешуморад, ки чумлаҳои мураккаби сертаркиб як навъи махсуси чумлаҳо мебошанд, ки дар онҳо робитаҳои муайяни синтаксикӣ ва семантикӣ байни ҷузъҳо мавҷуданд [9, 145].

Зимни таснифи ин навъи чумлаҳо дар қолабҳои кушода ва баста омадани онҳо қобили таваҷҷуҳ мебошад. Ба андешаи профессор Ф. Қ. Зикриёев, идомаёбии ин навъи чумлаҳои мураккаб дар баробари қорбасти шуда омадани пайвандакҳои ҳилофӣ (аммо, вале, лекин ва ғ.) қатъи мегардад [10, 112].

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бо қолаби кушода бо баъзе хусусиятҳои хоси худ аз чумлаҳои мураккаби пайвасти баста фарқ мекунанд. Худуду доираи қолаби кушодаи чумлаҳои мураккаби пайвасти тангу маҳдуд набуда, балки ҳеле васеъ аст ва аз ҷузъҳои зиёд иборат шуда метавонанд. Пайвандакҳои ин навъи чумлаҳои мураккаб аз рӯйи маъно ба ду гурӯҳ: ҳамроҳӣ ё пайвасткунанда ва ҷудой ё ҷудокунанда тақсим мешаванд. Ифодаи маънои ҳамзамонӣ бештар дар чумлаи мураккаби пайвасти қолаби кушода хос аст. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бо қолаби кушода дар забони тоҷикӣ ва русӣ то дараҷае таҳқиқ шуда бошанд ҳам, вале муқоисаи сохтори маъноӣ ва воситаҳои алоқаи онҳо то имрӯз мавриди баррасии таҳқиқ қарор нагирифтааст. Аз ин рӯ, мо тасмим гирифтаем, ки баъзе аз воситаҳои алоқаи чумлаҳои мураккаби пайвасти кушодаи забони тоҷикию русиро бо пайвандакҳои пайвасткунандаи «ва» дар забони тоҷикӣ ва пайвандакҳои «и» дар забони русӣ дар асоси матни «Ёддоштҳо»-и устод Садриддин Айни ва матни ба забони русӣ тарҷумашудаи он дида бароем ва ҷиҳати фарқкунандаи онҳоро ошкор намоем. Аз мисолу далелҳои ҷамъовардаи мо чунин бармеояд, ки чумлаҳои мураккаби пайвасти дорои сохтору маънои мухталиф мебошанд. Аз муқоиса ва таҳлили чумлаҳои мураккаби пайвасти кушодаи матни тоҷикии «Ёддоштҳо» бо матни тарҷумаи он маълум гардид, ки воситаҳои алоқаи чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода дар забони тоҷикӣ ва русӣ, асосан, пайвандакҳои пайвасткунандаи пайиҳам ва ҷудой ба шумор мераванд. Аммо пайвандакҳои мазкур баъзан аз рӯйи вазифа ва мавқею тобишҳои маъноияшон дар забони тоҷикию русӣ баробар ва ҳамгун шуда наметавонанд. Дар ташаккули ифодаи чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода дар «Ёддоштҳо»-и устод Садриддин Айни асосан пайвандакҳои пайвасткунандаи пайиҳами «ва» ба қор рафта бошад, дар чумлаҳои мураккаби пайвасти кушодаи

матни русии он пайвандакҳои пайвасткунандаи забони русии «и» ва «а» мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки далели онро дар мисолҳои зерин дидан мумкин аст:

1. Чумлаҳои мураккаби пайвасти кушодае, ки дар онҳо пайвандакҳои «ва» ва «и» дар алоқаи ифодаи муносибати маъноии чумлаҳои дохили чумлаҳои мураккаби пайваст вазифаи ягона дошта, муносибатҳои ҳамзамонию пайҳамзамониро ифода мекунанд:

а) Дар ифодаи муносибати ҳамзамонӣ: *Шамол торафт шиддат мекард ва рӯйи ҳаво аз ғубор тиратар мешуд* [2, 33]; *Ветер всё усиливался и воздух всё больше темнел от пыли* [1, 36]. *Гап задани ӯ ҳам ҳашмигона буд ва дар вақти сухан аз даҳонаш ба ҳар тараф кафк мепарид* [3,79]; *Говорил он всегда сердито, и во время разговора изо рта его во всё стороны брызгала пена* [1, 446].

б) Дар ифодаи муносибати пайҳамзамонӣ: *Тақдири вабозадагони Бухоро ана ба ҳамин тур ба филдишир супурда шуд ва беморхонаи вабӣ ҳам дар зери назорати ҳаминҳо ташкил ёфт* [3, 86]; *Судьба всех больных в городе была доверена таким беспомощным лекарям, и холерная больница также была создана под их наблюдением* [1, 425]. *Фақат шумо заминхотонро ба ман ҳосилгарав мекунад ва ман ҳосили ҳарсолаи онҳоро ба худӣ шумо ҳар сола ба ҳазор танга мефурушам* [2, 76]. *Вы лишь заложите у меня свою землю под урожай, и я ежегодно буду продовать вам урожай с неё за тысячу тенге* [1, 527].

Дар ду мисоли аввал чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода дар забони тоҷикӣ бо пайвандаки пайвасткунандаи пайҳами «ва» сурат гирифта, тавассути мутобиқати шаклҳои феълии «шиддат мекард» ва «тиратар мешуд» муносибати ҳамзамонии иҷроӣ амалро ифода карда бошанд, дар забони русӣ чумлаҳои мазкур бо ёрии пайвандаки пайвасткунандаи «и» таркиб ёфта, ба воситаи мутобиқати шаклҳои феълии «усиливался» ва «темнел» муносибати маъноии ҳамзамониро баён кардаанд. Хабарҳои чумлаҳои содаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода дар забони тоҷикӣ ва русӣ замони гузаштаи давомдорро ифода кардаанд ва ба ин васила алоқайи тарафайни маъноии чумлаҳо кавитар гардидааст. Муҳаққиқ Кенчаев С. оид ба ин қолаби чумлаҳо қайди ҷолиб дорад: «Хусусияти дигари фарқкунандаи қолибҳои кушодаи чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб дар он зухур меёбад, ки чумлаҳои содаи таркиби онҳо нисбат ба якдигар ба тариқи мувозӣ воқеъ мешаванд, ки дар натиҷа қолаби мазкур боз ҳам равонон рехта ва таъсирнок ифода ёфта, ҳусни суханро афзун мегардонанд» [12, 100].

Дар мисоли дигар низ алоқайи чумлаҳои содаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасти кушода дар забони тоҷикӣ тавассути пайвандаки пайвасткунандаи пайҳами «ва» ва дар забони русӣ бо пайвандаки «и» сурат гирифта, бо ёрии мутобиқати хабарҳо муносибати маъноии ҳамзамониро ифода кардаанд. Дар чумлаи мураккаби пайвасти мазкур хабарӣ чумлаи якум хабарӣ номӣ буда, дар баёни ҳолати вучуддоштаи замони гузашта ба кор рафтааст, хабарӣ чумлаи дуюм, хабарӣ феълий буда, замони гузаштаи давомдорро ифода кардааст. Дар чумлаҳои тарҷумашуда хабарҳои чумлаҳои содаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти русӣ хабарҳои феълий буда, бо шакли замони гузаштаи давомдор сурат гирифтаанд.

2. Чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода бо пайвандаки «ва» дар баробари

ифодаи муносибати замонӣ, муносибати муқобилгузорӣ, ҳилофӣ ва дигар тобишҳои маъноиро низ ифода мекунам ва ин тобишҳои маъноӣ дар забони тоҷикӣ ба воситаи оҳанг ва ҳамчунин алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳои дохили ҷумлаҳои мураккаби пайвасти зоҳир мегардад. Ҷумлаҳои мазкур дар матни тарҷумашудаи русӣ дар мавриди ифодаи муносибати муқобилгузорӣ, тобишҳои ҳилофӣ бо пайвандаки пайвасткунандаи «а» сурат мегиранд, ки мисоли онро дар матни аслии ва тарҷумаи «Ёддоштҳо»-и устод Садриддин Айний дида мумкин аст:

Оҳо, ин духтараки саҳроии содадил дар ишқбозӣ аз ман донотар будааст ва ман аз вай беҳабар мондаам [3,392]; Ого, оказывается, простодушная девочка в вопросах любви куда опытнее меня, а я и не знал [1, 349]. Дар мисоли боло ҷумлаи мураккаби пайвасти кушода бо пайвандаки «ва» дар забони тоҷикӣ тобиши духӯра дошта, ҳам муносибати ҳамзамонӣ ва ҳам муносибати муқобилгузорино ифода кардааст ва дар ҷумлаи тарҷумаи русӣ, ки бо пайвандаки «а» сурат гирифтааст, ифодаи муносибати муқобилгузорӣ равшантару қавитар зоҳир гардидааст.

Дар «Ёддоштҳо» идомаи мантиқии фикро қолаббандии наҳвӣ васеъ мегардонад: *Ин девонагиро на ман, на шумо ва на дигарон намекарданд, ҳар чӣ бошад, хоста ё нахоста, дониста ё надониста ин қирғизи девона ин девонагиро кард.[2,298,ч11].*

Этот поступок совершил не я, не вы и никто другой. Вольно или не вольно, намеренно или случайно, безумный поступок совершил этот сумасшедший киргиз.[1,44, 629].

Дар ин маврид метавон ба андешаи профессор Б. Камолиддинов таъя намуд, ки зимни таҳлили ҷунин ҷумлаҳо овардааст: «Ҷумлаҳои мураккаби пайвасту тобеъ аз се ва зиёда ҷузъҳоро дар бар гирифта сертаркибро мешаванд, дар натиҷа сохти ҷумлаҳо мураккабтар ва таркиби он муфасссалтар мегардад» [11, 102-103].

Дар забоншиносии тоҷик сохторҳои синтаксисии сертаркиб низ мавриди паҷӯҳиш қарор гирифтаанд. Яке аз намунаҳои ҷунин сохторҳо «предикати таркибӣ» мебошад, ки тавассути пайвасти кардани феъл бо илова ё ҳолат ба вучуд меояд. Масалан, ҷумлаи зер предикати сертаркибро ташкил медиҳанд.

Ҷумлаҳои мазкур аз дигар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти фарқ мекунам. Хусусиятҳои фарқкунандаи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб аз рӯйи воситаҳои алоқа, ҷойгиршавии аъзоҳои ҷумлаҳои сода, қорбурди шаклҳои феълӣ, ифодаи муносибатҳои гуногуни ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаб муайян кардан мумкин аст.

Тарҷумаи ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб аз забони тоҷикӣ ба забони русӣ метавонад ба сурати мураккаб баён шуда бошад, зеро нигоҳи доштани маъно ва сохтори ҷумла талаб карда мешавад.

Дар насри бадеӣ тарзи ифодаи фикр хусусиятҳои хоси худро дошта, вобаста ба мавқеи нутқ қолабҳои наҳвӣ дар тарҷумаи онҳо ба тағйирот дучор мешаванд: *Аҳолии асли-қадимии ин деҳа тоҷикон ва ҳоҷагони соқтарегӣ буда, урганҷиён аз Урганҷ, миракониён аз Маишҳад, ғиждувониён аз қалъаи Ғиждувон, сайидатоиҳо аз Сайидато ном деҳаи райони Шофирком муҳожир шуда омадагӣ буда, арабҳо аз боқимондагони муҳожирони араб ба шумор мерафтанд[2, ҷ10,5].*

Коренным, исконным населием деревни считались таджики и соктаринские ходжи. Ургенцы были выходцами из Ургенча, мираконцы из Мешхеда, гиждуванцы – из крепости Гиждуван, ходжи рода сайид-ато – из деревни Сайид-Ато Шофуркомского тюменя, арабы же считались потомками арабских поселенцев [1, 41, 12].

Албатта, дар тарчумаи русии ин қолаби наҳви мазмуни ҷумла пурра ба назар расида, оҳанги гуфтор риоя гаштааст, ки ин талаботи асосии ифодаи баланди бадеӣ дар наср мебошад. Чунин ҷумлаҳо дар доираи маҳдуд қорбасти мешаванд. Ин нуктаро Б. Камолитдинов чунин таъкид доштааст: «Чунин ҷумлаҳо асосан, ҳангоми ҳаттӣ ифодаи қардани фикр, ҳусусан, дар асарҳои илмӣ, дар тасвири ҳодисаҳои табиат ва воқеаҳои печ дар печи зиндагӣ дар насри бадеӣ ба қор бурда мешаванд». [11, 102-103].

Инчунин дар забони тоҷикӣ ҷумлаҳои мураккабе мавҷуданд, ки бо роҳи пайвасти қардани ду ё зиёда ҷумлаи сода ба вучуд меоянд, ки хабарҳои ҷумлаҳои содаи таркиби он гуногунанд: *Аз хишир-хишир қардани либоси ин духтар бар тан куртаи шоҳии бухориӣ оҳорӣ доштаниш ҳам маълум мешуд ва аз либоси он духтар бӯи ҳуши атри аъло вазида, димоғи маро ҷоқ ва диламро бетоқат мекард*[2, с.387]

По шелесту, который слышался, когда девушка шла, было ясно, что на ней надето новое шелковое платье, а запах её духов щёлкал мои ноздри и волновал меня[2, 42, 345].

Умуман, таҳқиқ ва таснифи ҷумлаи мураккаби сертаркиб нишон медиҳад, ки дар ин самт масъалаҳои баҳсалаб зиёданд [13, 11; 17, 262].

Таҳқиқот дар соҳаи сохторҳои синтаксисии сертаркиб дар забоншиносии тоҷикӣ бо мақсади фаҳмидан ва тавсифи хусусиятҳои сохтори синтаксисии забон ва қоидаҳои грамматикӣ он анҷом дода мешавад.

Дар забоншиносии тоҷикӣ ҷумлаҳои содаи пайвасти дар шакли ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб ё таркибӣ зикр карда мешаванд. Ин ҷумлаҳои мураккаб тавассути ба хабар наздик будани мубтадо ба вучуд меоянд.

Албатта, дар ташкили ҷумлаи воҳидҳои забонӣ барои пайдарпайии ифодаи мантиқӣ мақсаднок истифода мешаванд, ки маҳфуз доштани алоқамандӣ ба таъзияи актуалии ҷумлаҳо бояд мегардад. Ин нуктаро забоншинос Б.Н.Головин хуб қайд менамояд: «Ҷумлаи воҳиди забонии тавлидшаванда буда, дар нутқ такрор мешавад ва бо афзудани таркиби луғавияш қомилтар мегардад» [7, 195]. Забоншиносон Е.Г. Бабаскина [3, 203] ва Н. Норматов [14, 288] шакл гирии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркибро дар натиҷаи баҳамоии ҷумлаҳои содаи алоҳида қайд намудаанд.

Дар ин наъби ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб хабарҳои ҷумлаҳо сода буда, феълҳо бо шаклҳои тасрифӣ ифода мегарданд. Дар ин ҷумлаи мураккаб қалимаҳои *ту/ты* такрор шудаанд, ки таъкиди маъно бештар мушоҳида мешавад:

– Ба рӯи кӯрпачаи нарм нақора дурусти садо намебарорад, ту пушти ба замин дароз хобида ҷубақхоро ба даст гир, ман лаъличаро бар рӯ ба рӯи ту

медорам, ту навохтан мегирӣ [10, 18].

- На одеялах барабан будет плохо звучать, - сказал он, - ты лучше возьми палочки в руки и ложись на спину, я буду держать перед тобой поднос, а ты бей в него [22, 1.]

Матни асл бе ёрии пайвандакҳо, ба воситаи оҳанги талаффуз шакл гирифта, шаклҳои феълӣ замони ҳозира-ояндаро ифода намудаанд. Ҷумлаи матни асл аз чор ҷузъи алоҳидаи бо як оҳанги нақлкунӣ муттаҳидгашта иборат мебошад. Алокаи ҷумлаҳои содаи матни тарҷумашудаи русӣ бо ду роҳ: оҳанг ва пайвандаки пайваस्तкунанда «а» сурат гирифтааст, ки он навъи алокаи пайваст мебошад. Микдори умумии ҷумлаҳои матнҳои муқоисашаванда мувофиқат намекунанд. Калимаҳои «*на́рм*» ва «*за́мин*» дар тарҷума фуруғузур шудаанд. Дар матни тарҷумашуда пайвандаки пайваस्तкунандаи «а», калимаи «*лучше*» ва ҷумлаи «*-сказал он*» сохторҳои иловагии нутқ махсуб шуда, дар рафти тарҷума вақти шаклгирифтани ҷумлаи тарҷумашаванда ворид шудаанд, ки ба ҷумла тобишҳои маъноии нави нахвӣ зам намудаанд.

Дар забоншиносии рус ва тоҷик дар фаҳмидани ҷумлаҳои сертаркиби мураккаб баъзе тафовутҳо мавҷуданд. Дар забоншиносии рус ҷумлаҳои сертаркиби мураккаб ҳамчун ҷумлаҳои сода, ки аз ду ё зиёда ҷумлаҳои мустақили одӣ иборат буда, бо пайвандакҳо муттаҳид шудаанд, баррасӣ карда мешаванд. Ин ҷумлаҳо метавонанд муносибатҳои гуногуни маъноӣ, ба монанди муқоиса, пайдарпайӣ, алокаи сабабӣ ва ғайра дошта бошанд.

Дар забоншиносии тоҷик ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб ҳамчун ҷумлаҳои баррасӣ карда мешаванд, ки аз ду ё зиёда ҷумлаҳои сода иборат буда, ба василаи пайвандакҳо муттаҳид шудаанд. Аммо дар забони тоҷикӣ ин ҷумлаҳо сохтори озодтар доранд ва байни қисмҳои ҷумла метавонанд шаклҳои гуногуни робита вучуд дошта бошанд. Ҳар як ҷумлаи сода дар ҷунин ҷумлаи мураккаб мустақилияти маъноии худро дорад ва метавонад мустақилона фикри томо ифода намояд.

Дар забоншиносии тоҷик ҷумлаҳои сертаркиби мураккаб низ мавҷуданд, аммо бо хусусиятҳои хоси ин забон аз ҷумлаҳои мураккаби сертаркиби забони русӣ фарқ мекунанд. Дар забони тоҷикӣ барои алоқаманд кардани ҷумлаҳои сода пайвандакҳои пайваस्तкунанда истифода мешаванд (масалан, *ва*, *ё*, *лекин*, *ҳам*, *балки*, оҳанги талаффуз ва ғ.).

Дар асари таҳқиқшаванда ҷумлаҳои зиёде дучор мешаванд, ки дар онҳо воситаҳои алокаи грамматикӣ истифода нагардида, вобаста ба табиати забонҳои тоҷикӣ ва русӣ қолабҳои нахвӣ васеъ мегарданд:

Се тарафи ин бино ҳам то лаби бом пур аз рег буда, танҳо тарафи ҷанубаш қадаре кушодагӣ дошт, дарвоза ва дарвозахона аз рег пур буда, аз ҳар ҷо – аз болои тӯдаҳои рег ба пеши он хона даромадан мумкин буд[2, 39, 410]

С трёх сторон здание до самой крыши было полно песка, небольшое свободное пространство оставалось лишь с южной стороны; ворота и проход совсем исчезли под песком, к дому можно было пробраться только по зыбким насосам [1, 11].

Дар ин ҷумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб, ки аз ҷумлаҳои содаи баробархуққ иборат аст, ҳамаи хабарҳо бо феълҳои шакли гузаштаи ҳикоягӣ ифода

ёфта, амалҳои гузаштаре дар як фосилаи муайяни вақт ифода кардаанд ва муносибати ҳамзамонӣ доранд. Дар ҷумлаи содаи якум хабар бо шакли таркибии номӣ ва хабарҳои ҷумлаҳои дигар бо феълҳои сода ифода ёфтаанд. Дар тарҷума ин ҷумла аз чор ҷумлаи сода иборат буда, хабарҳои ҳар чор ҷумла ҳам дар шакли замони гузашта омада, ҳодисаву воқеаҳои пайиҳам такрорёфтаре баён намудаанд.

Ҷумлаҳои содаи дохили ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб ҷанбаҳои гуногуни маъноиву нахвири ифода карда, ба воситаи умумияти мантиқӣ – грамматикӣ бо ҳамдигар алоқаманд мегарданд ва вобаста ба ин муносибатҳои зерини функционалӣ – синтаксисиро ифода менамоянд:

а) Ҷумлаҳои мустақили дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб барои тақвият додани фикри дар як ҷумла баёншуда пайиҳам омадаанд:

Туро гург намехӯрад, ёбон пур аз бача, дар лаби рӯд Эргаиш акаат ҳам будагист, ӯ подаи худро беиштар дар ҳамон ҷоҳо мечаронад [2,10,30]

Тебя волки не съедят, в степи много мальчиков, на берегу канала, наверное, сейчас твой брат Эргаш, он там чаще всего пасёт своё стадо. [1, 10, 33].

б) Ҷумлаҳои мустақили дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб барои тафсили фикри ҷумлаи аввал пайиҳам омадаанд:

Бобом ду бог дошт, яке аз онҳо ду таноб (ним гектар) буда, бедевор ва дигаре як таноб буда, се похсадевор дошт [10,36].

У него было два сада: один, площадью в два таноба (полгектара) не был огорожен, а другой, поменьше – в один таноб, окружён глинобитной стеной вышиной в три пасхы [1,1,38].

в) Ҷумлаҳои мустақили дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб барои асоснок кардани фикри дар яке аз ҷумлаҳо баёншуда пайи ҳам меоянд:

– Ҳукумати ҷавони мо ҳоло ба пеш гирифтани ин гуна корҳо фурсат надорад, ӯ ба дафъ кардани боқимондагони амир, ба ташикил ва мустаҳкам намудани Ҳукумати шайхонӣ халқи Бухоро машғул аст; ширкати бойҳо ҳам ғами халқро намехӯрад, ман шахсан мехоҳам барои манфиати халқ бо харҷи худ ин корро ба анҷом расонам [2, 11, 312].

– Нашему молодому правительству сейчас некогда заниматься подобными делами, оно озабочено уничтожением последней эмира и укреплением советской народной власти в Бухаре. Байские товарищества не станут заботиться о народе. Я сам, лично, хочу ради народного блага осуществить это на собственные средства [1, 4, 640].

Дар «Ёддоштҳо» ҷумлаҳои мустақили дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб барои ба ҳам алоқаманд кардани ҷузъҳои нутқи айнан нақлшуда ва суҳанони муаллиф пайи ҳам омадаанд.

– Ин ҳафазӣ, ғамгинӣ ва гириши ман аз шумо ва ба сабаби ҳаракати ғустохонаи шумо нест, – гуфт ӯ ва илова кард, – албатта, ҳаракати ғустохонаи шумо нафоридаи худро аз дастӣ шумо раҳонидам [2, 10, 401].

– Не вы и не ваша грубость является причиной моей печали, моих слёз,

моего огорчения. Конечно, ваша дерзость мне не понравилась, и я вас оттолкнула [1,2, 356].

– Бе ваъда додан ҳам ман ягон гапи он касро ва ягон кори он касро ба касе намегӯям, – гуфт духтарак бо қатъияти тамом ва илова кард: – пошоҳонам маро бисёр дӯст медоранд, дӯстдорӣ мекунанд ва шабҳо дар як ҷоғоҳ меҳобем, ман ҳам он касро бисёр дӯст медорам ва аз гапашон намебароям [10, 391].

– И без всяких обещаний я ни одного её слова никому не передам и никому ничего о ней не стану рассказывать, – ответила девочка очень серьёзно, – госпожа очень меня любит и жалеет, мы с ней даже спим в одной постели. Я её тоже очень люблю и всегда слушаюсь [2, 348].

Дар баробари ҷанбаҳои грамматикӣ, услубӣ ва семантикии ҷунин ҷумлаҳо ба хусусиятҳои аъзои асосии онҳо низ бештар бояд диққат намуд. Аксаран дар ин навъи қолабҳо ҷумлаҳои сертаркиб бепаивандак мебошанд. Дар забоншиносии русу тоҷик барои алокаи ҷумлаҳои сода ва ё аъзоҳои ҷидаи дохили ҷумлаи мураккаби сертаркиб бештар пайвандаки пайвасткунандаи **ва // и, а, баъзан** хилофии **аммо, вале, лекин // но** истифода мегарданд. Ба андешаи забоншинос М.Норматов, ин гуна ҷумлаҳо баробари маъноӣ ягона семантикӣ доштан бояд ба қонуну қоидаҳои дастурӣ ҳам пурра мувофиқат кунанд, яъне мувофиқати шаклу мундариҷа пурра риоя шавад [15, 5].

Албатта, дар доираи як мақола баррасӣ намудани тамоми хусусиятҳои сохторию маъноии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ғайримумкин буда, дар асоси осори манзуму мансур таҳқиқ намудани хусусиятҳои нахвӣ забон ба бисёр масъалаҳои муҳиму ҳалталаби парасинтаксис равшанӣ меандозад. Забони насри Садриддин Айни аз бисёр ҷиҳатҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифта бошад ҳам, дар ин самт паҳлуҳои зиёде, ба монанди баррасии муқоисавӣ хусусиятҳои сарфиву нахвӣ асарҳои тарҷумашудаи ӯ ба таҳқиқоти мукамал ниёз дорад.

КИТОБНОМА

1. Айни, С. Воспоминания (перевод с таджикского Анна Розенфельд) / С. Айни // – Москва – Ленинград, 1960. – 1090 с.
2. Айни, С. Куллийёт / С. Айни // – Душанбе: Дониш, 2020. – Ҷ.10. – 560 с.
3. Бабаскина, Е.Г. Структура синтаксической семантики сложносочиненных предложений с союзом и: принципы и приемы анализа внутреннего устройства частных значений // Известия высших учебных заведений / Е.Г.Баскина. Серия: Гуманитарные науки. 2011. Т. 2. № 3. С. 200-205.
4. Белошапкина, В.А. Сложные предложения в современном русском языке (некоторые вопросы теории) / В.А. Белошапкина // –М.: Просвещение, 1967. -176 с.
5. Валгина, Н.С. Синтаксис, современного русского языка: Учебник для студентов вузов, обучающихся специальности / Н.С. Валгина, Н.С. // «Журналистика». -2 - е изд. Том. –М., 1978.-278 с.
6. Виноградов, В. В. Грамматика русского языка / В. В. Виноградов // том II, Синтаксис часть 2/ Москва 1954 -178с.

7. Головин, Б.Н. // Введение в языкознание / Б.Н. Головин // Москва, «Высшая школа», 1977, -311с.
8. Давыдова Е.И. Проблемы моделирования структуры сложносочиненного предложения / Е.И. Давыдова // Вестник Тамбовского университета. Серия: гуманитарные науки. 2006. № 2 (42). – с. 226-228.
9. Зализняк, А. А. Русское именное словоизменение / А.А.Зализняк// – М.: «Языки славянской культуры», 2002. – С. 145
10. Зикриёев, Ф.К. Структурно-семантические особенности таджикского паратаксис / Ф.К. Зикриёев. – Душанбе, 1986. –190 с.
11. Камолиддинов, Б. Хусусияти услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ/ Б. Камолиддинов // Душанбе, 1992; -127с.
12. Кенчаев С. Чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ва вижагҳои синтаксисии он дар забони тоҷикӣ / С.Кенчаев // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук, №2 (62), 2015. –С. 95-102.
13. Кованцева Л. В. Аксиологические значения в семантической структуре сложносочиненных предложений современного языка (автореферат диссертации) / Л.А.Кованцева. – Москва, 1990. –16 с.
14. Норматов, М, Забони адабии муосири тоҷик / М. Норматов // Синтаксис. – Душанбе, 2015. – 324 с.
15. Норматов, М. Чумлаҳои мураккаби сертаркиб дар забони адабии муосири тоҷикӣ / М. Норматов // Забон ҳасти миллат. – Душанбе, 2018. – С.5-30.
16. Рустамов, Ш. Чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб/ Ш. Рустамов// -Мактаби советӣ, 1979, № 11.- с.6-13.. 13. Рустамов, Ш. Забони адабии тоҷик / Ш. Рустамов// Синтаксис, қ. II.– 335 с.
17. Цховребов А.Сложносочиненные предложения закрытой структуры с сопоставительными отношениями в практике преподавания русского языка как иностранного / А. Цховребова // Проблемы современного педагогического образования. 2020, № 68-4. – С. 260-263.

БАРРАСИИ БАӢЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ СЕРТАРКИБ ДАР МАТНИ АСЛИ «ӢДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ ВА ТАРҶУМАИ РУСИИ ОН

Дар мақола ба таври мухтасар хусусиятҳои сохторию маъноии ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб дар асоси матни асл ва тарҷумаи русии «Ӣддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ баррасӣ мегардад, ки он рӯшаниандози баъзе масъалаҳои ҳалталаби ин бахш хоҳад буд. Ҷумлаи мураккаби сертаркиб дар доираи ҷумлаҳои мураккаби пайваст таҳқиқ шуда, оид ба ин навъи ҷумлаҳо дар забониносии тоҷик андешии олимони гуногун метавон арзёбӣ намуд. Зери мафҳуми ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб он воҳидҳои наҳвӣ (ҷумлаҳо)-е фаҳмида мешавад, ки бо алоқаи пайваст ташиқӣ ёфта, муносибатҳои гуногуни грамматикӣ: пайиҳамӣ, номбаркунии ҳодисаю воқеаҳо, маъноҳои хилофу қиёс, сабабу натиҷа ва эзоҳро

ифода менамоянд. Дар забони рус вобаста ба шакли ҷумла ва ҷузъҳои ин навъи ҷумлаҳо бо истилоҳоти «трёхчленные», «многокомпонентные», «трёхкомпонентные», «полипредикативные», «усложненные» баён месозанд. Дар ташиаккули ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб (баъдан ҚМПС) мавқеи мубтадоу хабари ҷумла муҳим мебошад. Ҷанбаи семантикӣ дар сохтори ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб нақши устувор дорад.

Зимни таснифоти ин навъи ҷумлаҳо дар қолибҳои кушода ва баста омадани онҳо қобили таваҷҷуҳ мебошад. Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо қолиби кушода бо баъзе хусусиятҳои хоси худ аз ҷумлаҳои мураккаби пайвасти баста фарқ мекунанд. Ҳудуди доираи қолиби кушодаи ҷумлаҳои мураккаби пайваст тангу маҳдуд набуда, балки хеле васеъ аст ва аз ҷузъҳои зиёд иборат шуда метавонанд. Тарҷумаи ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб аз забони тоҷикӣ ба забони русӣ метавонад мураккаб бошад, зеро нигоҳи доштани маъно ва сохтори ҷумла талаб карда мешавад.

Калидвожаҳо: ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб, банди синтаксисӣ, пайвандакҳо, пайвандакҳои пайвасткунанда, оҳанги ҷумла, қолибҳои баста ва кушода, калимаҳои такрор, ихтисоршавии воҳидҳои забонӣ, сохтори ҷумла, ҷанбаи семантикии ҷумла, нутқи айнаннақлишуда.

ИССЛЕДОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ СЛОЖНЫХ МНОГОСОСТАВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ НА ОСНОВЕ ТЕКСТА ОРИГИНАЛА «ВОСПОМИНАНИЯ» САДРИДДИНА АЙНИ И ЕГО РУССКОГО ПЕРЕВОДА

В статье кратко рассматриваются структурные и семантические особенности сложных многосоставных предложений на основе текста оригинала «Воспоминания» Садриддина Айни и его русского перевода, что проливает свет на некоторые невыясненные вопросы данной темы. Сложное многосоставное предложение изучается в контексте сложносвязных предложений, по которым в таджикском языкознании существуют различные мнения. Под понятием «сложноподчинённые предложения» понимаются те грамматические единицы (предложения), которые образованы сочинённой связью и выражают такие разные грамматические отношения, как последовательность, перечисление событий и явлений, значений противопоставления и сравнения, причину и следствия, пояснения. В русском языкознании в зависимости от формы предложения и формы его компонентов эти типы предложений характеризуются терминами «трёхчленные», «многокомпонентные», «трехкомпонентные», «полипредикативные», «усложненные». При образовании сложных многокомпонентных предложений важное значение имеют подлежащее и сказуемое предложения. Семантический аспект играет устойчивую роль в структуре сложных многосоставных предложений.

При классификации таких предложений обращает на себя внимание их оформление в открытой и закрытой формах. Сложносочинённые предложения с

открытой моделью отличаются от сложных предложений с закрытой моделью некоторыми своими особенностями. Границы и круг открытой формы сложных многосоставных предложений не ограничены, а достаточно открыты и они могут состоять из многих частей. Перевод сложных многосоставных предложений с таджикского на русский может быть затруднен, так как требует сохранения смысла и структуры предложения.

Ключевые слова: многосоставные сложносочиненные предложения, рема, союзы, соединительные союзы, интонация, закрытые и открытые структуры, повторяющиеся слова, эллипсис, структура предложения, семантический аспект предложения, прямая речь.

THE STUDY OF SOME FEATURES OF MULTICOMPONENT COMPLEX SENTENCES BASED ON THE ORIGINAL TEXT OF «MEMORIES» OF SADRIDDIN AINI AND ITS RUSSIAN TRANSLATION

In this article, we will briefly consider the structural and semantic features of complex multicomponent sentences based on the translated text «Memories» of Sadriddin Aini, which will shed light on some issues that need to be addressed in this section. A complex multi-part sentence is studied in the context of complex sentences, and the opinion of scientists about this type of sentences in Tajik linguistics can be assessed in different ways. The concept of complex sentences refers to those grammatical units (sentences) that are formed by a connection and express different grammatical relations: connection, enumeration of events and phenomena, meanings of opposites and comparisons, cause and effect, explanation. In Russian linguistics, depending on the form of the sentence and its components, these types of sentences are characterized by the terms of «three-components», «multi-components», «three-component», «polypredicative». In the formation of complex multicomponent sentences (hereinafter CHMPS), the position of the beginning and the news of the sentence are important. The semantic aspect has a stable role in the structure of multicomponent sentences.

In the classification of sentences of this type, attention is drawn to their appearance in open and closed forms. Complex sentences with an open model differ from complex sentences with a closed model in some of their features. The border and circle of the open form in a multicomponent complex sentences is not narrow and limited, but rather wide and can consist of many parts. The translation of multicomponent complex sentences from Tajik into Russian can be difficult, as it requires the preservation of the meaning and structure of the sentence.

It is important to study and analyze the structural and semantic features of multicomponent complex sentences based on poetry and works, and the study of the grammatical features of the language on this basis sheds light on many problematic issues. Although some linguistic features of the artistic prose of Sadriddin Aini have been studied in many directions, many aspects need to be developed in this direction, such as a comparative analysis of the use and characteristics of his translated works.

Keywords: multicomponent complex sentences, rheme, conjunctions, connecting

conjunctions, intonation, closed and open structures, repeated words, ellipsis, sentence structure, semantic aspect of the sentence, direct speech.

Маълумот дар бораи муаллиф: Нарзикулова Ҳилола Маъруфҷоновна – Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ, унвонҷӯй. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. E-mail: noila@internet.ru. Тел.: (+992-37) 221-60-11.

Сведение об авторе: Нарзикулова Хилола Маруфджоновна - Институт языка и литературы имени Рудаки НАНТ, соискатель. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр.Рудаки, 21. E-mail: noila@internet.ru. Тел.: (+992-37) 221-60-11.

About the author: Narziqulova Hilola Marufjonovna, an applicant in the Institute of Language and Literature named after Rudaki of NAST. Address: 734025, Republic of Taj.

УДК: 809.155.0+803.0 (575.3)

**СТРУКТУРНО-ВАЛЕНТНЫЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛА
«ОШИҚ/ШЕФТА/МАФТУН ШУДАН» - SICH VERLIEBEN В
ТАДЖИКСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ**

*Бобоева Мадина
Шарипов Наджибулло*

Таджикский технический университет имени М.С. Осими

В настоящей статье под понятием валентности глагола понимается «обусловленная его семантикой способность сочетаться с определенным кругом актантов, детерминирующая их семантику, количество, характер (обязательный / факультативный), способ и форму выражения» [8, 33]. Глагол, сочетаясь со своими актантами, формирует валентностную структуру, которая представляет валентностный вариант глагола. Валентностный потенциал глагола состоит из совокупности всех валентностных вариантов глагольной лексемы. «Валентностные варианты глаголов, выражающих одну содержательную структуру, объединяются в определенный валентностный тип» [7, 104].

Специфика семантики глагола объясняет особую роль глагола в высказывании. Глагол, как правило, называет фрагмент реальности, ситуацию, «которая характеризуется определенным составом участников (существ и / или предметов), пространственными и временными координатами, условиями, причинно-следственными связями с другими ситуациями ...» [4, 86].

В своей работе мы придерживались классификацию глаголов эмоционального состояния по словарю Л. Г. Бабенко, указывая на следующие субкатегориальные классы:

1) глаголы пребывания субъекта в эмоциональном состоянии, которых можно охарактеризовать испытанием эмоций субъекта или нахождением в эмоциональном состоянии субъекта;

2) глаголы становления эмоционального состояния, которые имеют следующую семантику: приходить в какое-либо эмоциональное состояние;

3) глаголы приведения в эмоциональное состояние, семантику которых можно охарактеризовать вызыванием у кого-либо эмоциональное состояние, либо приведением кого-либо в какое-либо эмоциональное состояние [1, 518].

Глаголы приведения в эмоциональное состояние обозначают, что у субъекта вызывают эмоциональное состояние или его приводят в какое-либо эмоциональное состояние [1, 64]. Неоднозначным является отнесение их глаголов *sich verlieben*, *sich vernarren*, *sich verknallen*, *sich verschießen*, *sich vergucken* к субъектным глаголам [9, 28]. Результаты анализа семантики и валентности подгруппы глаголов приведения субъекта в эмоциональное состояние показывают, что перечисленные глаголы представляют особый случай, проявляют признаки двухвалентных глаголов изменения эмоционального состояния, второй актант выражается предложной конструкцией с предлогом *in*, совмещает признаки объекта и причины и более обязателен, чем у других глаголов, но может упускаться: *Der Junge verliebte sich nicht* [14,19].

Глаголы называют само изменение состояния, внутренний компонент [фазовость] не открывает мест для дополнительных актантов. Глаголы очень близки к глаголам эмоционального отношения, ситуативно способны передавать отношение субъекта к объекту [3,11]. Основное отличие от глаголов эмоционального отношения заключается в наличии в значении компонента [фазовость], который не допускает имплицитного присутствия семы [длительность]. От глаголов совместного действия эта подгруппа отличается тем, что данные лексемы называют ситуацию изменения состояния объекта, вызванное каким-либо другим лицом, которое не является равноправным участником ситуации, а каузирует своим присутствием эмоционально положительную настроенность субъекта [5, 28].

Субъект у этой подгруппы глаголов семантически не проявляет каких-либо отличительных особенностей, это одушевленное лицо:

*Ман ба духтари ду сол аз худам
калонтар **ошиқ** **шудам**, оне, ки на
танҳо калонтар, балки бениҳоят
ситорагарм буд, ва тавре менамуд,
ки ӯ дар ҳақиқат нисбат ба ман
рағбат дорад (Б.М.).*

*Ich **verliebte mich in** ein zwei Jahre
älteres Mädchen, die, obwohl sie nicht nur
älter, sondern auch sehr hübsch war, sich
auch tatsächlich für mich zu interessieren
schien [13,54].*

*Рӯзе вай бо духтаре шинос шуд,
вай аз Сюрих буд, вай ба ӯ **ошиқ**
шуда буд ва мехост ба ӯ чизе тӯҳфа
намояд (Б.М.).*

*Eines Tages lernte er ein Mädchen
kennen, sie war aus Zürich, er **verliebte sich**
in sie und wollte ihr etwas schenken
[15,192].*

В отличие от глагола *lieben* в его субъектном валентностном варианте, с этими глаголами были найдены примеры с множественным субъектом, тогда глаголом-предикатом называется ситуация взаимной привязанности двух лиц друг к другу:

Дар як ҷашни рақс ду нафар бо ҳам шинос шуданд ва ба ҳамдигар ошиқ шуданд (Б.М.). *Bei einem Tanzfest lernt das Paar sich kennen und sie verlieben sich in einander, ... [12,816]*

Толор, ҷуфтҳои бо ҳам рақс карда истода, марди ҷавоне ба сӯйи духтари ҷавоне рафта ўро ба рақс даъват намуд..., онҳо ба якдигар ошиқанд, фикр кард Эрвард ... (Б.М.). *... ein Saal, tanzende Paare, ein junger Mann geht auf ein junges Mädchen zu, fordert sie zum Tanz auf..., sie verlieben sich, dachte Erward ... [12, 808].*

Как видно из примеров, взаимное местоимение *in einander* является нерелевантным для подобного рода структур. Его присутствие подчеркивает взаимность чувств. Объект у этой подгруппы глаголов в большинстве случаев лицо с предметной семантикой, так как глаголы передают интерперсональные отношения. Иногда могут встретиться ситуации с „расщеплением» объекта, в которых объект приобретает развернутую форму:

Вай ба сардори шӯбаи бонк аз Бад Толз ошиқ шуд, ... (Б.М.)

Sie verliebte sich in einen Bankfilialleiter aus Bad Tolz, ... [13,289]

Не, гуфтам ман ва бо пойҳоям болҳои дар боло бударо тела додам, ман танҳо ба марди кӯдакдор ошиқ шудам, ҳаммаи ҳамин (Б.М.).

Nein, sagte ich und bewegte mit den Füßen den blauen Flügel über mich, ich habe mich nur in einen Mann mit Kindern verliebt, das ist alles [13, 63].

Предложные конструкции *aus Bad Tolz* и *mit Kindern* относятся к сфере объекта, поэтому не могут рассматриваться как распространители. Они передают определенную характеристику называемому в ситуации лицу. Предметное имя, однако, может представлять собой и свернутое событие в структурах типа

Ў дар ҷангали калоне, дар маҳалли дурдасти шаҳр ошиқ шуда буд (Б.М.).

Sie verliebte sich in den großen Wald am Rande der Stadt [10, 61]

В представленных примерах имеет место объективная модификация валентностной структуры глагола *sich verlieben*. В ситуациях с „расщеплением» как в немецком, так и в таджикском языках объект может иметь призрачное значение, когда называется свойство лица или предмета.

Албатта ман ҳамчун мусиқачъ ба овози Ева ошиқ шудаам (Б.М.).

Natürlich verliebte ich mich als Musiker auch in Evas Stimme» [10, 91].

К распространителям данной подгруппы глаголов относятся слова, указывающие на меру и степень проявления состояния, часто в сочетании с качественным признаком:

Шояд, ки девонавор ба ӯ ошиқ шудаасту мехоҳад ба ӯ ба шавҳар барояд (Б.М.). ... und vielleicht **verliebt sie sich Hals über Kopf** in ihn und will ihn heiraten ... [12, 796].

Также может присутствовать распространитель с семантикой времени, конкретизирующий временной промежуток возникновения чувства влюбленности:

Шаби дигар ман ба ӯ ошиқ шудам (Б.М.). In der folgenden Nacht habe ich mich in sie **verliebt** [11, 28].
«Ба ту ранги зард беиштар мезебад» дод зад Китти, «Ман ҳар лаҳзае, ки туро бо ин либос бинам, девонавор ошиқат хоҳам шуд» (Б.М.). „Das zinkgelbe kleidet dich besser“, rief Kitty ... Ich wurde mich jederzeit rasend in **dich verlieben**, wenn ich dich darin sahe» [10, 221]

Модальные слова, сопровождающие предложения, выражают предположение или уверенность:

Ӯ ба вай эҳтимол ошиқ шуда буд, чуноне, ки духтарони ҷавон ошиқ мешаванд (Б.М.). ..., sie hatte sich **wahrscheinlich** in ihn verliebt, wie junge Mädchen sich eben verlieben [12, 701]

Таким образом, результаты анализа семантики и валентности глаголов приведения в эмоциональное состояние показывают, что перечисленные глаголы представляют особый случай, проявляют признаки двухвалентных глаголов изменения эмоционального состояния, второй актант выражается различными конструкциями, совмещает признаки объекта и причины. Эти глаголы называют само изменение состояния, внутренний компонент [фазовость] не открывает мест для дополнительных актантов. Глаголы очень близки к глаголам эмоционального отношения, ситуативно способны передавать отношение субъекта к объекту. Их основное отличие от глаголов эмоционального отношения заключается в наличии в значении компонента [фазовость], который не допускает имплицитного присутствия семы [длительности]. От глаголов совместного действия эта подгруппа отличается тем, что данные лексемы называют ситуацию изменения состояния объекта, вызванное каким-либо другим лицом, которое не является равноправным участником ситуации, а каузирует своим присутствием эмоционально положительную настроенность субъекта [2, 136].

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабенко Л. Г. Толковый словарь русских глаголов / Л. Г. Бабенко. (идеографическое описание; английские эквиваленты; синонимы; антонимы) М.: «АСТ-ПРЕСС», 1999 – 704 с.

2. Бобоева М. М. Семантика и валентность глаголов эмоционального состояния в таджикском и немецком языках: Дисс. ... канд. филол. наук. - Душанбе, 2019. – 176 с.
3. Дементьева О. В. Семантика глагольного управления / О. В. Дементьева. Автореф. дисс. к.ф.н. Волгоград. – 2004, - 23 с.
4. Джамшедов П.Д. Семантика вида глагола в русском, таджикском и английском языках / П. Д. Джамшедов - Душанбе, 1989. - С. 110-122.
5. Ерхов В. Н. Семантическое варьирование глагольной лексемы и ее семантико-синтаксическое окружение / В. Н. Ерхов // Значение и смысл речевых образований: Межвузовский тематический сборник. — Калинин, 1979. - С. 25 - 34.
6. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // С. Д. Кацнельсон. Вопросы языкознания. - 1987. - № 3. - С. 20-32.
7. Кибардина С. М. Валентность немецкого глагола: Дисс. ... д-ра филол. наук. - Вологда, 1988. - 580 с.
8. Кибардина С. М. Категории субъекта и объекта и теория валентности (на материале немецкого языка) / С. М. Кибардина // Категория субъекта и объекта в языках различных типов. - Л.: Наука, 1982. — С. 23-45.
9. Локштанова Л. М. О валентности глагола в современных лингвистических исследованиях / Л. М. Локштанова // ИЯШ. — 1971. - №1. — С. 21-31.
10. Bernhard Kellermann. Das blaue Band. - Berlin: Verlag Volk und Welt, 1972.-418 S.
11. Bernhard Schlink. Der Vorleser. - Zürich: Diogenes Verlag, 1997. -207 S.
12. Cornelia Wusowski. Elisabeth I: Der Roman ihres Lebens. - München: Franz Schneekluth Verlag, 1996.-1161 S.
13. Dorris Dorrie. Bin ich schon? - Zürich: Diogenes Verlag, 1995. - 346 S.
14. Johannes Mario Simmel. Liebe ist die letzte Brücke. — München:Drömersche Verlaganstalt Th. Knaur, 2000. — 592 S.
15. Thomas Hürlimann. Fräulein Stark. — Zürich: Ammann Verlag, 2001.- 192 S.Б. М. – Бобоева Мадина – перевод автора.

СТРУКТУРНО-ВАЛЕНТНЫЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛА «ОШИҚ/ШЕФТА/МАФТУН ШУДАН» - SICH VERLIEBEN В ТАДЖИКСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье приводится структурно-валентный анализ глагола «ошиқ/шефта/мафтун шудан» - sich verlieben в таджикском и немецком языках. Прделанный анализ выявил сходство в структуре глагола в исследуемых языках, о чем свидетельствуют приведенные примеры. Чаще всего данный глагол употребляется для обозначения приведения субъекта в эмоциональное состояние и употребляется в двучленных конструкциях, распространяемых факультативными понятиями со значениями причины. Результаты анализа семантики и валентности подгруппы глаголов приведения субъекта в эмоциональное состояние показывают, что перечисленные глаголы представляют особый случай, проявляют признаки двухвалентных глаголов изменения эмоционального состояния. Эти глаголы

называют само изменение состояния, внутренний компонент [фазовость] не открывает мест для дополнительных актантов. Глаголы очень близки к глаголам эмоционального отношения, ситуативно способны передавать отношение субъекта к объекту.

Ключевые слова: структура, валентность, актант, обязательный, факультативный, инфинитив, субъект, предлог.

СОХТОР ВА ВАЛЕНТНОКИИ ФЕЪЛИ «ОШИҚ/ШЕФТА/МАФТУН ШУДАН» - SICH VERLIEBEN ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

Дар мақола таҳлили сохтор ва валентнокии феъли «ошиқ/шефта/мафтун шудан» - *sich verlieben* дар забонҳои тоҷикӣ ва немисьянҷом дода шудааст. Таҳлили анҷомдодаи мо монандии феълро дар сохтори забонҳои таҳқиқшаванда тавассути мисолҳои овардашуда ошкор намуд. Дар беишари мавридиҷо феъли мазкур, ки субъекти ба ҳолати эҳсосот овардашударо ифода мекунад, дар сохтори феълҳои дутаркиба бо мафҳумҳои озод, ки маънои сабабро равишан месозанд, истифода мешаванд. Натиҷаҳои таҳлили семантикӣ ва валентнокии зергурӯҳи феълҳои ба ҳолати эҳсосотаварандаи субъект нишон медиҳанд, ки феълҳои номбаршуда ҳолати махсусро ифода мекунанд, аломатҳои феълҳои дувалентии тағйирёбии ҳолати эҳсосиро нишон медиҳанд. Ин феълҳо ҳуди тағйирёбии ҳолатро ном мебаранд, аммо ҷузъи дохилӣ [фазавӣ] барои актантҳои иловагӣ ҷой намегузоранд. Феълҳо ба феълҳои муносибати эҳсосӣ хеле наздиканд, онҳо метавонанд муносибати субъектро ба объект интиқол диҳанд.

Калидвожаҳо: сохтор, валентнокӣ, актант, ҳатмӣ, факултативӣ, масдар, субъект, пешоянд.

STRUCTURAL-VALENCE ANALYSIS OF VERB SICH VERLIEBEN (TO FALL IN LOVE) IN TAJIK AND GERMAN

This article deals with structural-valence analysis of the verb *sich verlieben* (to fall in love) in Tajik and German. The analysis revealed similarities in the structure of verb in the studied languages, as evidenced by the examples. Most often, this verb of the subject's bringing in an emotional state is used in binominal constructions, distributed by optional concepts with the meanings of a cause. The results of the analysis of the semantics and valence of the subgroup of verbs of bringing the subject into an emotional state show that the listed verbs represent a special case, show signs of bivalent verbs of changing the emotional state. These verbs call the change of state itself, the internal component [phasicity] does not open up places for additional actants. Verbs are very close to verbs of emotional attitude, situationally able to convey the attitude of the subject to the object.

Keywords: structure, valence, actant, obligatory, optional, infinitive, subject, preposition.

Маълумот дар бораи муаллифон: Бобоева Мадина Маруфовна – н.и.ф., омӯзгори калони кафедраи забонҳои Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи М. С. Осимӣ; e-mail: madiba82@mail.ru; Тел.: +992 881881470;

Шарипов Начибулло Неъматуллоевич – унвончу, ассистенти кафедраи забонҳои Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М. С. Осимӣ; e-mail: najibullo-dil1112@mail.ru; тел.: +992 900790111.

Сведения об авторах: Бобоева Мадина Маруфовна – к.ф.н., старший преподаватель кафедры языков Таджикского технического университета им. М. С. Осими; e-mail: madiba82@mail.ru; Тел.: +992 881881470.

Шарипов Наджибулло Неъматуллоевич – соискатель, ассистент кафедры языков Таджикского технического университета им. М. С. Осими; e-mail: najibullo-dil1112@mail.ru; тел.: +992 900790111.

About the authors: Boboeva Madina Marufovna, Candidate of Philological sciences, Senior Lecturer in the Languages Department of Tajik Technical university named after M.S. Osimi; e-mail: madiba82@mail.ru; phone.: +992 881881470;

Sharipov Najibullo Ne'matulloevich, Researcher in the Department of Languages of Tajik Technical University named after M.S. Osimi; e-mail: najibullo-dil1112@mail.ru; тел.: +992 900790111

УДК:811.222.8

ТАҲҚИҚИ КАЛИМАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ, КИ ТАВАССУТИ МИЁНВАНДҲОИ «-О-» ВА «-У-» СОХТА ШУДААНД (ДАР АСОСИ МАВОДИ ДОСТОНИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»-И АБДУРАҲМОНИ ЧОМӢ)

Умарова Фирӯза

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Калимасозӣ яке аз масъалаҳои асосии забоншиносӣ ба ҳисоб рафта, тавачҷуҳи муҳаққиқони тоҷикро аз солҳои 50-уми асри гузашта ба худ ҷалб намудааст. Мусаллам аст, ки дар давраҳои таърихӣ забон ҳам бо калимаву истилоҳоти гуногун такмил меёбад, захираҳои луғавии он аз ҳисоби вожаҳои нав ғанӣ мегардад ва дар ин росто нақши калимасозӣ бисёр муҳим арзёбӣ мешавад. Дар робита ба ҳамин масъала ба воситаи роҳи қолабҳои мавҷуда дар забон вожаҳои зиёде қорбаст гардидаанд, ки таҳлил ва таҳқиқи онҳо зарури муҳим аст. Роҳи воситаҳои калимасозӣ гуногун бошанд ҳам, бо миёнвандҳо сохта шудани вожаҳо як бахши калимасозии морфологӣ маҳсуб ёфта, тавассути онҳо навҳои махсуси калимаҳо таркиббандӣ мешаванд, ки таҳқиқи вижаро талаб мекунад.

Дар ин мақола асосан оид ба мавқеъ ва ҷойгоҳи миёновандҳои «-о-» ва «-у-» дар пояи маводи достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдуоҳмони Ҷомӣ маълумот дода мешавад, зеро ин масъала то ҳол мавриди таҳлил ва пажӯҳиши алоҳида қарор нагирифтааст.

Аҳамияти баррасии миёновандҳои номбурда дар он инъикос меёбад, ки дар ин мақола бори нахуст нақш ва ҷойгоҳи ин миёновандҳо дар достони «Юсуф ва Зулайхо»-и А. Ҷомӣ ба риштаи пажӯҳиши ҷудогонаи забоншиносӣ даромадааст.

Навгони масъалаи мавриди таҳқиқ дар он зоҳир мегардад, ки роҷеъ ба таҳлил ва ҷойгоҳи ин миёновандҳои достон мақолаи алоҳида ҳам рӯи қарор наомадааст.

Зарурати интиҳоби мавзӯро таваҷҷуҳи вижаи муаллифи мақола ба хусисиятҳои калимасозии миёновандҳои «-о-» ва «-у-» дар пояи маводди достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ, доираи густариши онҳо ва омӯхта нашудани онҳо ба миён овард.

Ҳадафи асосӣ дар ин мақола пеш, аз ҳама, муайян сохтани қонунмандии вожаҳои миёновандҳои «-о-» ва «-у-», инчунин муайян намудани ҷойгоҳи онҳо дар достон ва забони тоҷикӣ, ҳудуди интишор, хусусияти калимасозии онҳо мебошад.

Ҷунон ки маълум аст, аз асрҳои IX-X баъдан дар муҳити адабии форсӣ-тоҷикӣ чехраҳои маъруфе чун Абдуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Саъдии Шерозӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Камоли Хучандӣ ва дигарон ба майдон омадаанд, ки дар рушду густариши адабиёти классикӣ ва ташаккули забони форсӣ-тоҷикӣ нақши бисёр муҳимму арзишманди ҳудро гузошта, пояҳои онро устувор ва мустаҳкам намудаанд. Дар радиҳои адабони номбурда метавон шоир маснависаро Абдурахмони Ҷомиро низ ном бурд, ки барои тозагии забон заҳмати зиёде ба ҳарч додааст ва ин масъала махсусан дар осори манзуми шоири бармало ба мушоҳида мерасад.

Бино бар ин, ҳангоми таҳлил ва таҳқиқ, ба он масъала, ки дар осори манзуми Ҷомӣ, хосатан ва дар достони «Юсуф ва Зулайхо» то чи андоза вожаҳои мураккаби бо миёновандҳои «-о-» ва «-у-» мавриди истифода қарор гирифтаанд, таваҷҷуҳи махсус зоҳир намудем. Ба ҳар ҳол, хизмати шоистаи Ҷомиро роҷеъ ба масъалаи тозагии забон, аз ҷумла дар интиҳоб ва қарбурди калимаҳои оммафаҳми тоҷикӣ баррасӣ намудан яке аз вазифаҳои муҳими муаллифи мақола мебошад.

Дарачаи омӯзиши мавзӯ. Омӯзиш ва пажӯҳиши калимасозӣ асосан аз солҳои 50-60-уми асри XX оғоз гардида, то ба ҳол идома дорад, ки дар ин самт нақши донишмандони ватанӣ ва хориҷӣ, аз ҷумла Б. Ниёзмухаммадов, Ш. Ниёзӣ, Ш. Рустамов, А. П. Пейсиков, В. С. Расторгуева, Д. Саймиддинов, С. Назарзода, М. Султонов, С. Раҳматуллозода, С. Низомова, О. Қосимов муҳим арзёбӣ мешавад. Ба ин масъала, махсусан калимасозии исми Ш. Рустамов таваҷҷуҳи махсус зоҳир намудааст, ки бештари пажӯҳишхояшро ба ин мавзӯ бахшидааст.

Бо вучуди пажӯҳишҳои гуногун дар соҳаи калимасозӣ ба таҳқиқи осори Абдурахмони Ҷомӣ аз ин лиҳоз махсусан осори манзуми ӯ қамтар таваҷҷуҳ шудааст. Баъзе масъалаҳои достони «Юсуф ва Зулайхо» танҳо дар ҷанд мақолаи муҳаққиқ С. Мирзоев ба мушоҳида мерасад, ки дар онҳо хусисиятҳои сохторию маъноии калимаҳои мураккаб ва созҳои мусиқӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд.

Инчунин аз чониби муаллифи ин сатрҳо низ мақолае таҳти унвони «Таҳлили бархе аз вожаҳои мураккаби маснавии «Юсуф ва Зулайхо» -и Абдурахмони Ҷомӣ» ба нашр расид, ки дар он шуморе аз калимаҳои мураккаб аз рӯйи таркиби морфологӣ ба гурӯҳҳои алоҳида дастабандӣ шуда, таҳлил ва таҳқиқ гардидаанд.

Калимаҳои мураккаб дар осори адибони классик, аз ҷумла осори манзуми Ҷомӣ, хеле фаровон ба кор рафтаанд, ки барои кӯтоҳ ва рехта баён намудани андешаи шоирона имконият фароҳам меоваранд.

Маълум аст, ки муҳаққиқони забон исмҳои мураккабро ба ду гурӯҳ: пайваст ва тобеъ дастабандӣ кардаанд. Дар достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ ҳам ин навъҳои калимасозӣ мавҷуданд, ки яке аз онҳо исмҳои мураккаби пайваст мебошад. Яке аз вижагиҳои асосии исмҳои мураккаби пайваст дар он аст, ки дар онҳо асосҳои баробархуқуқ бо роҳи усулҳои гуногун ба вучуд меоянд. Муҳаққиқи тоҷик Ш. Рустамов дар асари монографии худ [5, 169-175] ба чор навъи таркиббандии исмҳои мураккаби пайваст ишора намудааст, ки дар осори таҳқиқотии мо ҳам ба мушоҳида мерасанд ва дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [1, 160-163] низ ба таври иҷмолӣ маълумот ироа гардидааст.

Чунон ки қаблан ёдовар шуда будем, мақолаи мо танҳо дар асоси миёнвандҳои «-о-» ва «-у-» –и достони «Юсуф ва Зулайхо» -и Абдурахмони Ҷомӣ таҳия ва баррасӣ мегардад, ки ин бахши калимаҳо гурӯҳи махсусро ташкил медиҳанд ва заминаи асосии онҳо таркибҳои чуфт ба ҳисоб мераванд.

Дар навбати худ ин навъҳои калимаҳо боз ба ду гурӯҳ дастабандӣ гардидааст:

1) тақрори калимаҳо; 2) аз асосҳои гуногун.

1.1. Бо миёнванди «-о-» ва «-у-» ва тақрори ҷузъҳо сохта шудани исмҳои мураккаби пайваст. Чунин навъҳои калимаҳо дар достони «Юсуф ва Зулайхо» -и Абдурахмони Ҷомӣ ба мушоҳида мерасанд, ки дар навбати худ онҳоро метавон ба чанд гурӯҳ тақсим кард.

1. Исм+исм. Дар дoston бо ин қолаби калимасозӣ се вожа **дам+о+дам, лаб+о+лаб, сар+о+сар** ба кор рафтааст, ки аз ҷиҳати асолат ҳама мутааллиқ ба забони тоҷикӣ мебошанд.

Вожаи **дамодам**, ки маънои «дам ба дам, пай дар пай, ҳар дам, нафас ба нафас»-ро дорад [4, 186; 6, 1969, 320] дар як маврид ба кор рафтааст:

Ба пириву ҷавонӣ нест чун ишқ,
Дамад бар ман **дамодам** ин фусун ишқ [8, 11].

Вожаи **лаболаб** дар дoston ду бор истифода шуда, дорои маънои «лабрез, пур, саршор, молломол» мебошад [4, 388], **лаб** дар танҳои яке аз узвҳои баданест, ки канори боло ва поини даҳон буда, рӯйи дандонҳоро мепӯшонад. Ба воситаи миёнванди «-о-» калимаи **лаб** ду бор тақрор шуда, дар натиҷа маънои нав гирифтааст:

Ба сад афғону дард он рӯз то шаб
Даруне ғунчавор аз ғам **лаболаб** [8, 46].

Ки аз чонон мураттаб бод комат,
Зи лаъли ӯ **лаболаб** бод чомат [8, 163].

Дар достони мавриди пажӯҳиш вожаи дигар, ки он ҳам номи яке аз узвҳои бадан аст, дар ду маврид корбаст шудааст ва ин **сар** мебошад. **Сар** узви баданест, ки аз тамоми узвҳои дигар боло ҷой гирифта, дар он мағз гӯшу бинӣ, чашм, даҳон ва боз чанд узви дигар ҷойгиранд. Инчунин, дорои маъноҳои хеле зиёде мебошад ва тавассути он калимаҳои мураккаб ва ибораҳои фразеологии гуногун ба вучуд омадааст, ки яке аз онҳо дар қолаби такрор омадан, ба сурати **саросар** буда, маънои «сар то по, ҳама ҷо, тамоман»- ро дорад ва дар достон низ ба ҳамин маъно корбаст шудааст. Барои тақвияти андешаҳои худ метавон ба мисраҳои шеърӣ зер ишора кард:

Ҳазор уштур ҳама соҳибшукӯхон
Саросар пуштапушту кӯхкӯхон [8, 52].

В-аз он пас ҳафти дигар дар баробар
Падид омад **саросар** хушку лоғар [8, 175].

2. **Шумора+шумора**. Бо ин усул ҳам Ҷомӣ дар достони худ шумораи микдории **як**-ро бо ҷузъи такрор дар ду маврид истифода кардааст, ки дорои чандин маъно мебошад. Маънои асосии **якояк** «якто-якто, пасу пеш, ҳар яке, ҳама» буда, мисраи шеърӣ зер маънои «ҳама, якояк»-ро ифода мекунад:

Якоякро салому марҳабо гуфт,
Чу гул дар рӯяшон аз ханда бишкуфт [8, 55].

Дар мисраи шеърӣ дигар низ ба ҳамин маъно омадааст:
Ту хуфта ғофилу ӯ истода,
Якояк меситонад, он чи дида [8, 218].

3. **Феъл+феъл**. Дар ин қолаб танҳо як калима бо феъли **каш** ба кор рафтааст. **Каш** асоси замони ҳозираи феъли кашидан мебошад. Шакли такрор ва мураккаби он **кашокаш** буда, ба гунаи **кашмакаш** низ дар забони тоҷикӣ ва ғӯйишҳои он корбурди фаровон дошта, ҳам ба маънои асл ва ҳам ба мафҳуми маҷозӣ истифода мешавад. Маънои аслии вожаи **кашокаш** «чизро кашида сар додан аст». Маънои маҷозияш «низоъ, ситеза, муноқиша» мебошад, ки дар фарҳангҳо низ ба ҳамин маъноҳо тавзеҳ ёфтааст:

Аз ин андеша хотир дар **кашокаш**,
Ғаҳ хуш буд он ҷо, ғаҳ нох(в)аш [8, 200].

Дар мисраи шеърӣ «Аз ин андеша хотир дар кашокаш «исми мураккаби пайваст, ки бо такрор омадани асоси замони ҳозираи феъли **каш** ва миёнованди «-о»

корбаст гардидааст, на бардавомии амалу ҳолат, балки ба маънои маҷоз «азобу машаққат» омадааст.

Ҳамин тавр, аз баррасии вожаҳои миёнованди «-о-» бо ҷузъҳои тақрор дар достони ишқии «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Ҷомӣ муайян гардид, ки танҳо панҷ калима дар шакли тақрор таркиббандӣ шудааст ва он калимаҳо дар забони адабии тоҷикӣ низ дар ҳамон шаклу маънои куҳани худ роҷанд.

1.2. **Бо миёнованди «-у-» корбаст гардидани калимаҳои мураккаби пайваст.** Миёнованди «-у-» ҳам мисли миёнованди «-о-» дар забони тоҷикӣ хеле маъмул буда, тавассути он калимаҳои мураккаби зиёд ва гуногунранг сохта шудааст, ки дорои хусусиятҳои махсуси грамматикӣ мебошанд. Аз ин ҷиҳат, дар забони тоҷикӣ як бахши бузурги исмҳои мураккаби пайваст ба воситаи миёнованди «-у-» ва асосҳои гуногуни ҳиссаҳои номии нутқ рӯйи кор омадаанд, ки чунин қолаби калимасозӣ таърихи куҳан дошта, аз назари Ҷомӣ низ дар қанор намондааст. Дар достони «Юсуф ва Зулайхо» шоир ин усули калимасозиро дар қанд маврид ба хоҷири пуробуранг ва барҷаста берун омадани суҳан ба кор бурдааст.

Як хусусияти бо миёнованди «-у-» сохта шудани калимаҳо дар он инъикос меёбад, ки калимаҳо бо роҳҳои гуногун ё, ба таври дигар ғуём, ба воситаи бархе аз ҳиссаҳои нутқ ба вучуд меоянд ва муҳимтарини онҳо аз инҳо иборат аст:

- 1). **исм+у+исм:** сарупо, обуранг, тируқамон, сарутан;
- 2). **исм+у+асоси замони гузаштаи феъл:** сайругашт. Гуфтан лозим аст, ки ин калима, яъне **сайругашт** дар қитоби Ш. Рустамов [4, 173] дар банди исм ва асоси замони ҳозираи феъл дода шудааст, ки саҳеҳ нест. Феъли **гашт** асоси замони ҳозира набуда, балки асоси замони гузашта мебошад;
- 3). **асоси замони ҳозира+у+асоси замони ҳозираи феъл:** шинуҳез, доругир, давутоз;
- 4). **асоси замони гузаштаи феъл+у+асоси замони гузаштаи феъл:** харидуфурӯхт, омадурафт, рафтуомад;
- 5). **асоси замони ҳозира+у+асоси замони гузашта:** бандубаст;
- 6). **асоси замони гузашта+у+асоси замони ҳозира:** гуфтугӯ, руфтуруб, ҷастуҳез.

Аз ин қолабҳои номбурда ду роҳи таркиббандӣ он дар достони «Юсуф ва Зулайхо» ба мушоҳида расид, ки аз ҷиҳати миқдор зиёд нестанд:

- 1) **асоси замони гузашта+у+ асоси замони ҳозира:**

Ба зери қома **ҷустуҷӯӣ** қардӣ,
Пас он ғаҳ дар дигар қас рӯй қардӣ [8, 17].

Дар ин мисраи шеърӣ калимаи **ҷустуҷӯӣ** истифода шудааст, ки ҷузъи аввали он **ҷуст** асоси замони гузашта аз феъли **ҷустан** мебошад ва маънои «қофтан, қофтуков қардан»-ро дорад. Ҷузъи дигари мустақилмаъно феъли **ҷӯӣ** асоси замони ҳозираи феъли номбурда (ҷустан) мебошад, ки имрӯз низ дар ҳамин шаклу маъно истифода мешавад. Ин вожаи мураккабро Ҷомӣ дар достони «Юсуф ва Зулайхо» дар панҷ маврид истифода қардааст, ки ҳар яке дорои тобиши маъно мебошад. Барои

тақвияти андешаҳои худ метавон ба он мисраъҳои шеърӣ дoston ишора кард, ки барои муҳаккиқон аз манфиат холи нахоҳад буд:

На он аст ин, ки ман дар хоб дидам,
Ба **чустучӯйи** ин меҳнат кашидам [8, 57].

Бибашо бар чу ман бeроху рӯе,
Бикун аз чониби ман **чустучӯе** [8, 66].

Ба чуз дидораш аз ҳар **чустучӯе**,
Намедонист худро орзуе [8, 102].

Ба он овард рӯйи **чустучӯро**,
Ки орад дар канор он орзуо [8,102].

Ҳамин тавр, **чустучӯ** аз феъли чустан буда, маъноҳои ҳаракату амалиётро мефаҳмонад. Бино бар ин, ҳар як феъл дорои маънои зиёди луғавию грамматикӣ мебошад ва ба андешаи донишманди тоҷик Б. Камолиддинов, «...унсури серистеъмолу сермаъноӣ забон ба шумор меравад» [1992, 28].

Аз таҳлили мисраъҳои шеърӣ маълум мегардад, ки чунин навъи калимаҳои мураккаб дар дoston бо тобишҳои гуногуни маъноӣ инъикос ёфта, услуби вижаи ин адиби нуктасанҷро нишон медиҳад. Чунин услуби баён ба ҷаҳонбинӣ ва назари эстетикӣ вобаста аст, ки ҳар як вожа дар заминаи илми бадеӣ ва ҳадафҳои эҷодкор маъноҳои нав ба навро касб мекунад.

Ба ҳамин восита Ҷомӣ тавонистааст тавассути як калима дар мавридҳои муносиб бо тобишҳои рангин ва тоза андешаҳои ҳешро ба риштаи назм дарорад.

Вожаи дигар, ки дар қолаби асоси замони гузаштаву ҳозира ва миёнованди «-у-» корбаст гардидааст, **руфтурӯб** мебошад. Ин калимаи мураккаб аз феъли **руфтан** таркиббандӣ шуда, маъноӣ « бо ҷорӯб тоза кардан, рӯбидан « -ро ифода мекунад, ки дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [1969] шакли мураккаби он ба қайд гирифта нашудааст. Ин калима дар достони мавриди назар як бор ба кор рафтааст:

Ба **руфтурӯби** боғ аз хубу нохуб
Кашида сояе ҳар шохи ҷорӯб [8,114].

2) асоси замони ҳозираи феъл+у+асоси замони ҳозира.

Абдурахмони Ҷомӣ устои беҳамтои суҳан буд, забони осораш, бавижа осори манзуми ӯ хеле рангоранг ва ғўшнавоз мебошад. Вожаҳои мураккабро шоир дар достони « Юсуф ва Зулайхо » бо як маҳорати волои шоирона корбаст намудааст, ки забони дostonро равои хушонанг ва пурмазмуну ҷаззоб гардонидаст.

Ҳангоми мутолиа ва ҷамъоварии мавод дар қолаби асоси замони ҳозира бо асоси замони ҳозираи феъл танҳо як мисол ба даст омад, ки ин калимаи **такутоз** мебошад:

Ғуломон масти чавлон дар **такутоз**,
Канизон чилвагар аз ҳавдачи ноз [8, 53].

Чунон ки аз калимаи мураккаби **такутоз** маълум мешавад, чузъи аввали он барои насли имрӯза номафҳум аст. Маънои вожаи **так** барои мардуми тоҷик мушаххас нест ва дар шакли алоҳида низ ҳамчун феъл дар забони муосири тоҷикӣ ба кор намеравад, бино бар ин тавзеҳ меҷаҳад. Аз фарҳангҳои тафсирии забони тоҷикӣ маълум мегардад, ки шакли дигари ин калима **таг** буда, аз асоси замони ҳозираи феъли **тагидан//такидан** мебошад ва маънои давидан, ин сӯ он сӯ рафтани, такудаи кардан, даводаи карданиро доштааст [7, 303].

Вожаи мавриди назар дар забони адабии тоҷикӣ ва гуфтори мардуми тоҷик ба гунаи **такудаи** маълум аст ва ҳаракат, амалу ҳолати шахсро ифода мекунад.

Ҳамин тавр, аз таҳлил ва таҳқиқи вожаҳои мураккаби бо миёновандҳои «-о-» ва «-у-» таркиббандишудаи достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Ҷомӣ ба чунин натиҷа расида мумкин аст:

1. Миёновандҳои «-о-» ва «-у-» ҳамчун миёновандҳои калимасоз дар забони тоҷикӣ нақши муҳимро ба ҷо оварда, захираи луғавии забонро тақмил додаанд.

2. Бо миёнованди «-о-» бештар калимаҳои мураккабе сохта шудаанд, ки бо чузъҳои тақрор ва ҳиссаҳои номии нутқ, дар мисоли исми исм, шумораи шумора ва асоси замони ҳозираи феъл таркиб бастаанд.

3. Бо миёнованди «-у-» калимаҳои мураккабе корбаст гардидаанд, ки дар қолабҳои асоси замони гузаштаи феъл бо ҳозира ва асоси замони ҳозираи феъл бо ҳозира ба вуҷуд омадаанд. Ин нави феълҳо чунон, ки таҳлилҳо нишон доданд, мафҳумҳои ҳаракат ва амалу ҳолати шахсро ифода мекунаанд.

Ниҳоят вожаҳои мураккабе, ки ба воситаи миёновандҳои «-о-» ва «-у-» дар достони ишқии «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Ҷомӣ сохта шудаанд, барои ҷаҳати бадеияти суҳан ва тақвияти андешаҳои истифода гардидаанд.

Лозим ба зикр аст, ки осори Ҷомӣ, аз ҷумла достони «Юсуф ва Зулайхо», яке аз сарчашмаҳои пураиши дар таҷаккули забони тоҷикӣ арзёбии мегардад ва барои тақмили фарҳангҳои оянда мусоидат мекунад, ҷунки теъдоде аз калимаҳои достон дар фарҳангҳо ба қайд гирифта нашудаанд.

КИТОБНОМА

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. – Душанбе: Ирфон, 1973. – Ҷ. 1. – 451 с.
2. Мирзоев С., Ҳасан Д. Хусусиятҳои маъноӣ ва сохтори истилоҳоти марбут ба соҳаи мусикии зарбӣ (дар асоси маводи осори номии А. Ҷомӣ) / С. Мирзоев, Д. Ҳасан // Суҳаншиносӣ. – Душанбе, 2022. - № 1. – С. 17-23.
3. Мирзоев С., Умарова Ф. Таҳлили бархе аз вожаҳои мураккаби маснавии «Юсуф ва Зулайхо»-и А. Ҷомӣ / С. Мирзоев, Ф. Умарова // Масъалаҳои забоншиносӣ (Маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2022. - № 1 (1). – С. 56-62.
4. Нурув А. Фарҳанги осори Ҷомӣ / А. Нурув. – Душанбе: СИЭСТ, 1983. – Ҷ. 1. – 586 с.

5. Рустамов Ш. Исм (категорияҳои грамматики, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ) / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 218 с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). – М.: Советская энциклопедия, 1969. – Ҷ. 1. – 951 с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). – М.: Советская энциклопедия, 1969. – Ҷ. 2. – 949 с.
8. Ҷомӣ А. Ҳафт авранг. «Юсуф ва Зулайхо» / А. Ҷомӣ. – Душанбе: Ирфон, 1964. – Ҷ. 4. – 232 с.

ТАҲҚИҚИ КАЛИМАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ, КИ ТАВАССУТИ МИЁНВАНДҲОИ «-О-» ВА «-У-» СОХТА ШУДААНД (ДАР АСОСИ МАВОДИ ДОСТОНИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»-И АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ)

Таҳлил ва баррасии калимаҳои мураккаби пайваст, ҷузъҳои онҳо, рушду густариш ва марҳилаҳои инкишофшон, роҳу воситаҳои ташаккули онҳо, зинаҳои ба вуҷуд омаданишон, бавижа дар осори ҳар як шоир ё нависанда яке аз масъалаҳои бисёр муҳими забониносии мебошад.

Дар ин мақола танҳо калимаҳои мураккаби пайвасти достони « Юсуф ва Зулайхо «-и Ҷомӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст, ки бо миёновандҳои «-о-» ва «-у-» таркиббандӣ гардидаанд.

Ҳадафи таҳлилу пажӯҳиши асосии маводи мақола муайян намудани қолабҳои калимасозии миёновандҳои «-у-» ва «-о-», мушаххас кардани мавқеи онҳо дар достон, таърихи густаришшон, вижагиҳои калимасозии онҳо мебошад. Зарурати интиҳоб ва таҳқиқи ин масъала, омӯхта нашудани он, махсусан дар заминаи маводи осори манзуми Абдурахмони Ҷомӣ таваҷҷуҳи муҳаққиқи мақоларо ба миён овард.

Калидвожаҳо: *калимасозӣ, миёнованд, забони тоҷикӣ, калимаҳои мураккаби пайваст, қолабҳои калимасозӣ, осори манзум, ташаккули захираи луғавии забон.*

ИССЛЕДОВАНИЕ СЛОЖНЫХ СЛОВ, ОБРАЗОВАННЫХ ИНТЕРФИКСАМИ «-О-» И «-У-» (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛА ПОЭМЫ «ЮСУФ И ЗУЛАЙХО» АБДУРАХМАНА ДЖАМИ)

Анализ сложносочиненных слов, их компонентов, их происхождения и этапов их развития, путей и средств их формирования, особенно в произведениях конкретного поэта или писателя является одним из важных вопросов современной лингвистической науки.

В настоящей статье рассматриваются лишь такие сложносочиненные слова в поэме «Юсуф и Зулайхо» А. Джамии, которые были составлены посредством интерфиксов «-о-» и «-у-».

Основной целью исследования является анализ и определение словообразовательных моделей интерфиксов «-у-» и «-о-», конкретизация их словообразовательной роли в поэме, особенностей их словообразования. Необходимость выбора и исследования этого вопроса заключается в

неисследованности проблемы в науке, в том числе на основе материалов поэзии А. Джами.

Ключевые слова: словообразование, интерфикс, таджикский язык, сложносочиненные слова, словообразовательные модели, поэзия, формирование лексического запаса языка.

THE RESEARCH OF COMPOUND WORDS FORMED BY INFIXES «- O -» AND «-U-» (BASED ON THE MATERIAL OF THE STORY OF «YUSUF AND ZULAIHO» OF A. JAMI)

The analysis and consideration of compound words, their components, their stages of development, ways and means of their formation, stages of their occurrence, especially in the works of each poet or writer, is one of the most important issues of linguistics.

This article deals with only the compound words of the poem «Yusuf and Zulaykho» of A. Jomi that have been composed by means of the infixes «-o-» and «-y-».

The main purpose of the analysis and study of the material of the article is to determine the word-formation models of the infixes «-y-» and «-o-», to specify their position in the poem, the history of their development, the features of their word formation. The necessity of choosing and researching this issue lies in its lack of research by scientists, especially on the basis of the materials of the works of A. Jomi.

Keywords: word formation, infix, Tajik language, compound words, word-formation models, poetry, formation of the lexical stock of the language.

Маълумот дар бораи муаллиф: Умарова Фирӯза - докторанти (Ph.D)-и Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. Тел.: +992987180767.

Сведения об авторе: Умарова Фируза –докторант (Ph.D) Института языка и литературы им Рудаки НАНТ. Тел.: +992987180767.

About the author: Umarova Firuza, Doctor Ph.D in the Institute of Language and Literature named after of Rudaki of NAST.Tel.: +992987180767.

ТАҲЛИЛИ ДИАЛЕКТИЗМҲОИ ЛЕКСИКИИ ФАРОХИСТЕЪМОЛ ДАР ОСОРИ СОРБОН

Умедҷони Лоиқшо

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ

Диалектизмҳои лексикии фарохистеъмол на танҳо барои аҳолии як минтақаи муайян, балки барои чанд лаҳҷаи ҳамгурӯҳи дохили як шева ва инчунин барои намояндагони шеваҳои гуногун ҳам метавонанд умумӣ бошанд. Дар қиссаву романҳои Сорбон бо теъдоди зиёди чунин диалектизмҳо дучор омадан мумкин аст, чунки нависанда асарҳои худро барои хонандаи минтақаи муайян наменависад, ба василаи ин қабил диалектизмҳо забони осори вай барои хонандаи ғушаву канорҳои гуногуни ҷумҳурӣ ва берун аз ҳудуди он дастрасӣ пайдо мекунад, забони ӯ, мақсади ӯ ва ҳадафҳои дар пеш гузоштаи адибро хонанда дарк менамояд. Дар бисёр ҳолатҳо вобаста ба мансубияти персонаж ба лаҳҷаҳои гуногун муаллиф ўро вобаста ба шароити иҷтимоӣ бо гуфтори маҳалли ҳудаф дар муошират инъикос ва тасвир менамояд.

Ба тариқи намуна баъзе мисолҳо аз романҳои «Зуза» ва «Шаҳрбону» баррасӣ мекунем. Масалан, вожаи **башикон** ба маънои «бачагон, бачаҳо» дар ҷумлаи зер дар нутқи тасвири адиб ин гуна истеъмол ёфтааст: *Мебуд аз баландиҳо зуза мекашид, пайғом мефиристод, ки дар талоии ҳаётим ризқи башикон меҷӯям* [14, 21]. Ин диалектизм бештар дар ғӯйиши мардуми Хучанду Конибодом ва Исфара ба кор меравад. Ё ин ки мафҳуми «аз худ рафтан» дар мисоли поин бо феъли **ёзидан** ифода шудааст, ки дар заминаи маҷоз чунин падида ҳосил лаҳҷаҳои мазкур мебошад: - *Ғап назадам, ёзидӣ. Лингата аз осмон мебиёрам!* [12, 54]. Аммо вожаи **линг** хусусияти калимаҳои зикршударо надорад, доираи густариш ва истеъмоли он хеле васеъ аст. Намояндагони қариб ҳамаи шеваҳои забони тоҷикӣ ин калимаро чун унсурҳои фаъоли гуфтугӯӣ мефаҳманд ва дар вазъияту шароитҳои мусоид чун синоними калимаи пой оро ба кор мебаранд. Калимаҳои лаҳҷавии ҳосил манотиқи шимоли Тоҷикистон дар забони осори Сорбон ҷиҳати бе душворӣ дарк намудани маънӣ бо муродифҳои умумитоҷикияшон: **шоридан-ҷурридан** дар матн оварда мешаванд. Чунончи, овезон шудан ва ё ба як тараф қаз шудани ҳамир дар ин матн чунин инъикос ёфтааст: *Ҳамир набояд шорад. Ҳамир суст бошад ё миттазада, намедорад. Лаби нонат ҷуррид* [12, 68]. Феъли ҳоли «ғирифта» дар шакли **гирон** тибқи талаботи калимасозии лаҳҷаҳои шимолӣ сурат ғирифтааст. *Худо меғӯянд, ки моли мардум сари роҳ барояду гирон ғурезанд* [12, 71].

Калимаи «суммот» ба маънии «рӯй, чехра» мафҳуми манфӣ дорад, яъне он дар ҳолати истеъмол мешавад, ки персонаж аз дидори рӯйи каси дигар шод нест: *Мешуд, аз ноилҷӯй мешуд... Аз ноуҳдабароии ту мешуд, ... суммотат ва ранги рӯят меғӯянд, ки ягон бало хезонда омадӣ* [12, 59]. Ин тоифа тобишҳои маъноӣ дар лаҳҷаҳои

чанубӣ бештар бо чуфти синонимии **афту башара** ифода меёбад. Калимаи **лелак** хусусияти маҳдудистеъмоли дорад ва муродифи дигари лаҳҷавии он вожаи **чилик** мебошад. Дар забони адабӣ синоними онҳо **ангушт** аст: *Лелак зад ба думғозааш шӯ* [12,61]. Дар ин матн диалектизми думғоза ба маънои «дунба» агар хоси гурӯҳи лаҳҷаҳои шимолӣ бошад, пас, вожаи **шӯ** хусусияти умумиточикӣ дорад ва он барои ҳамаи қишрҳои ҷомеа ва намоёндагони шеваҳои тоҷикӣ дастрасу фаҳмост ва муодили адабии он калимаи «шавҳар» мебошад.

Дар мисоли дигар муродифҳои наздикмаъно шуда омадани калимаҳои лаҳҷавӣ ва забони адабиро мебинем, ки вожаи **бурчак** ба маънои «кунҷ» барои ифодаи мафҳуми нисбатан васеътар ва калимаи кунҷ ҷиҳати ифодаи мафҳуми тангтар ва мушаххастар ба кор рафтааст: *Калонхон гардан тоб дода ба бурчак ва кунҷи сандалӣ нигарист, ки мор бошад, аз он ҷо бояд сар барорад* [12, 63]. Вожаи **бача** дар лаҳҷаҳо баробари нишон додани мафҳуми ҷинс, инчунин маънои умумии фарзандро ҳам ифода карда, бо калимаи додо, ки он дар ғӯйишҳои мардуми Зарафшон ва манотиқи кӯхистони шеваи шимолӣ зиёдтар истифода мешавад: *Ман надонам, ки чӣ шуда? Донам, ки додою бачча сохтед ин бозиро* [12, 65]. Дар водихо ва марказҳои фарҳангӣ дар шеваи шимолӣ мафҳуми падар бо калимаи **дада** ифода меёбад: - *Дада! Посух нашунид. Ман мемирам* [12, 77]. Мисоли ҳамин дар гурӯҳи лаҳҷаҳои шимолӣ барои номгузории мафҳуми «шавҳари хоҳар ё холаю амма» агар дар шеваи чанубӣ унсурҳои луғавии **язна** зиёдтар роиҷ бошад, пас дар лаҳҷаҳои шимолӣ асосан диалектизми **пачо** фаровонтар ба кор меравад: *Пасон Калонхон зуд-зуд назди пачо меомадагӣ шуд ва рӯзе гоҳи танаффуси дароз мактаб омаду духтарро ба дискотека хонд* [12, 44]. Мисли ҳаминҳо диалектизмҳои **қисирча** (моли аз зоидаи монда), **шиллик кардан** (тир парондан) ва амсоли инҳо хусусияти фарохистеъмоли доранд.

Диалектизмҳои лексии фарохистеъмоле, ки аз доираи шеваи шимолӣ берун мебароянд: а) дар лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ дучор меояд: **сархарчак шудан** (калавидан), **фир//фър гаштан** (давр задан, ҷарх задан), **ҳавола хӯрдан** (паридан, партофта шудан): *Ба сар рафт меш. Сарчархак шуд гург ва думи хеш доштанӣ шуда фир гашт. Ҳавола хӯрда ба нишебӣ гелид* [13,30].

Калимаи таркибҳои зикршуда қариб дар аксари типҳои гурӯҳҳои лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ истеъмоли меёбанд. Феъли таркибии номии **қурт кардан** ба маънии «фурӯ бурдан, қулт кардан, хурдан ва ошомидан дар баробари лаҳҷаи кӯлобии Ҳисор ҳамчунин дар ғӯйиши ҳардурӣ [8, 215] ва забони яғнобӣ: **қурт** (қулт, ҷуръаи об) аз вожаи **қуртак** (гулӯ, хекиртак) ва **қуртонак** (дар забони яғнобӣ: қурт кардан, фурӯ бурдан) низ дучор омадааст: *Худи Хол онро дудафта дошта, бе ҳеҷ сухан ба лаби Шубон бурд, то қурт қунад* [14,34]. *И қурти опим тапар ҷавом* (Як қурт об деҳ, нӯшам). *Қуртаким ду-се руз аст, дахичӣ* (Ду-се рӯз шуд, ки гулӯям дард мекунад). *Нун хишой, ки қуртон* (Нонро бихой, баъд қурт кун) [8, 115]. Калимаи **манъғирифт шудан** ба маънои «ҳаял, таъхир, дер кардан, дер шудан» асосан моли шеваи чанубист: *йагон кор баромад, ки манъғриф шида* [8, 437]. *Ҳама шогирдон ҷунон нависанд, ки ҷун муҳрзада дар ҷое манъғирифт намешавад. Чуфти муродифии ангу манг мондан* (хайрон шудан, гарангу гич шудан, дар ҳарос шудан)

барои дар матн нишон додани ҳадди баланди вазъи равонию эмотсионалӣ (ҳиссӣ) ба кор рафтааст: -*Чаллоб ангу манг монд. Дардаш гирифт* [15, 40]; *келас* (калтакалос), харпанча андохтан (1) саҳт часпидан ба чизе; 2) усул дар гӯштингирӣ), *қантар кардан* (дар чарогоҳ ба таври махсус бастанӣ пойҳои пеши асп то дур наравад), *туридан* (рамидан), *фӯку манаҳ* (чоғ), *тит кардан* (пахну парешон кардан), *хуркидан* (муродифи туридан, рамидан), мулӯх (аз шакли *мулаҳ* - маҷрӯх азкормонда, ноӯҳдабаро), *бучча* (гӯшбурида, гӯшбучча< яғнобӣ), *далла* (миёнрав, хабаркаш, мунофиқ, фитнагар), *даллолӣ* (миёнравӣ дар харидуфурӯши бозори мол), *аранг* (базӯр), *тал* (теппа, баландӣ), *оча* (модар), *зак* 1) заҳ, замини сернам, намнок; 2) пешоби чорво), *лахт* (порча, қисм, ҳисса), *капа* (коза, чайла), *луссак/лѣс* (табақлес, косалес; хасис, зихна), *ғилбор* (ғалбери ғаллабездӣ), *бева* (зани бешавҳар, шавҳармурда), *буққа* (гови нар, наслдеҳ), *матал* (мақол), *подачӣ* (подабон) ва монанди инҳоро ба қатори диалектизмҳои фарохистеъмоле, ки истифодаи онҳо аз ҳудуди интишори лаҳҷаҳои шимолӣ берун мебароянд, дохил намудан мумкин аст.

Диалектизмҳои лексикӣ фарохистеъмол дар романи «Чӯғӣ». Ин гурӯҳи калимаҳои ҳоси шева на танҳо дар доираи интишори ҳодисаву воқеаҳои роман, балки дар аксари лаҳҷаҳои мутааллиқи забони тоҷикӣ дучор меоянд. Чунончи: *ота* (падар), *шӯй* (шавҳар), *воз мондан* (кушода мондан), *дилгазон шудан* (дилгир шудан), *ҳанг* (қувват, мадор), *таёқ* (асо), *ғар* (сабукпо), *арасот* (бисёр, калон, азим), тағору (болову поин; ҷустани чизе), гизала (ҳашмгин, тез), *авсун* (занони ду бародар), *соқ* (сиҳҳатманд), *мурдахона* (мотамкада), *ҳин* (вақт), *сағирхона* (хонаи бачаҳо, ятимхона), *мӯрӣ* (дудбаро), *дунг* (ҳам), *дучон* (эвфемизм: ҳомила), *ойим* (зан), *чечак* (номи беморӣ), *матал* (мақол), *ачоқ* (оғӯш), *момо* (бибӣ), *ғалмағал* (ғавғо, шавкун), *қир* (баландӣ), *ҳайда* (ҳадя, шодиёна, муждагонӣ), *астар* (матои даруни кӯрпа ё чома), *авра/абра* (матои беруни кӯрпа ё чома), *рӯшод кардан* (ошкор шудан), *бобӣ* 1) бобо; 2) падар) ва ғайра.

2) Диалектизмҳои лексикӣ фарохистеъмол дар романи «Росу»: *фӯк* (манаҳ, чоғ), *эзоррағза* (эзори аз матои пашмини дастбофт дӯхташуда), *пишак* (гурба), *ҳатӯл* (беҳудағард, нокора, муғамбир), *чалаб* (фоҳиша, зани сабукпо), *шалҳа гардондан* (зада нарм кардан; дар лаҳҷаҳои Бухоро: 1) ҷойи пастсифати гӯшт; 2) маҷ.: одами шилқин, дилбазан). *Каллаю почай молро табарчин карда, шалҳа гардонида, зери гӯшти тарозу гузошта, хушрӯякак клёнканеч карда, «хуш омадед» мегӯянд харидорро* [9, 52]; *мадору фара* (қувват): *Дар дасту пойи Ҷосуву Роҷу мадору фара намонд* [9, 10]; *хӯй хӯрдан* (раҳо ёфтан): *Аз дасташ хӯй хӯрда, парида ба девор задам* [9, 29]; *ҷондор* (ҳайвон, махлук): *Ба назар ҷондоре аз поям доштанист* [9,38]; *Ачинабозор* (бозори муваққатӣ яклухтфурӯшӣ): *Баъди он на ба Ачинабозор меравamu на ту аз дунболам пойида мегардӣ* [9, 55] ва амсоли инҳо.

2) Диалектизмҳои лексикӣ фарохистеъмол дар ҳикояҳои Сорбон [10, 150]. Пӯшида нест, ки ҳикояҳо маҳсули эҷодии дидаву шунидаҳои адибанд, ки онҳо дар манотиқи гуногун, дар суҳбат бо одамони касбу кори гуногун, намояндагони табақоти иҷтимоӣ гуногун мебошанд. Аз ин лиҳоз, дар ҳикояҳо ба кор рафтани диалектизмҳои фарохистеъмол, аз як тараф, барои оммаи васеи хонандагони тоҷик иншо шудани онҳоро нишон диҳад, аз тарафи дигар, жанри ҳикоя бо кӯтоҳию

хадафмандии худ, бо истифода аз воситаҳои пуриктидори забонӣ ба густариш ва умумӣ гардидани диалектизмҳо мусоидат мекунад. Масалан, вожаи **безеб** бо калимаи адабии **зишт**, **бад** муродиф мебошад ва дар нутқи лаҳҷавӣ дар баробари ифодаи мафҳуми **нохуб**, **нозебо** чихати тасвири рӯй, чеҳра он ҳамчунин барои нишон додани ҳусни амалу кирдор низ ба кор рафтааст: *-Кори безеб мекунӣ, старишина. Дами арақ баромад. Маззааш гурехт* [10, 6].

Калимаи **алоб** чун муродифи **оташ** бештар дар лаҳҷаҳои мардуми Зарафшон гардиш меҳӯрад ва дар дигар ғӯйишҳо асосан дар шакли **алов** роиҷ мебошад. Ин вожа дар забони ҳикояҳои Сорбон бо чуфти мантиқии худ калимаи **дуд** ҳамроҳ омада, маҷозан мафҳуми «пухтупаз» (таомпазӣ)-ро ифода кардааст: *Зеро дар хонае, ки ба номи ӯ аз гузаштагон мондааст, ягон кас нест; молу ҳол нест, кишту кор нест, дуду алоб ҳам нест; баъзан чароғ ҳам нест* [10, 10]. Вожаи **бун** дар забони адабӣ ба чор маъно чун калимаи тоҷикнасл маъруф аст: 1) тағ, зер; 2) поён, охир, интиҳо; 3) бех, реша, асос; 4) нумератив барои шумурдани наботот, бех. Дар матни ҳикояҳои Сорбон ин вожаро ба маънои сеюми он, яъне, «бех, реша, асос»-и бутта ба кор бурдааст: *то аз буни буттаҳои кайҳо боз дасти инсон нарасида кирму чирм ё гиёҳе пайдо карда хӯранд* [10,15]. Диалектизми сағрӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар шакли **сағрин//сағрын//сағрӣ** дучор омада, он мафҳуми «ҷузъи анатомие, ки дар байни гардан ва сутунмуҳраи баъзе ҳайвонот: асп, хар, гов, кӯтос воқеъ аст»-ро ифода мекунад. Бо мақсади ҷалби таваҷҷуҳи хонанда маҳз ба ҳамин паҳлуи масъала нависанда рӯ оварда, ин вожаро бо калимаи **гардан** чуфт бастааст, ё ин ки вожаи **рӯда** ҳамчун узви дарунӣ дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳо маъруф буда, хусусияти умумиточикӣ дорад, Сорбон онро бо муродифи лаҳҷавияш **рубчак//ручак//ручик** чуфт баста, диққати хонандашро ба объекти амали персонаж равона кардааст: *Зеро на танҳо говҳои ба табии нозукаш нофорро зада сағриву гардан ё думғозаашонро чок карда ё дарида рӯдаву рубчакашонро мебарорад* [10, 27]. Феъли **ҷакидан** дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ барои ифодаи мафҳуми «сергапӣ, бисёр гап задан, лаккигӣ» маҷозан ба кор меравад. Дар баробари вожаи мазкур дар муҳити лаҳҷаҳои ҷанубӣ «аккоси сағ»-ро нишон медиҳад [8, 872], ки ҳамин маъниро Сорбон танҳо бо истифодаи диалектизми мазкур ба кор бурдааст: *Ба назар аз тарси хеш мечакид (сағ)* [10, 48]. Ё ки мафҳуми «саги оворагард, дайду, бесоҳиб» дар тасвири Сорбон тавассути диалектизми **ҳайдав** сурат гирифтааст, ки он дар шеваи ҷанубӣ ба маъноҳои 1) зуд, тозон; 2) бекор; 3) шитоб кардан [8, с.787] ва дар лаҳҷаҳои Китоб ба маъноҳои 1) бекор, бесоҳиб; 2) барабас, бехуда [5, 240] бештар маъмул мебошад. Чунин сағҳоро одамон нобуд мекунанд: *Чанде пеш саги ҳайдавро чизе хӯронданд* [10, 48].

Ба ҳамин тариқ, дар забони ҳикояҳои Сорбон низ теъдоди зиёди диалектизмҳои фарохистеъмоли амсоли **гаштак** (навбат, оши ҳарифона), **кумоч||кӯмоч** (нони тобагӣ, тағиаловии ҷӯпонӣ), **ошдон** (оташдон), **чакак задан** (чапакзанӣ, қарсақ задан), **занмурда** (марди мучаррад, безан), **шӯмурда** (зани бева), **сарторик** (ҳомила шудан), **дӯнг** (хам), **андохтан** (тир парондан), **обчак** (обила), **ҳавай** (ҳамон), **яла** (кушода, боз), **фиркидан** (калимаи тасвирӣ, садои асп), **чорғов** (бо дасту пой роҳравии кӯдак), **чур** (сих), **катагӣ** (бодигӣ, ҳавобаландӣ),

мунда//мундӣ (кӯзаи лабшикаста), *мараз* (бемории махав; маҷ. одами бадният), *гизала* (бадқаҳр), *ношургӣ* (ношукрӣ), *чалаб* (фоҳиша, зани сабукпо), *нисбат* (номзад), *чика* (қатра, чакра), *бачо кардан* (руст кардан, пинҳон кардан) ва амсоли инҳо истифода шудаанд, ки чун намуна барои тақвияти фикр пешниҳод гардидаанд. Аксарияти диалектизмҳои зикршуда асосати тоҷикӣ доранд ва барои мақсади адабӣ ба таври мушаххас инъикос намудан дар матни романҳо, қиссаву ҳикояҳои Сорбон истеъмоли ҷойгоҳ дорад.

Диалектизмҳои фарохистеъмоли осори Сорбон ба мавзӯҳои гуногуни ҳаёт марбут мебошанд ва барои номгузории ашёру ҳодисаҳо ба кор рафтаанд.

КИТОБНОМА

1. Гадоев Н. Баъзе хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи ҷанубии Қӯлоб / Н. Гадоев. – Душанбе: Балоғат, 2017. – 232 с.
2. Гадоев Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов / Н. Гадоев. – Душанбе: ДДОТ, 2012. – 202 с.
3. Исмоилов И. Зарф дар забони адабии тоҷик / И. Исмоилов. – Душанбе: Дониш, 1971. – 86 с.
4. Исмоилов Ш. Як омили халқияти забони асарӣ бадеӣ / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 2012. – 120 с.
5. Маҳмудов М. Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб / М. Маҳмудов. – Душанбе: Дониш, 1978. – 280 с.
6. Маҳмудов М. Луғат ва истилоҳоти таҳассусӣ дар ғӯйишҳои тоҷикӣ (Луғат ва истилоҳоти тоқпарварӣ). / М. Маҳмудов // Номаи пажӯҳишгоҳ, №11-12. Шуъбаи эроншиносӣ. Пажӯҳишгоҳи форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе: Пайванд, 2006. – С.71-85.
7. Маҳмудов М. Луғат ва истилоҳоти таҳассусӣ дар ғӯйишҳои тоҷикӣ (Луғат ва истилоҳоти мансуб ба осӣёб ва ҷувоз). М. Маҳмудов // Номаи пажӯҳишгоҳ, №13-14. Шуъбаи эроншиносӣ. Пажӯҳишгоҳи форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе: Пайванд, 2006. – С. 27-42.
8. Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. (мураттибон: М. Маҳмудов, Р. Гаффаров, Б. Бердиев). – Душанбе: Пайванд, 2012. – 946 с.

Манбаъҳо:

9. Сорбон. Росу (роман) // Садои Шарқ, 2010. №1, – С. 8-61.
10. Сорбон. Мағзреза (дида ва шунда). – Душанбе: Адиб, 2013. – 352 с.
11. Сорбон. Барзгар (роман) // Садои Шарқ, 2014. – №1, – С.8-71.
12. Сорбон. Шаҳрбону (Роман. Аввалаш) // Садои Шарқ. – 2015. – №7. – С. 39-79.
13. Сорбон. Шаҳрбону (Роман. Поён) // Садои Шарқ. – 2015. – №8. – С.8-44.
14. Сорбон. Зуза (Роман) // Садои Шарқ. – 2016. – №10. – С. 17-65.
15. Сорбон. Зуза (Роман. Поён) // Садои Шарқ. – 2016. – №11. – С.15-56.
16. Сорбон. Ҷӯғӣ (роман). Китоби 2 // Садои Шарқ, 2019. – №2. – С.8-67.
17. Сорбон. Ҷӯғӣ (роман). Китоби 2 // Садои Шарқ, 2019. – №3. – С. 59-83.

ТАҲЛИЛИ ДИАЛЕКТИЗМҲОИ ЛЕКСИКИИ ФАРОХИСТЕЪМОЛ ДАР ОСОРИ СОРБОН

Корбурди диалектизмҳо дар забони асарҳои Сорбон бо сабабҳои мухталиф сурат гирифтааст, ки он барои халқӣ кунонидани забони асар ва пиеда сохтани мақсадҳои услубию эҷодии адиб созгор афтодааст. Масъалаи мавриди назар дар забониносии тоҷик мубрам буда, натиҷаҳои таҳқиқ ҳам барои тақомули забони адабии ҳозираи тоҷик ва хусусан, илми услубииносӣ тақони ҷиддӣ бахшида, дар самти муайян намудани саҳву иштибоҳот ва нишон додани саҳми нависандагон дар ривожу раванқи таркиби лугавии ягон давраи таърихи инкишофи забонамон хеле муҳим мебошад.

Агар аз диди имрӯза ба забони адабии ҳозираи тоҷик назар афканем, аён мегардад, ки ҷараёни ба ҳам наздик шудани ду шохаи забони миллӣ – забони адабӣ ва шеваҳо нисбат ба солҳои 30-50-уми қарни гузашта тайи сӣ соли Истиқлолияти давлатӣ босуръат ва мақсаднок ба вуқӯ пайваस्ताаст. Гуфтан ҷоиш аст, ки забони адабии имрӯза бо пеширафти замон, илм ва техника, иқтисодиёту фарҳанг по ба по қадамҳои устувор гузошта, дар зарурат ҷиҳати пур кардани ҷойҳои холимондаи таркиби лугавӣ ба лексикаи шеваю лаҳҷаҳо муроҷиат менамояд.

Калидвожаҳо: диалектизмҳои лексикии фарохистеъмол, лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳ, шева, Сорбон, истеъмол, забони адабӣ, забони тоҷикӣ, муродиф, шеваи шимолӣ, шеваи ҷанубӣ, гӯйиш, адиб, осор, қисса, ҳикоя.

АНАЛИЗ ШИРОКОУПОТРЕБИТЕЛЬНЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ДИАЛЕКТИЗМОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СОРБОНА

Использование диалектизмов в языке произведений Сорбона осуществлено по разным причинам, что связано с приданием народной колоритности языку произведения и реализацией стилистических и творческих целей писателя. Рассматриваемый вопрос является важным в таджикском языкознании, а результаты исследования также могут дать серьезный толчок совершенствованию современного таджикского литературного языка, в частности, стилистике, и очень важны для выявления ошибок и показа вклада писателей в развитие лексики разных периодов истории нашего языка.

Если мы посмотрим на современный таджикский литературный язык с точки зрения современной науки, то станет ясно, что сближение двух ветвей национального языка - литературного языка и диалектов - произошло стремительно и целенаправленно за тридцать лет государственной независимости по сравнению с 30 и 50 годами прошлого века. Надо сказать, что сегодняшний литературный язык шагает неуклонно со временем, с развитием науки и техники, экономики и культуры, а для восполнения пробелов в лексике обращается к лексике диалектов.

Ключевые слова: лексические диалектизмы широкого употребления, диалекты одной группы, стиль, Сорбон, употребление, литературный язык, таджикский язык, синоним, северный диалект, южный диалект, речь, писатель, произведение, повесть.

ANALYSIS OF WIDELY ACCEPTED LEXICAL DIALECTISMS USAGE IN SORBON'S WORKS

The use of dialectisms in the language of Sorbon's works was performed for various reasons, which is compatible with the popularization of the language of the work and the realization of the stylistic and creative goals of the writer. Reviewing problem is important in Tajik linguistics, and the results of the research have given a serious push to the improvement of the modern Tajik literary language, and in particular, the science of stylistics, and are very important in the direction of identifying errors and showing the contribution of writers in the development of the vocabulary of any period in the history of our language.

If we look at the modern Tajik literary language from today's point of view, it becomes clear that the convergence of the two branches of the national language - the literary language and the ways - has happened rapidly and purposefully in the thirty years of state independence compared to the 30s and 50s of the last century. It is necessary to say that today's literary language is taking steady steps with the progress of time, science and technology, economy and culture, and in order to fill the gaps in the vocabulary, it turns to the lexicon of styles and dialects.

In the text of his works, Sorbon used several types of dialectisms: phonetic, lexical, ethnographic, semantic. Among them, the most important are lexical dialectisms, which are used in the form of broad and limited usage. It is this type of dialectisms that helps to ensure the stylistic features of the language of the writer's works, and the widespread type of dialectisms, due to the nature of public understanding, has been used in order to generalize and find a way into the literary language.

Keywords: *lexical dialectisms of widespread use, dialects of the same group, style, Sorbon, consumption, literary language, Tajik language, synonym, northern style, southern style, speech, writer, work, story, story.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Умедҷони Лоикшо – унвонҷӯи кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: (+992) 985474787; umedjonil-1987@mail.ru

Сведения об авторе: Умедҷони Лоикшо – соискатель кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини. Телефон: (+992) 985474787; umedjonil-1987@mail.ru

About the author: Umedjoni Loiksho – is an applicant for the Department of Theory and Practice of Linguistics of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone: (+992) 985474787; umedjonil-1987@mail.ru.

**БАЪЗЕ МУЛОҲИЗАҲО ОИД БА МЕРОСИ АДАБӢ ВА
ИЛМИИ АБДУРРАУФИ ФИТРАТИ БУХОРОӢ**

**Абдулхай Махмадаминов
Фирдавс Саидов**

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Абдуррауфи Фитрат яке аз намоёндагони маъруфи адабиёти нимаи аввали асри XX ва аз нахустин «соҳибқаламони тозанавис» [2, 354] маҳсуб шуда, бо донишу фазилят ва истеъдоди ғавқулодаи эҷодияш, яъне, бо беҳтарин ва барҷастатарин асарҳои насри бадеӣ, осори манзум, публитсистӣ, драмавӣ ва мазмунҳои инқилобӣ, ғалсафӣ, динӣ, лирикӣ, таълимӣ ва асари тарҷумавиаш на танҳо дар дили мардуми тоҷик, балки дар қалби мардуми Осиёи Миёна нақши муассир гузоштааст.

Гарчанде рӯзгор ва осори ин адиби тавоно дар таҳқиқи Шарифҷон-маҳдуми Садри Зиё, С. Айни, Ф. Хоҷаев, Ш. Ҳусейнзода, Х. Мирзозода, Р. Ҳодизода, С. Табаров, М. Шукуров, А. Махмадаминов, П. Гулмуродзода, М. Рачабӣ, А. Набавӣ, Х. Асозода, Ҷ. Ҳамроев ва дигарон зикр шудааст, ҳанӯз ҳам паҳлуҳои гуногун ва нозуки рӯзгори адиб таҳқиқталаб ба ҳисоб мераванд. Бино бар ин, мо мақсад гузоштем, ки осори адабӣ ва илмии Абдуррауфи Фитратро марҳала ба марҳала, албатта, дар заминаи таълифоти то имрӯз бавучудода ва маводи тоза бадастрасида ба риштаи таҳқиқ бикашем.

Баҳси мероси адабӣ ва илмии А. Фитратро дар шароити ҳозир ба вуҷуд овардан ба ду далел метавон равшан кард: нахуст, муайян намудани осори адабӣ, таърихӣ, илмӣ, тарҷумавӣ, намоишӣ (драмавӣ), ки онҳо дар ҳолати парешон ва дар вазъиятҳои гуногун омӯзиш шудаанд қисми зиёди онҳо дар шакли пароканда дар китобҳои мавҷуд шарҳу тавзеҳ ётаанд. Дувум, ба навҳо ҷудо намудани мероси А. Фитрат ва мушаххас намудани жанр ва намудҳои онҳо, ки ин кор низ дар ҳеҷ як китоби мавҷуд мушаххас нашудааст.

Дар таърихи адабиёти тоҷик А. Фитратро яке аз поягузори адабиёти давраи нави тоҷик медонанд, ки ин назар аз қазоватҳои илмии устод Айни ва бардоштҳои бадеии Садри Зиё оғоз гирифта, то таҳқиқоти муаллифони баъдина идома пайдо мекунад. Аз ҷумла, дар ин маврид устод Садриддин Айни чунин ибрози ақида кардааст: «Ранги адабиёти нав гирифтани забони тоҷикӣ дар наср аз Абдуррауфи Фитрат оғоз меёбад» [2, 531].

Андешаҳои мазкури устод Айниро тамоми муҳаққиқони фитратшинос тақвият медиҳанд, бахусус С. Табаров [23; 24; 25; 26; 27, 28] ва М. Шакурӣ [29; 30; 31; 32] дар партави он андешаҳои ҷолиб баён намудаанд.

Дар баъзе тазкираҳои давраи тоинкилобӣ ва дар «Намунаи адабиёти тоҷик»-и устод Айнӣ ишораҳои ҳастанд, ки Абдуррауфи Фитрат аз давраи булуғу рушди ҳаёташ, яъне, овони ҷавонӣ ҳангоми дар мадрасаҳои Бухоро таҳсил карданиш ба эҷоди шеър ғазал, қасида, рубой, мухаммас, ҳуллас ашъори лирикӣ шавқу рағбати зиёд дошт ва нахустин офаридаҳои худро бо таҳаллуси «Мичмар» ба хонандагону шунавандагонаш пешниҳод намуда будааст [20; 4; 3; 2].

Шарифҷон-маҳдуми Садрӣ Зиё дар тазкираи манзуми «Тазкори ашъор» донишу фазилят, хираду заковат ва бемислу беназири замони худ будани ӯро чунин ба қалам додааст:

Зи шоирфанони замон Фитрат аст,
Ки будаш ба аҳли ҳунар ибрат аст.
Ба зеҳни баланду ба таъби дақиқ
Ба таҳсини иқрон-ш бошад ҳақиқ.
Ба ақсоми шеър ба иншои наср
Фарида замон асту мумтози аср.
Ба дарки ишороти фаҳми румуз
Дар ин хитта мислаш накарда буруз.
Талиқуллisonу фасеҳулбаён,
Адофаҳму ширинсухан, нуктадон.
Ба таснифу таълиф Эзад таъол
Варо он қадар дод ҳусни мақол.
Агар ҳар қадар мекунӣ чустучӯ,
Наёбӣ касе дар ҷаҳон мисли ӯ [20, 165].

Яъне, аз шеъри мазкур дарк кардан мумкин аст, ки А. Фитрат ҳунари волову калами буррои пурзавқ дошта, истеъдоди ҷавулодаи ӯ фитрист ва арзандаи таҳсини бузургони адабиёти тоҷик гардидааст.

Фаъолияти А. Фитратро метавон ба чор қисм ҷудо намуд, ки дар ҳар яки он намунаҳои назаррас то имрӯз боқӣ мондаанд:

1. фаъолияти адабӣ-бадеӣ;
2. фаъолияти илмӣ, пажӯҳишӣ-ахлоқӣ;
3. фаъолияти иҷтимоӣ-сиёсӣ;
4. фаъолияти тарҷумонӣ.

Албатта, таҳлили ҳамаҷиҳатаи фаъолиятҳои ӯ, ки ном бурдем, кори вақти дигар аст ва анҷом дода шуданиш аз вазифаҳои муҳимми илми адабиётшиносӣ ба шумор меояд. Вале мақсади мо дар ин мақола нигоҳи иҷмолӣ ба баррасии мероси адабӣ ва илмӣ А. Фитрат аст, ки ин мерос ӯро ҳамчун шоири бомаҳорат ва нависандаи хушсалиқаи олими тавоно муаррифӣ намудаанд.

Дар мавриди фаъолияти адабӣ-бадеии ӯ метавон қайд намуд, ки он фаъолияти шоирӣ ва нависандагиро намоишноманависии А. Фитратро фаро мегирад. Дар мавриди он ки оғози фаъолияти ӯ ба қадом соҳа иртибот мегирад, баҳсҳои ҷудогона вучуд доранд. Агар мо аз рӯйи интишори осор қазоват намоем, бояд гӯем, ки

фаъолияти ӯ аз шеър оғоз гардидааст. Ба ҳамаи муҳаққиқон ва касоне, ки ба омӯзиши муҳити адабии Самарқанду Бухоро дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX тавачҷуҳ намудаанд, маълум аст, ки аксарияти аҳли эҷоди ин ҳавзаҳои адабӣ фаъолияти худро аз шеър оғоз намудаанд. Чунончи, устод Садриддини Айни, Абдулвоҳиди Мунзим, Аҳмадҷони Ҳамдӣ, Аҷзии Самарқандӣ ва Абдуллоҳи Фитрат низ.

Зиндагӣ ва фаъолияти иҷтимоию сиёсӣ ва адабию фарҳангии онҳо ба замоне рост омад, ки аҳли дунё ба даврони нави рушду такомули фаннӣ маънавӣ иқдом намуда буданд ва олами Шарқ низ ҳар чӣ бештар ба таъсири он кашида мешуд. Нахустин шахсе, ки ба касолат ва касофати ҳокимон, ғалату ақибмондагии кишвар ва ба ҳоли зору нотаваҷҷи гирифта будани аҳли ватанаширо эҳсос намуда, ба фикри таҷаддуд ва ислоҳи ҷомеа пардохт, аллома Аҳмад-маҳдуми Дониш (1827-1897) маҳсуб мешавад. Намунаи олии ин муносибати ӯ дар осораи, аз ҷумла дар «Наводир-ул-вақоъ» зоҳир мегардад. Насли ибтидои асри XX на танҳо бо осор, балки дар рафтаи фикри таҷаддуд ва ислоҳи ҷомеа ба вучуд овард. Мушоҳида мешавад, ки ин насл дар аввал бо шеър манзумаҳо бо падидаҳои ҷомеа бархӯрд ва онҳоро баррасӣ ва ба риштаи назм овардааст. А. Фитрат низ, ки шоири бомаҳорате буд, аз ҷунин муносибат эмин набудааст. Ба шаҳодати устод Айни, «Фитрат дар авоили ҳол «Мичмар» таҳаллус мекард. Ҳарчанд пеш аз давраи интибоҳ ҳам ғазалу қасида месурӯд, аммо ин обутобу сӯзу гудозро, ки ҳоло дорад, надошт» [2, 308].

Адабиётшиносон М. Имомов ва М. Абдуллоев низ ба ин боваранд, ки «мисли аксари ҷадидон, ки хатмкардагони мадрасаи Бухорои Шариф буданд, А. Фитрат фаъолияти адабии худро аз шеър бо таҳаллуси Мичмар оғоз кардааст» [19, 8]. Дар идома адабиётшиносон ду шеърро, ки тавассути тазкираҳои «Тазкирату-ш-шуаро»-и Ҳоҷӣ Неъматуллоҳи Муҳтарам ва «Намунаи адабиёти тоҷик»-и устод Айни ба мо расидааст, зикр менамоянд [19, 8-9]. Агарчи имрӯз мо шеърро бо таҳаллуси Мичмар дар даст надорем, назми бозмондаи ӯ, ки воқеаҳои иҷтимоию сиёсии ибтидои асри XX-ро фаро мегиранд, аз ҷумла ғазали «Қадам то дар бисоти ноз...», шеърҳои «Дар мавриди ҷанги Болқон», «Фарёд» (соли интишор 1912) ва ғайра далели равшани он аст, ки А. Фитрат фаъолияти эҷодии худро аз шеър оғоз намудааст ва таҳаллуси ӯ дар ин давра «Мичмар» будааст.

Тавре таъкид намудем, А. Фитрат мисли аксари ҷадидон, ки хатмкардагони мадрасаҳои Бухоро буданд, бо шеър пайванди маънавӣ доштааст. Табиист, ки нахустин шеърҳои ҷадидон, аз ҷумла А. Фитрат дар доираи шеъри суннатӣ ва риояи арузи суннатӣ офарида шудаанд. Агарчи А. Фитрат эҷоди шеърҳои суннатиро дар ҷойи дувум гузошт ва рӯ овард ба ҷунбиши ҷадидия ва маорифпарвар шуд, насрнависиро оғоз намуд, аммо назми ӯ низ ба шеъри иҷтимоӣ табдил ёфт ва афкори таҷаддуд ва ислоҳи ҷомеа тарғиб мекард. Муҳаққиқони ашъори А. Фитрат, аз ҷумла устод Айни, Х. Мирзозода, С. Табаров ва М. Шакурӣ таъкид мекунанд, ки дар шакл ва поэтика асосан анъанагарой дар назми ӯ идома ёфт, навоарӣ бештар дар ғоя ва мавзӯ ифода ёфтааст [2, 102-103; 26, 27-40; 31, 165-206]. Яъне, назми А. Фитрат дар доираи шакли жанрҳои суннатии шеъри тоҷикӣ форсӣ (мисли байту ғазал, таркиббанди манзума ва ғайра) офарида шуда, ғояҳои нави милливу иҷтимоиро фаро

гирифтааст. Дар мавриди таблиғи ғояҳои ҷадидӣ дар назми А. Фитрат Шарифҷонмахдуми Садри Зиё назми ўро «ашъори миллӣ» унвон карда, «зеҳни баланд»-у «табъи дақиқ»-ашро тавсиф намудааст, ки дар боло ин порчаи манзумро зикр кардем.

Тавре ки таъкид намудем, манзури мо дар ин мақола назари иҷмолӣ ба мероси адабию илмӣ А. Фитрат аст. Бинобар ин, зарур донистем, ки осори ўро ба таври хронологӣ, яъне аз рӯйи замони интишор зикр намоем, зеро ҳанӯз устод Айни ин принсипро дар муаррифии осори А. Фитрат истифода намудааст.

Аввалин асари А. Фитрат «Мунозараи мударриси бухорӣ бо як нафар фарангӣ дар Ҳиндустон дар бораи макотиби ҷадида» (1327 ҳ.қ. / 1909 м.) мебошад [8], ки бо унвони мухтасари «Мунозара» маъруф аст. Ин асар нахустин намунаи насри А. Фитрат аст, ки аз баҳс ё мунозараи як нафар фарангӣ бо мударриси бухорӣ дар хусуси низои ҷадиду қадим иборат мебошад. Шахси фарангӣ аз роҳи Ҳиндустон озими Макка буд, ки ба қавли А. Фитрат «мабдааш ба ҷуз иштибоҳкорӣ ва фасодангезии баъзе хоинони миллат чизи дигар» [8, 7] набудааст. Зимнан, ин баҳс роҳҳои ободии кишвар ва бурун овардани он аз факру қафомондагиро, бахусус аз бухрони маънавию ахлоқӣ, ки метавонад танҳо бо роҳи ислоҳи маориф ва таҳсили илм, аз байн бурдани низоъҳои сохтаву ҷудоиандозе чун «ҷадиду қадим» ва «ихтилофи шиа ва суннӣ» ба амал бароварда шавад, фаро гирифтааст. Ин мунозара хеле шадид ва ҷиддӣ сурат мегирад, ки дар охир мударриси бухорӣ шикаст меҳӯрад ва ба донишмандию фаросати фарангӣ қоил мегардад. Дар мавриди жанри асар низ дар миёни адабиётшиносон андешаҳои гуногун баён шудааст. Албатта, тавре таъкид рафт, аввалин шахсе, ки дар бораи осори А. Фитрат фикрҳои қобили тавачҷуҳ баён намудааст, устод Айни мебошад. Устод Айни жанри «Мунозара»-ро роман гуфтааст, ки ҷойи баҳс дорад. Адабиётшиноси маъруфи тоҷик А. Набавӣ низ дар мавриди жанри ин асар баҳси ҷолибе дорад, ки зикри онро салоҳ донистем. Вай менависад: «Жанри асар, ки рисолаи мунозара аст ва тавассути баҳси ду ҷониби муҳолиф (фарангӣ ва мударриси бухорӣ) ба ҳам омадааст, бештар шакли дромро дорад ва воситаи тасвираш низ диалог (гуфтугӯ) аст, балки мувоҳиса ва он ҳам хеле шадид аст...» [22, 43].

Ин андешаҳо ҷойи баҳс доранд, зеро «Мунозара» аз ҷиҳати фарогирии замон ва макони қаҳрамонон, ки дар роҳи сафар сурат гирифтааст, роман буда наметавонад. Аммо аз ҷиҳати маъноӣ луғавӣ, ки достони бадеии мансур асту ягон воқеаи мураккаби ҳаётиро бо раванди инкишофаш фаро мегирад, дуруст меояд. Дар мавриди андешаҳои А. Набавӣ, ки нахуст жанри асарро «рисолаи мунозара» шинохта, «бештар шакли дромро» дар он дидааст, низ як андешаи мушаххас зикр нашудааст. «Мунозараи мударриси бухорӣ бо як нафар фарангӣ дар Ҳиндустон дар бораи макотиби ҷадида»-ро «рисолаи мунозара» гуфтан на ба маъноӣ истилоҳи хос таъйин намудан дуруст мегирад, балки рисола дар ин ҷо ба маъноӣ асари хурд ё китобча иртибот мегирад, ки кӯшиши таъин намудани жанри асарро аз андешаҳо дур мекунад. Ба андешаи мо, жанри ин асарро **мунозара ё мунозира** гуфтан дурусттар меояд, зеро дар адабиёти мо мунозара ҳамчун шакли шеърӣ, ки ба тасвири баҳси як чиз ба чизи дигар, ҷунонки осори қадимае чун «Дарахти Асуриг ва Буз» мавҷуд аст,

шинохта шавад. Тавре ки аз ғаъолияти аксарияти ҷадидон медонем, муносибати онҳо ба воқеаҳои иҷтимоии замони нав дар асоси анъанаҳои гузашта сурат гирифтааст. Аз ин нуқтаи назар, «Мунозараи мударриси бухорой бо як нафар фарангӣ дар Ҳиндустон дар бораи макотиби ҷадида»-и А. Фитратро метавон асари хурди насрӣ – мунозара унвон кард, ки муаллиф ин жанро дар шакли мансур ба вучуд овардааст ва дар унвон низ ҳамин маъниро талқин ва мухтасаран ном интихоб намудааст.

Асари дувуми А. Фитрат «Сайҳа» ном дорад, ки маҷмуаи аввалину охиринаи шеърҳои ӯ мебошад. Мутаассифона, маҷмуаи мазкур дар шакли комил то имрӯз дастрас нест. «Сайҳа» ягона маҷмуаи шеърҳои форсии тоҷикии Абдуллоҳи Фитрат аст ва соли 1329 ҳ.қ./1910 м. дар Истанбул ҷоп шуда буд. Ҷунони устод Айни дар таъкираи «Намунаи адабиёти тоҷик» (1926) хабар медиҳад, «Сайҳа» дорои 16 саҳифаи кӯчак буда, муштамил бар панҷ ғазал ва шаш банд таркиббанд будааст [2, 433]. Устод Айни дар «Таърихи инқилоби Бухоро» (1921) гуфтааст, ки «Сайҳа»-ро ба Бухоро пинҳонӣ оварда, шаҳр ба шаҳру деҳ ба деҳ пинҳонӣ паҳн карда буданд [1, 102]. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки имрӯз ин китобро аз ҳеҷ китобхонае наметавон ба даст овард. Устод Айни ду ғазалу як таркиббанди ин китобро дар «Намунаи адабиёти тоҷик» оварда буд ва ин шеърҳо ба шарофати ӯ имрӯз ба даст мо расидааст. Агарчи «Сайҳа» китобчаи хурди кисагӣ буда, дар бораи таъсири он устод Айни гуфтааст: «Агар бигӯем, ки ин асар ба хонандагон чун қувваи электр таъсири сареъ ва қавӣ дошт, ҳаргиз муболиға накардаем» [1, 102]. Яъне, таъсири иҷтимоии афкори Абдуллоҳи Фитрат ба шуури мардуми Бухоро, ки ба бедории фикрӣ расидан доштанд, тавассути назм низ хеле бузург будааст.

Асари сеюми А. Фитрат «Баёноти сайёҳи ҳиндӣ» (1330 ҳ.қ. / 1912 м.) ном дорад, ки он низ ба шаҳодати устод Айни, дар Истанбул бо пули муаллиф ба таъб мерасад. Дар асари мазкур низ аҳволи нобаҳанҷори иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодии Бухоро ошкоро ва ба сурати интиқоди шадиду кинояомез ба тасвир гирифта мешавад. Муҳимтарин хусусияти асари мазкури насрии А. Фитрат аз гузориши тезтунди масъалаҳои муҳиму ҳалталаби иқтисодӣ, дида тавоништан ва шинохтани камбудҳои иқтисодӣ ва маънавии ватан, инкишоф, кадр кардан ва истифода бурдани боигарии табиӣ он, ислоҳи мактабу мадорис ва берун рафтан аз ҳолати бетафовутиву ғафлатзадагии бошандагони он барои ободии диёр иборат будааст. Ҳамчунин, низоъҳои сустбунёд дар миёни ҷомеаи Бухоро, ки кишварро аз масири андеша ва тараққии асрӣ берун кашида ва дар инзиво нигоҳ медоштанд, ҳулоса, дардхӯе буданд, ки ба қавли устод Айни «аҳолии Бухоро ва музофоташ амсоли онро дар аҳди амирон ҳаррӯза медиданд...» [2, 360]. Муҳтавои осори мазкур воқеъгароена буда, дар онҳо ҷанбаи публицистӣ, танқидию ҳаҷвӣ хеле пурвусъат аст, сухани муаллиф пуртавон, моллом аз баҳсу далел, гоҳе хашмовар ва берӯи риё мебошад. Ба қавли адабиётшинос А. Набавӣ, «бунёди поэтикии он ба мунозираи муколама ва баҳс, далелу истидлол асос гузошта шудааст. Ин навъи адабӣ дар насри гузашта бештар дар масъалаҳои мазҳабӣ ва маънавӣ ба қор мерафт, аммо Фитрат ба он заминаи иҷтимоӣ иқтисодӣ ва масоили муҳими таърихино бипайваст» [22, 43]. Умуман, асарҳои мазкур, ба қавли муаллифашон, ба таври муҳавараи бухорӣ (яъне,

забони маҳаллӣ ва ба фаҳми мардум наздики тоҷикӣ – А.М., Ф.С.) таълиф шудаанд. Ин асарҳо, аз як тараф, асарҳои барномавии А. Фитрат буда, баёнгари он аст, ки акнун ӯ меҳодад на танҳо масъалаҳои дардноки ҷомеаро ба миён гузорад, балки раҳнамое барои раҳои ҷӯтан аз ин бунбаст ва рисадан ба ормонҳои таҷаддудию маорифпарварияшро пешниҳод карда бошад. Аз тарафи дигар, онҳо асарҳое буданд, ки на танҳо навъҳои тозаи насри ибтидои асри XX тоҷикиро асос гузошта, сабку услуби соданависӣ ва воқеъгароии онро таҳким бахшиданд, балки хеле амиқ бурданд ва тақвият доданд. Албатта, таҳлили ҳамаҷонибаи қазияҳои бадеии асарҳои мазкур, аз ҷумла насри А. Фитрат, ки хеле зиёд ва муҳимму омӯзанда ба ҷашм мерасад, кори вақти дигар аст ва анҷом доданааш аз вазифаҳои муҳимми илми адабиётшиносӣ ба шумор меояд. Вале мақсади мо дар ин ҷо нигоҳи куллии ба мероси адабию илмӣ А. Фитрат ва минбаъд баррасии назми ӯст, ки баробари он ки дар худ хеле аз масъалаҳо ва сабки баёни осори гузаштаи ӯро нигоҳ доштаанд, аммо асарҳои жанри дигару аҳдофи дигар мебошад.

Асари дигари А. Фитрат «Мавлуди шариф ё худ миръоти Хайр-ул-башар» аст, ки манзум буда, маҳсули муҳаббати саршори шоир ба корномаи ибратомӯзи ҳазрати Муҳаммад (с) ва дини ислом мебошад [12]. Назар ба таҳқиқи адабиётшинос ва нахустин таҳиягари ин достон А. Маҳмадаминов, «ин асар дар заминаи омӯзиши маводи ғаровони динӣ, таърихӣ, бадеӣ, илмӣ ва натиҷаи таассуроти бевоситаи сафари ҳақи ҳуди муаллиф, ки дар овони бачагӣ ҳамроҳи падар рафта буд, таълиф шудааст. Таърихи қай ба таснифи достон шуруъ кардани шоир маълум нест, вале санаи анҷоми достон дар охири он баён ҷӯтааст, ки ба 8 рабъ-ул-аввали соли 1331 ҳиҷрӣ – мутобиқ ба соли 1912 мелодӣ зикр шудааст. Китобати ҷопи алоҳидаи ин асар ба қалами муфти мулло Сайфиддини Самарқандӣ тааллуқ дорад. «Мавлуди шариф ё худ миръоти Хайр-ул-башар» бо саъю кӯшиши яке аз мунавварфикрон ва муассисони мактаби усули нав дар Самарқанд, донишманду адиб, муаллим Абдулқодири Шакурӣ соли 1914 дар матбааи «Азия»-и Тошканд бо усули ҷопи сангӣ ба табъ расидааст» [12, 16]. Ба сабаби он ки достони мазкур дар нигоштаи дигар таҳлил хоҳад шуд, ин ҷо таъкид менамоем, ки мундариҷаи «Мавлуди шариф ё худ миръоти Хайр-ул-башар» ва аз махсусияти услуби нигориши он бармеояд, ки он чун асари таълимию тарбиявӣ барои толибилмони форсиабони мактабҳои усули нав таълиф гардида, баъд ҳамчун заминаи асосӣ барои китоби дигари дарсии А. Фитрат, ки «Мухтасари таърихи Ислом» (1915) унвон дорад, ҳамчун заминаи асосӣ хидмат намудааст.

Асари дигари А. Фитрат «Раҳбари наҷот» мебошад. Он аз рӯи интишор панҷумин асари адиб ва донишманди бузурги тоҷик ба шумор меравад, ки онро авҷи афкори иҷтимоӣ, илмӣ, адабӣ, ғалсафӣ ва маърифатӣ ӯ метавон унвон кард. Дар мавриди санаи интишори «Раҳбари наҷот» бояд қайд шавад, ки адабиётшинос А. Маҳмадаминов, ки таҳиягари матни илмӣ интиқодии ин асари бузург мебошад, андешаи истидлолӣ дорад. Ҷунончи, муҳаққиқ навиштаҳои муҳаққиқону адабиётшиносони ӯзбекро, ки ғалат мебошанд, зикр намуда, асли ҳақиқати интишори асарро равшан намудааст: «Раҳбари наҷот» соли 1915 дар Петроград, дар матбааи М.–А.Максутов (воқеъ дар кӯчаи Серпухов, ҳавлии №2) дар ҳаҷми 224

саҳифа... чоп шудааст...» [18, 20-21]. Дар мавриди хусусияти барномаи доштани асарҳои А. Фитрат ва барои ба вучуд овардани раҳномое ҷиҳати раҳо ёфтани аз бунбастиҳои ҷомеа ва расидан ба ормонҳои ислохотҳои маорифпарвариши қадами ҷиддие будааст. А. Фитрат дар муқаддимаи асар, ки «Ҳасби ҳол» унвон дорад, сабаби таълифи асарро баён намуда, аз таназзули илм ва ақибмондагии кишвар, таҳрифи масоили шаръӣ ва ба хурофот печидани бахши аъзами уламо ва мардум сухан ба миён меоварад, ки ўро ба сифати як шахси ватанхоҳу миллатпараст ва мусулмони асил ба ташвиши ҷиддӣ во доштааст. Маълум мешавад, ки ў солҳо аз пайи ҷустуҷӯи ҷорое ва дарёфти давое ба ин дарди муҳлик ва марази марговар будааст: «Банда низ муддате барои ҷустуҷӯи асбоби ҳаробии ватан ва миллати худ ба ҳар сӯ давидам ва аз ҳар касе пурсидам» [18, 61]. Дар бораи ҷигунагии сурат гирифтани ин давоҷӯии А. Фитрат зиёд гуфтаанду навиштаанд. Аммо аз асари мазкур маълум аст, ки ў сарманшаи ислоҳи ҷомеаро аз таърихи ғании мардуми ҳудаш ҷӯё шудаву ба миён гузоштааст. Аз ин тарзи гузориши масъала, ки принсипи асосии кори ҷадидон аст, ба назар мерасад, ки ҳарчанд равшангарони тоҷик ба дастовардҳои санъатии кишварҳои Ғарб бисёр таваҷҷуҳ доштанд ва онро васф ҳам кардаанд, вале он ҳеҷ гоҳ масъалаи ранги ғарбикунони андеша ва заминаи миллии ҳокимият ва тараққии кишварро нагирифта будааст. Мақсади онҳо ба пояи тараққии ғарбӣ ва дастовардҳои фарҳангии расидан ба истифода аз суннатҳои миллӣ будааст, ки ин нукта хеле муҳим аст.

Дигар аз асарҳои А. Фитрат, ки маҳз дар соли 1915 интишор ёфтаанд, яке тарҷумаи «Мусулмонони Дорурроҳат»-и Исмоилбеки Ғаспаринский (Ғаспаронӣ) аз забони туркист, ки ба шаҳодати устод Айни «Дорурроҳат» дар 87 сафҳаи бузург ба соли 1915 дар Ленинград аз тарафи «Китобхонаи маърифат», ки дар Бухоро таъсис ёфта буд, таъбу нашр шудааст» [3 (а), 364]. Дигар «Мухтасари таърихи ислом» аст, ки соли 1915 дар Самарқанд дар ҳаҷми 36 саҳифа ба забони тоҷикӣ ва бо хатти арабӣ чоп шудааст [7].

«Оила ё худ вазоифи хонадорӣ» аз рӯи интишор асари ҳаштуми А. Фитрат аст, ки ба шаҳодати устод Айни он «дар 192 сафҳа ба соли 1916 дар Боку аз тарафи Мирзо Абдулвоҳиди Мунзими Бухорой нашр шудааст» [2, 363].

Тавре ки дар боло таъкид намудем, А. Фитрат тақрибан аз соли 1916-1917 аз забони форсии тоҷикӣ қатъан даст кашида, комилан ба адабиёти ўзбекӣ гузашт ва солҳои 1924-1925 боз аз нав ба адабиёти тоҷикӣ майл кард. Ин бозгашти А. Фитратро муҳаққиқон давраи дувуми эҷодиёташ шинохта, истиқбол ҳам кардаанд.

Давраи дувуми фаъолияти адабии А. Фитрат ба забони тоҷикӣ аз соли 1927 ибтидо гирифтааст. Агарчи А. Фитрат дар ин давра як шахси сиёсатмадори бознишаста асту ҳукумати вақт ба ў таваҷҷуҳ надораду ў низ ба ин низом чандон хушбин нест, намудор мешавад, бештар ба корҳои адабӣ ва илмию таълимӣ машғул гардидааст.

Асари аввалини ўро дар ин давраи бозгашт ба забони тоҷикӣ муҳаққиқон, аз ҷумла Пайванди Гулмуродзода намоишномаи «Шӯриши Восеъ» медонанд, вале, ба назари мо, муқаддимаи аввалин повести миллӣ «Одина»-и устод Айни, ки ба қалами А. Фитрат мансуб аст, майли ўро ба адабиёт ва забони тоҷикӣ равшан нишон медиҳад. Ба ҳар сурат, А. Фитрат баъд аз даҳ соли муқовимат ба забони тоҷикӣ

аввалин намоишнома (драмма)-и тоҷикиро дар соли 1927 ба вучуд овард, ки то имрӯз он арзиши адабӣ ва таърихӣ худро аз даст надодааст.

Дигар аз асарҳои А. Фитрат дар ин марҳала «Давраи ҳукмронии амир Олимхон» аст, ки соли 1930 ба хатти арабиасоси форсӣ, бо муқаддимаи Абдулқодир Муҳиддинов ба чоп расидааст. Ин асар соли 1991 баъд аз пош ҳӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ аз тарафи Палатаи давлатии китобҳо дар таҳияи адабиётшинос Асомуддин Насриддинов бо хатти кириллӣ ба чоп расидааст [6].

«Қоидаҳои забони тоҷикӣ (Сарф ва наҳв)» аз ҷумлаи осори дигари А. Фитрат аст, ки соли 1930 аз тарафи Нашриёти давлатии Тоҷикистон дар матбааи №1 трести полиграфии Ўзбекистон (воқеъ дар шаҳри Тошканд) бо ҳуруфи лотинӣ чоп шудааст. Тибқи иттилои аввалин таҳиягари ин асар А. Маҳмадаминов «Қоидаҳои забони тоҷикӣ (Сарф ва наҳв)» яке аз асарҳои пурқимати А. Фитрат оид ба забони тоҷикӣ мебошад» [17, 11]. Он аз ду сарсухан ва се қисм иборат аст. Дар «Қоидаҳои забони тоҷикӣ (Сарф ва наҳв)» се қисми грамматикаи забони тоҷикӣ – савтиёт, сарф ва наҳв мавриди баррасӣ қарор гирифта, оид ба масъалаву муаммоҳои умдаи марбут ба онҳо, андешаҳои пураарзиши илмию назариявӣ ва тавсияҳову нишондодҳои зарури методӣ баён шудаанд [17].

«Қиёмат» асари дигари А. Фитрат дар замони шуравист, ки шояд асари охирини ӯ бошад. А. Фитрат соли 1925 ба забони ўзбекӣ бо номи «Қиёмат» қиссае навишта буд ва соли 1934 онро ба тоҷикӣ гардонд. «Қиёмат» ҳикояи ҳаҷвӣ буда, забони бисёр фасеҳ дорад. Ба андешаи Муҳаммадҷони Шакурӣ «дар ин асар тасвири хоб ва пиндорҳои дар бораи азоби гӯр ва рӯзи қиёмат ҳаҷвomez омадааст, асаре зоҳиран зиддинӣ, ботинан иборат аз танкиди саҳти замони шуравист, ки машаққатҳои зиндагии мардуми шуравӣ камтар аз азоби гӯру қиёмат нест, гӯё қиёмат қoим шудааст. Забони форсии тоҷикии ин қисса зебову шево» [31].

Қисмати дигари фаъолияти А. Фитрат дар ин давра иҷрои корҳои маъмурӣ, педагогӣ ва фаъолияти илмӣ ва таҳияи лоиҳаи хатти лотинии тоҷикон дар дар солҳои 30-юм ба шумор меояд, ки ин қисмати фаъолияти ӯ ҳанӯз омӯзиши ҷиддӣ надидааст. Танҳо медонем, ки А. Фитрат мақолаҳои «Луғат»-и Ҳофизӣ ӯбаҳӣ», «Сайфи Исфарангӣ» ва «Фирдавсӣ» (1934)-ро дар рӯзномаву маҷаллаҳои тоҷикӣ интишор додааст. Ин мақолаҳо муаллифро ҳамчун як адабиётшиноси варзида муаррифӣ мекунанд, ки бо забону тарзи баён ва масъалагузорию ҳалли онҳо ҷолиби диққатанд.

Ба қавли Муҳаммадҷони Шакурӣ «хидмате, ки А. Фитрат дар охири солҳои бист, дар солҳои сӣ барои халқи тоҷик адо кард, кам нест» [31, 203]. Муҳаммадҷони Шакурӣ аз байни пажӯҳишҳои А. Фитрат, аз ҷумла мақолаи ӯ дар бораи Фирдавсро муҳим шуморида, бузургтарин хидмати ӯро дар тартиб додани алифбои лотинӣ барои тоҷикон дар охири солҳои бист медонад. Аз ҷумла вай мегӯяд: «Дар бораи ин ки даст кашидан аз хатти форсӣ ва гузаштан ба хатти лотинӣ кори дуруст буд ё не, алҳол чизе намегӯем. Чун дар охири солҳои бист хатти лотиниро пазируфтани тоҷикони Фарорӯд ногузир омад, зарур буд, ки хатте мукамал ва қоидаҳои навишт то ҳадди имкон пухтатар тартиб дода шавад. Устод Айнӣ ба сарлавҳаи «Дунёи нав – алифбои нав» (1927) мақолае навишт ва барои ин ки хатти нави тоҷикӣ мукамал

бошад, чанд маслиҳат дод. Дигарон низ дар маҷлисҳо ва матбуот мулоҳизаҳое пешниҳод карданд. Аммо иҷрои вазифа асосан ба Фитрат даст дод. Барои баррасии аҳли салоҳият ду лоиҳаи хатти лотинии тоҷикон пешниҳод шуд, ки яке ба қалами Фитрат ва дигаре ба қалами шарқшиноси маъруфи рус профессор Александр Семёнов тааллуқ дошт. Пас аз баррасӣ лоиҳаи Фитрат қабул шуд ва аз соли 1929 ба амал даромад...» [31, 203-204].

Ин нуктаро низ бояд таъкид кард, ки хатту имлои нави лотинии тоҷикӣ, бархе мақолаҳои илмӣ оид ба забону адабиёти форсӣ-тоҷикӣ, дарс, маъруза ва суҳанронҳои А. Фитрат, ки ҳама маҳсули пажӯҳиши ҷиддии илмӣ буданд, ўро дар ин марҳала низ ҳамчун нависандаи забардаст, муаррихи нуктасанҷ ва адабиётшиноси варзида муаррифӣ намудаанд.

Ҳамин тавр, А. Фитрат адиб ва донишмандест, ки бо фаъолиятҳои бисёрҷониба дар соҳаҳои гуногуни иҷтимоӣ, сиёсӣ ва адабӣ фарҳангӣ, сурудани шеър, навиштани асарҳои насрии равону дилкаш, навиштани китобҳои гуногун, мақолаҳои илмӣ ва фаъолияти сиёсии пурихтилоф дар миёни аҳли илму адаб, махсусан ҳамчун адиби зулласонайн (дузабона) ҷойгоҳи муҳимро соҳибгардидааст. Тадқиқи осори гуногунҷанбаи ӯ, ки то имрӯз дақиқ нашудааст, нишон дод, ки ба қалами адиб ба забони тоҷикӣ 12 асар, ҷаҳор мақола ва 18 шеърро як дoston тааллуқ дошта, ин теъдод ханӯз ҳамаи осори ин адиб ва донишмандро фаро намегирад.

КИТОБНОМА

I. Сарчашмаҳо:

1. Айнӣ, С. Таърихи инқилоби Бухоро (Баргардонанда аз ўзбекӣ ба тоҷикӣ ва мураббӣ: Р. Ҳошим) / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 1987. – 240 с.
2. Айнӣ, С. Намунаи адабиёти тоҷик (Аз хатти форсӣ таҳия ва тасҳеҳи Мубашшир Акбарзод) / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. – 448 с.
3. Возех, Қорӣ Раҳматуллоҳ. Тазкират-ул-аҳбоб ғӣ тазкират-ил-асҳоб (Бо эҳтимоми Салимбеки Салимӣ) / Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех. – Тошканд, 1332 (1914).
- 3 (а). Гаспаринский, Исмоилбек. Мусалмонони Дорурроҳат (Мутарҷим: Абдуллауфи Фитрати Бухорӣ). Бо сазӯ эҳтимоми, сарсухан, таҳия, танзим, тавзеҳот, шаҳри луғот ва феҳрастҳои Абдулҳай Маҳмадаминов / Исмоилбеки Гаспаринский. – Душанбе: Диловар-ДДМТ, 2002. – 173 с.
4. Муҳтарам, Ҳочӣ Неъматуллоҳ. Мичмар Ҳочӣ Абдуллауф // Тазкират-уш-шуаро (Бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Асғари Ҷонфидо. Зери назари Камол Айнӣ) / Ҳочӣ Неъматуллоҳи Муҳтарам. – Душанбе: Дониш, 1975. – С. 319-321.
5. Фитрат, А. Ёпишмагин гачаклар. Ўртоқ Бойбўлатовга очик хат (Қаҷақҳои ночаспон. Номаи саркушода ба рафиқ Бойбўлатов) / А. Фитрат // Қизил Ўзбекистон. – 1929. – № 215-216.
6. Фитрат, А. Давраи ҳукмронии амир Олимхон (Ҳозиркунандаи нашр: А. Насриддинов) / А. Фитрат. – Душанбе: Палатаи давлатии китобҳо, 1991. – 64 с.

7. Фитрат, А. Мухтасари таърихи Ислом (Бо эҳтимом, сарсухан, танзим, шарҳи луғот ва тавзеҳи Абдулҳайи Сайидзодаи Мухаммадамин) / А. Фитрат. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 40 с.
8. Фитрат, А. Мунозара (Ҳозиркунандаи нашр, таҳиягари луғату тавзеҳот ва муаллифи сарсухан: Пайванди Гулмурод) / А. Фитрат. – Душанбе, 1992. – 56 с.
9. Фитрат, А. Шӯриши Восеъ; Фирдавсӣ (Ҳозиркунандаи нашр, таҳиягари луғату тавзеҳот ва муаллифи сарсухан: Пайванди Гулмурод) / А. Фитрат. – Душанбе, 1992. – 64 с.
10. Фитрат, Ҳочӣ Абдуррауф. Раҳбари наҷот (Таҳияи Мухаббат Чалилова) / Ҳочӣ Абдуррауфи Фитрати Бухорӣ // Садои Шарқ. – 1992. – №7-8. – С. 16-59; – №9. – С. 8-54.
11. Фитрат, А. Оила ё худ вазоифи хонадорӣ (Ношир ва соҳиби имтиёзаш Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим) / А. Фитрат. – Боку: Матбааи «Мактаб», 1996. – 192 с.
12. Фитрат, Ҳочӣ Абдуррауф. Мавлуди шариф ё худ миръоти Хайр-ул-башар (Бо сазо эҳтимом, сарсухан, луғот ва феҳрастҳои Абдулҳайи Сайидзодаи Мухаммадамин) / Ҳочӣ Абдуррауфи Фитрати Бухорӣ. – Душанбе: Сино, 1997. – 99 с.
13. Фитрат, Абдуррауф. Баёноти сайёҳи ҳиндӣ (Бо сарсухан ва таҳияи Х. Мирзозода) / Абдуррауфи Фитрати Бухорӣ // Садои Шарқ. – 1998. – №6. – С.12-57.
14. Фитрат, А. Танланган асарлар (сӯз боши ва изохлар муаллифи: Ҳ. Болтабоев; Таҳрир ҳайъати: О. Шарафиддинов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: Н. Каримов) / А. Фитрат. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 220 б.
15. Фитрат, А. Ашъори мунтахаб (Номатбуъ) / Абдуррауф Фитрати Бухорӣ. – Душанбе, 2001. – 35 с.
16. Фитрат, А. Сайфи Исфараңгӣ (Таҳияи матн аз силсилаи «Аз таърихи нақди адабии тоҷик» С. Аъзамзод) // Номаи Донишгоҳ. Баҳши илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2007. – №2 (15). – С. 158-169.
17. Фитрат, А. Қоидаҳои забони тоҷикӣ (Сарф ва наҳв) (Бо сарсухан, таҳия, тавзеҳот, шарҳи луғат ва феҳрастҳои Абдулҳай Маҳмадаминов) / А. Фитрат. – Душанбе: Сино, 2009. – 128 с.
18. Фитрат, Ҳочӣ Абдуррауф. Раҳбари наҷот (Бо сарсухан, таҳия, танзим, тавзеҳ, шарҳи луғот ва феҳрастҳои Абдулҳай Маҳмадаминов) / Ҳочӣ Абдуррауфи Фитрати Бухорӣ. – Душанбе: Шучоён, 2011. – 439 с.
19. Фитрат, Абдуррауф. Тавофи ватан (Маҷмуаи ашъор (Бо пешгуфтор, таҳия, луғатнома ва тавзеҳи Мухаммадҷусуф Имомов ва Масрур Абдуллоев) / Абдуррауфи Фитрат. – Душанбе: Шарқи оод, 2013. – 48 с.
20. Шарифҷон-маҳдум, Садри Зиё. Зикри фозили комили саропо фитнат Ҳочӣ Абдуррауфи Фитрати инқилобӣ Фитрат // Шарифҷон-маҳдуми Садри Зиё. Тазкори ашъор. Шарҳи ҳоли бархе аз шоирони муосири Тоҷикистон ва намунаҳо аз шеърӣ онон (Бо тасхеҳи Саҳобуддини Сиддиқ). (Бо кӯшиши Мухаммадҷони Шақурии Бухорӣ). – Техрон: Сурӯш, 1380. – С. 165-166.

II. Адабиёти илмӣ

- 20 (а). Мирзозода, Х // Чанд мулоҳизаи адабӣ. Маҷмуаи илмӣ. Ҷилди 92 (Серияи филологӣ). – Душанбе, 1974. – С. 3-31.
21. Набавӣ, А. Нақши Абдуррауфи Фитрат дар огоҳии шуурӣ миллӣ / А. Набавӣ // Рӯдакӣ. – 2009. – соли даҳум. Шумораи 23. – С. 203-218.
22. Набавӣ, А. Насри илмӣ ва ахлокии Абдуррауфи Фитрат / А. Набавӣ // Ҷусторҳо ва ибтикорот дар наср (Маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе: Адиб, 2009. – С. 45-72.
23. Табаров, С.Ш. «Мунозира»-и Абдуррауфи Фитрат (Эссеи тадқиқотӣ) / С.Ш. Табаров. – Душанбе: Диловар – ДДМТ, 1997. – 84 с.
24. Табаров, С. «Баёноти Сайёҳи Ҳиндӣ»-и Фитрат (Эссеи тадқиқотӣ). (Ҷузъи дувум) / С. Табаров. – Душанбе, 1999. – 63 с.
25. Табаров, С. Васфи ватан дар ашъори Абдуррауфи Фитрат (Ҷузъи сеюм) / С. Табаров. – Душанбе, 2001. – 50 с.
26. Табаров, С. «Раҳбари наҷот»-и Абдуррауфи Фитрат – қомуси ҳаёти халқи тоҷик / С. Табаров. – Душанбе: Матбуот, 2002. – 424 с.
27. Табаров, С. Ҷаҳони андешаҳои Абдуррауфи Фитрат / С. Табаров. – Душанбе: Дониш, 2008. – 715 с.
28. Табаров, С. Ҷаҳони андешаҳои Абдуррауфи Фитрат. Ҷилди II / С. Табаров. – Душанбе: Дониш, 2009. – 502 с.
29. Шакурӣ, Муҳаммадҷони Бухорӣ. Аз маорифпарварӣ то ба ҷингизпарастӣ / Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ // Авранг. – 2001. – № 3. – С. 15-37.
30. Шакурӣ, Муҳаммадҷони Бухорӣ (М. Шукров) Садрӣ Бухоро. Чопи дувум. Бо тасҳеҳ, тақмил ва иловаҳо / Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 330 с.
31. Шакурӣ, Муҳаммадҷони Бухорӣ. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист / Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ. – Душанбе: Чопхонаи «Пайванд», 2006. – 456 с.
32. Шакурӣ, Муҳаммадҷони Бухорӣ. Пантуркизм ва сарнавишти таърихӣ тоҷикон / Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. – 348 с.

**БАЪЗЕ МУЛОҲИЗАҲО ОИД БА МЕРОСИ АДАБӢ ВА ИЛМИИ
АБДУРРАУФИ ФИТРАТИ БУХОРОӢ**

Мақолаи мазкур ба омӯзиши ва мушаххаснамоии осори адабӣ ва илмӣ А. Фитрат бахшида шудааст. Абдуррауфи Фитрат яке аз намояндагони маъруфи адабиёти нимаи аввали асри XX, аз нахустин «соҳибқаламони тозанивис» ба шумор меравад, ки бо донишу ғазилат ва истеъдоди ғавқулодаи эҷодӣ, бо беҳтарин ва барҷастатарин асарҳои насри бадеӣ, осори назмӣ, публицистӣ, драмавӣ ва мазмунҳои инқилобӣ, ғалсафӣ, динӣ, лирикӣ, осори таълимӣ ва тарҷумаиаш на танҳо дар дили мардуми тоҷик, балки дар қалби мардуми Осиёи Миёна нақши муассир гузоштааст.

Дар мақола муаллифон саъй менамоянд, ки осори дастраси шоирро мушаххас намуда, онҳоро шарҳ диҳанд. Муаллифон зимни тадқиқи осори гуногунҷанбаи А. Фитрат, ки то имрӯз дақиқ нашудаанд, мушаххас менамоянд, ки бо қалами адиб ба забони тоҷикӣ 12 асар, ҷаҳор мақола ва 18 шеърро як дoston тааллуқ дорад ва ин теъдод ҳанӯз ҳамаи осори ин адиб ва донишмандро фаро намегирад.

Калидвожаҳо: А. Фитрат, осори илмӣ ва адабӣ, адиби зулисонайн, мадрасаҳои Бухоро, ғазал, қасида, рубой, мухаммас, мунозара, асари фалсафӣ.

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ЛИТЕРАТУРНОМ И НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АБДУРРАУФА ФИТРАТА

Данная статья посвящена исследованию и уточнению литературных и научных произведений А. Фитрата. Абдуррауф Фитрат – один из известных представителей литературы первой половины 20 века. Его считают одним из первых «мастеров современной письменности», который своими знаниями, добродетелью и необыкновенным творческим талантом создал лучшие и выдающиеся произведения художественной прозы, поэзии, публицистики и драматургии с прогрессивным и философским содержанием. Его религиозные, лирические, просветительские и переводческие произведения близки не только сердцу таджикского народа, но и других народов Центральной Азии. В статье авторы пытаются указать доступные произведения поэта и системно их комментировать. Исследуя многогранное творческое наследие А. Фитрата, которое до сих пор не было полностью раскрыто, авторы показывают, что этому писателю на таджикском языке принадлежат 12 произведений, четыре статьи, 18 стихотворений и одна поэма. И это число далеко не исчерпывает все произведения этого писателя и ученого.

Ключевые слова: А. Фитрат, научные и литературные произведения, писатель-двуязычный, бухарские медресе, газель, ода, рубай, мухаммас, дискуссия, философский труд.

SOME THOUGHTS REGARDING THE LITERARY AND SCIENTIFIC HERITAGE OF ABDURAUUF FITRAT BUKHAROII

This article is devoted to the study and clarification of the literary and scientific works of A. Fitrat. Abdurauf Fitrat is one of the famous representatives of literature of the first half of the 20th century. He is considered one of the first «masters of modern writing», whose knowledge, virtue and extraordinary creative talent, created the best and outstanding works of fiction, poetry, journalism and drama with revolutionary and philosophical content. His religious, lyrical, educational and translation works play an

important role not only in the hearts of the Tajik people, but also in the hearts of the peoples of our country in Central Asia.

In this article, the author tries to indicate the available works of the poet and systematically explain them. Exploring the multifarious creative heritage of A. Fitrat, which has not yet been fully disclosed, the author clearly shows that this writer wrote 12 works, four articles, 18 poems and one story in the Tajik language. And this number does not exhaust all the works of this writer and scientist.

Keywords: A. Fitrat, scientific and literary works, zulisonain writer, Bukhara madrassas, gazelle, ode, rubai, fivefold, discussion, philosophical work.

Маълумот дар бораи муаллифон: Махмадаминов Абдулхай – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Саидов Фирдавс – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел.: (+992) 938-10-10-64.

Сведения об авторах: Махмадаминов Абдулхай – Таджикский национальный университет, доктор филологических наук, профессор кафедры теории и новейшей персидско-таджикской литературы. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Саидов Фирдавс – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры теории и новейшей персидско-таджикской литературы. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 17. Тел.: (+992) 938-10-10-64.

About the authors: Mahmaminov Abdulhai – Tajik national University, doctor of Philology, Professor of the Department of theory and modern Persian-Tajik literature. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17

Saidov Firdavs – Tajik National University, competitor of the department of theory and modern Persian-Tajik literature. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Tel.: (+992) 938-10-10-64.

**РАҲИМ ҶАЛИЛ ВА ТАШАККУЛИ РОМАНИ
МУОСИРИ ТОҶИК****Ҳошимова Хуршеда Абдуманноновна****Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ**

Омӯзиши шаклгирии романи тоҷикӣ дар нимаи аввали замони шуравӣ дар адабиёти муосири тоҷик, новобаста ба он ки тақсими адабиёт ба ҷинсҳо дар гузаштаи адабиёти форсӣ ба амал наомада буд, марҳалаҳои муайяни ташаккулро аз сар гузаронид. Аз ҷониби дигар, дар адабиёти ин давра ҷараёни услуби реализм устувор гардида бошад ҳам, аммо бештари воқеаҳо, рӯйдодҳо, хусусан воқеаҳои солҳои 30-юми асри XX вобаста ба идеологияи давраи шуравӣ ва сиёсати пардапӯшонаи ҷомеаи навбунёди сотсиалистӣ аз ҳақиқати воқеӣ дур тасвир шудааст. Воқеияти зиндагӣ, аз ҷумла бештари воқеаҳои инқилоб ё ки ташкил ёфтани колхозҳо, ки воқеан мардуми тоҷикро аз истисмору асорати ҷомеаи феодалӣ наҷот дода, озодиву одитарин ҳуқуқи инсонӣ бахшид, дар асл он замон бештари масъалаҳои табакотию иҷтимоӣ тарафи дигари таърихи даҳшатангезро низ дар бар дошт.

Дар нимаи дувуми қарни XX адабиётшинос М. Шакурӣ ба масъалаҳои насри давраи шуравӣ ва гуногунии шаклу сабкҳо таваҷҷуҳ намуда, баъзе хусусиятҳои ташаккули насри реалистии тоҷикро дар асоси эҷодиёти С.Айнӣ, Ҷ.Иқромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода, П. Толис, Ф. Муҳаммадиев, Сорбон ва дигар насрнависони тоҷик амиқ баррасӣ менамояд, ки дар китоби ӯ зери унвони «Диди эстетикӣ халқ ва насри реалистӣ» (1973) нашр мегардад.

Академик М. Шакурӣ дар миёни адабиётшиносони тоҷик нахустин шуда, масъалаи зарурати омӯзиши мавзӯ ва сабки адибони шуравии тоҷикро бо диди нав ба миён мегузорад [2, 64]. Таваҷҷуҳ намудани мо ба ин масъала аз он ҷиҳат аст, ки омӯзиши раванди инкишофи сабк бевосита хусусиятҳои шаклгирии жанри романро дар адабиёти муосири тоҷик муайян мекунад. Дар оғози сарсухани китоби адабиётшинос гуфта мешавад, ки дар солҳои чил ва нимаи дувуми солҳои панҷоҳ тамоми нависандагони замони шуравӣ дар шаклҳои гуногун асар эҷод мекарданд. Нависандагони замони шуравӣ дорои сабкҳои мухталифи фардӣ ва ҷараёнҳои гуногуни услубӣ буда, аз ҷиҳати методҳои эҷодӣ, роҳу равиш, майлу рағбат ва эстетикаву поэтикаи осорашон аз якдигар фарқ мекунанд. Чунин гуногунии шаклу воситаҳои бадеиро дар санъат М. Шакурӣ аз гуногунии ҳаёт донистааст. Ба ақидаи адабиётшинос «дар муайян намудани назари эстетикӣ нависанда на фақат махсусиятҳои истеъдоди худӣ, балки пеш аз ҳама воқеияти реалии объективӣ роли асосӣ мебозад...» [10, 5]. Аз таҳқиқи амиқи адабиётшинос М. Шакурӣ муайян гардид, ки мактаби С. Айнӣ барои дар сабки насрнависон Ҷ.Иқромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода, П. Толис, Ф. Муҳаммадиев ва дигарон ташаккул ёфтани тасвири реалистӣ таъсири амиқ гузоштааст.

Дар бораи зухур ва ташаккури романи муосири тоҷик адабиётшинос А.Набавӣ чунин изҳори ақида мекунад: «Зухур ва ташаккули румони муосири тоҷикӣ, пеш аз ҳама, ба шароитҳое вобаста мебошад, ки дар зиндагии давраи нави мардуми тоҷик дар вазъияти нави таърихӣ, яъне пас аз инқилоби шуравиҳо ба вучуд омада буд. Яъне, пас аз он ки ба истилоҳ Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр ба васоили мухталиф дар бахшҳои гуногуни Осиёи Марказӣ (Туркистон ва аморати Бухоро) ба амал бароварда шуд, дар иртибот ба масоили рӯзмарра ва иҷтимоӣ рӯ овардани адабиёт ва алоқаи бевоситаву бавосита он ба адабиёти ғарбӣ, бахусус адабиёти рус, имконияти шакл гирифтани ҷанбаи воқеъгарой (реалистӣ), ки дар адабиёти ҷадидия оғоз гардидаву рӯ ба нуму дошт, бештар гардид» [3, 129]. Аз сарчашмаҳои илмӣ ба назар мерасад, ки дар насри муосири тоҷик зухур ва ташаккули романи тоҷикӣ дар ибтидо, пеш аз ҳама, дар алоқамандӣ ва таъсири адабиёти Ғарб, хусусан адабиёти рус доништа шудааст. Аммо баъдан мувофиқи омӯзиши донишмандон ташаккули анвои наср дар адабиёти форсии тоҷикӣ, таърихи ба миён омадани нави роман дар адабиёти форсӣ, баръакс, собит месозад, ки «дар адабиёти форсӣ то зухури истилоҳи роман осори фаровоне офарида шудааст, ки аз нигоҳи қолаби бадеӣ ҷавобгӯи талаботи жанрии ин нави адабиёт» [5, 147]. Бино бар ин, шаклгирии романи нави тоҷикро дар адабиёти муосири тоҷик ба дигаргуниҳои таърихӣ, рӯйдодҳои инқилобӣ ва таъсири кишварҳои аврупоӣ наметавон комилан алоқаманд кард. Адабиётшинос Ш.Солеҳов барҳақ таъкид мекунад, ки «таърихи ташаккули романро ба се давраи калон (қадим, асрҳои миёна ва замони нав) ҷудо мекунад, ки адабиёти халқҳои мутамаддини Шарқ, аз ҷумла адабиёти форсии тоҷикӣ, аз ин даврабандӣ истисно нест» [5, 150].

Дар қатори романҳои С. Айни, Ҷ. Иқромӣ, С. Улуғзода романи Раҳим Ҷалил «Одамони ҷовид» (1941-1949) ба устувор шудани тасвири реалистӣ ва таҳаввули насри нав дар адабиёти тоҷик мусоидат намуд. Дар адабиётшиносии тоҷик Х.Отахонова эҷодиёти Р. Ҷалил, аз он ҷумла сужет ва банду басти романи «Одамони ҷовид»-ро ҳамаҷониба таҳқиқу таҳлил намуда, мавқеи нависандаро дар адабиёти тоҷик муайян намудааст. Адабиётшинос дар бораи воқеаҳои таърихӣ ибтидои садаи XX аз зулму асорат раҳой ёфтани мардумони Осиёи Миёна, аз он ҷумла халқи тоҷик, дар муборизаҳои тезу тунди синфӣ бунёд ёфтани Ҳукумати Шуравиро қайд карда, дар бораи романи «Одамони ҷовид» чунин нуктаи назар баён мекунад: «романи Раҳим Ҷалил «Одамони ҷовид» пас аз повесту романҳои Садриддин Айни дар наср аввалин асарест, ки муборизаи халқро ба муқобили босмачиён ва душманони дохилӣ, мустаҳкам гардидани ҳаёти навро дар Тоҷикистони Шимолӣ ба таври васеъ акс менамояд. Бо вучуди он ки ҳамаи ин асарҳо дар як мавзӯ навишта шудаанд, вале ин ба нависандагон мамониат накардааст, ки моҳияти воқеаҳои гузаштаро дар шакли бадеии махсус кушода диҳанд» [4, 113]. Х. Отахонова на танҳо мавзӯ, сужет, банду басти романи «Одамони ҷовид»-ро амиқ баррасӣ намудааст, балки маҳорати адабии нависандаро дар офаридани асари бадеӣ ва истифодаи воситаҳои ҳунарии ўро ҳамаҷониба таҳқиқу таҳлил намудааст.

Ба ақидаи адабиётшинос А. Набавӣ, «романи мазкур дар насри тоҷикии замони шуравӣ мавқеи муайянеро доро мебошад. Бо фосила ва дар ду давраи

адабиёт (пеш аз чанг ва баъди он) эҷод шудани қисматҳои як румон гувоҳи ҳунари нависандагӣ, кори пайваستاи эҷодӣ ва ҳам таҳаввули умумии насри нав дар марҳалаҳои гуногун низ шуда метавонад» [3, 130].

Бино ба маълумоти адабиётшинос Ш.Солехов дар асоси маълумоти адабиётшинос Х.Отахонова Р.Ҷалил соли 1938 бо мақсади навиштани очерк ба ноҳияҳои шимоли Тоҷикистон ба сафари эҷодӣ меравад ва бо шохидону муборизони зидди босмачиҳо ҳамсухбат шуда, дар бораи воқеаҳои давраи босмачигарӣ маводи зиёде ба даст меорад. Ғайр аз ин, дар шаҳри Хучанд ҳам бо иштирокчиёни шуриши соли 1916 вохӯрда, нақлу хотироти онҳоро чамъ меорад. Сарчашмаҳои таърихӣ ва маводи бойгонии ҳизбию давлатиро меомӯзад ва барои таълифи як асари калонҳаҷми бадеӣ омода мешавад.

Воқеан дар роман масъалаҳои бузурги таърихӣ дар солҳои 1916-1927 (замони инқилоб ва босмачигарӣ), тағйироти иҷтимоиву маънавӣ дар рафти дигаргуниҳои сохти ҷамъиятӣ, муборизаи мардуми тоҷик бар зидди зулму истисмори дастаҳои босмачигарӣ дар қисми шимоли Тоҷикистон, барқарор шудани сохти шуравӣ дар шаҳру деҳот, бедории шуури ҷамъиятии мардуми ин манотик, ислоҳоти обу замин, сохтмони заводу фабрикаҳо, саводнок шудани мардум, хусусан озодии занон ва баробарҳуқуқии онҳо ва ғайра дар шакли бадеӣ ва бо истифодаи воситаҳои адабию ҳунарий ба тасвир гирифта шудааст. Романи мазкур аз ҷиҳати нигориши воқеияти замони худ дар муҳити муайяни таърихӣ дорои аҳаммият мебошад. Р. Ҷалил асарро дар шакли махсусияти бадеӣ ва истифодаи воситаҳои адабию ҳунарий дар пояи реализм эҷод кардааст, ки марҳилаи аввали шаклгирии романи нави тоҷикро ташкил медиҳад. Дар шаклгирии романи тоҷикӣ ва инкишофи насри нави тоҷик романи «Одамони ҷовид» низ мавқеи муайян дорад. Мо дар ин мухтасар ба сохтори асар ва воситаҳои ҳунарие, ки нависанда дар асар истифода бурдааст, дар амал назар менамоем.

Банду басти берунӣ – архитекtonикаи романро нависанда ба 36 боб тақсимбандӣ намудааст, ки дар ин маврид бобҳо ҳаҷман маҳдуд буда, ҳар яке алоҳида номгузорӣ шудаанд. Нависанда дар сохтори сужет антитезаро ба кор бурдааст, яъне, воқеаҳо дар муқобилгузори пайи ҳам меорад. Боби аввал «Будбул аз хонаи акка», боби дувум «Қишлоқи толоншуда», боби сеюм «Босмачӣ омад», боби чорум «Хушнудии имом», боби панҷум «Дар сои шӯҳоб» ва ғайра дар ҳар яке аз ин бобҳо таҳқиқи нависанда аз номи шахси аввал тасвиргарона сурат гирифтааст. Маълум мешавад, ки он замон бобҳо бахш ё ки қисмҳои асарро ифода карда, банду баст ва хатти сужетро ташкил медиҳадаст. Номи бобҳои роман ҳар яке воқеияти замони тасвиршавандаро инъикос намуда, қаҳрамонҳои марказии асар Пӯлод ва Гулрӯ ҳамчун образҳои ташкилкунандаи банду басти асар амал мекунанд. Дар ин сурат ҳар ду образ унсури пешбарандаи ташкилкунандаи сохтори роман буда, тамоми воқеияти замон дар алоқамандӣ бо саргузашти онҳо тасвир мегардад. Адабиётшинос Х. Отахонова дар хусуси усули банду басти роман ва хатти сужети он, ки нависанда ба кор бурдааст, қайд мекунанд, ки «агар воқеаи асосӣ дар роман бо омадани аскарони сурх оғоз шавад, боби минбаъда амалиёти босмачиёро дар бар мегирад. Ҳамин тавр, то охир, агар дар як боб қаҳрамонони мусбат амал кунанд, дар

боби дигар босмачиён ва душманони Ҳукумати Шуравӣ тасвир шудааст. Ду хатти сужети роман дар асоси чунин сохти асар инкишоф меёбад. Кушода шудани мазмуни таърихии фаъолияти ду гурӯҳи ба ҳам зид ва характеристикаи намоёндогони асосии ин гурӯҳҳо ҳам маънану ҷисман, ҳам дар муносибати худ нисбат ба Ҳукумати Шуравӣ, ҳам нисбат ба шароите, ки амал мекунанд, ба ҳамдигар зидданд» [4, 113]. Аз ин нуқтаи назар метавон гуфт, ки нависанда барои тасвир намудани воқеаву рӯйдодҳо ва шарҳу тавсифи қаҳрамони марказӣ, иштирокдорони асарро дар муқоиса паси ҳам меорад. Дигар образҳои мусбату манфӣ Василев, Кучеренко, Иванитский, Рӯзӣ Тешабоев, Тағоб, Норқӯзӣ, Холбӯта, Ислон, Саидахмад, Мавлон ва дигарон қувваҳои бо ҳам муҳолиф ҳам дар ақида ва ҳам дар амалиёт дар роман вобаста ба муносибати онҳо нисбат ба сохти ҷамъити шуравӣ нишон дода шудаанд.

Банду бастии роман ҷолиб буда, сужет дар як вақту фазо оғоз меёбад ва дар дигар замон анҷом меёбад, яъне воқеаҳо аз ҳозира ба оянда тарҳрезӣ шудааст. Дар роман нависанда ҳамчунин дар усули ретроспексия шӯриши соли 1916 – воқеаи муҳими таърихиро дар асоси фактҳои таърихӣ воқеъгароёна тасвир менамояд.

Нияти аслии нависанда, ҷунонки адабиётшинос А. Набавӣ қайд мекунад, ба оянда нигоранда шудааст: дар суҳан ва қору амалҳо, нақшаву дурнамои қаҳрамонҳо, баҳусус Қодир ояндаи шуқфони иқтисодӣ, саноат, кишоварзӣ ва фарҳанги кишвар акс шудааст. Ба назари мо, мақсади Р. Ҷалил на танҳо нишон додани ояндаи дурахшони мардум дар мубориза ба муқобили қувваҳои истисморкунада, балки ҳамчунин нишон додани нерӯи бузурги халқ, қувваи шикастнопазири иттиҳоди мардуми мусибатзада, муносибати дӯстию бародарии халқҳои гуногун, аз ҷумла мардуми тоҷик, узбек, қазоқ, қирғиз, руси украин ва ғайра, қувваи бузурги пешбаранда будани халқ зери роҳбарии сарвари ботадбир ва дурандеш дар симои Пӯлод Қодиров, дар баробари ин нишон додани диловарии духтари тоҷик дар симои Гулрӯ ва ба орзу расидани халқ дар ҷиҳати ба даст овардани озодӣ баъд аз зулму асорати ҳазорсола иборат мебошад. Саодатбиҳо дар асорати ҷомеаи феодалӣ ба нодорию беҳуқуқӣ ва тангдастӣ мазлум таҳаммул мекарданд, аз ин рӯ, дар ҳаракату амал ва ҷасорати Гулрӯ нависанда ҷавондухтари замони навро, ки барои бахту саодат ва ҳуқуқҳои хеш пайваستا талош мекунад, дар роман воқеъгароёна акс намудааст. Дар бораи образи Гулрӯ адабиётшинос Ш. Солеҳов чунин менависад: «Шахсияти Гулрӯ аз нигоҳи меъёрҳои имрӯзаи адабиётшиносӣ як андоза устурай ҳам мебошад. Нависанда аз як духтари ҷавони деҳотӣ, ки ҳеҷ ҷоеро ба ҷуз ҳамон деҳаи хурдак надидаст, як шахсияти фаъол ва одаму оламдида месозад, ки ба моҳияти равандҳои зиндагӣ сарфаҳм меравад ва дар назди худ мақсаду вазифаҳои муайян ҳам дорад, барои расидан ба онҳо талош мекунад» [5, 304].

Ҷиҳати муҳими дигар дар роман нишон додани ташаккули шуури синфӣ мардуми маҳаллӣ дар симои образҳои Рӯзӣ Тешабоев, Қайом Шокиров, Салимбой ва дигарон мебошад. Нависанда қабл аз оғози таҳқия манзара ва муҳитро бо ҷузъиёти равшан тасвир менамояд, масалан дар боби 11 зери унвони «Қабристонҳои дувоздаҳнафарон» манзараи табиат чунин тасвир шудааст: «Осмон кабуд ва соф буд. То ба уфуқ дар ягон порча абр ба назар наменамуд. Насими форам мевазид. Доманай

самти шаркии кӯхи кишлоқ бо майса ва себаргаҳо ороиш ёфта буд. Гӯё ки апрел ба истиқболи май ба дашту сахро гилемҳои ранг ба ранг кушодааст. Насим бӯи муаттари гулҳои зебоманзари дарахтони қачқакбодом, зардолу ва шафтолуро ба машом меовард. Чаҳчаҳи булбулон аз дараҳои кӯҳ ба ғӯш мерасад» [7, 55]. Таҳқиқи нависанда дар ин сурат ҳаяҷонбахшу муассир мебошад, дар назари хонанда манзараро равшану зинда бо ҷузъиёти бадеӣ чилвагар менамояд.

Раҳим Ҷалил сарнавишти қаҳрамони марказии роман – Пулодро бо истифода аз усули бозгашт зимни амалиёт ва тадбирсозӣҳо тасвиру тавсиф намудааст. Хусусан муносибати дӯстонаи Иванитский дар ҷараёни сар задани шуришҳои мардумӣ, омӯзондани забони русӣ, шиносӣ бо Иванов, Павел дар Харков ба бедории шуури синфӣ Пулод мусоидат намуд. Зимни таҳқиқи нависанда ҳамчун муаллифи асар бо хонанда гуфтугӯ мекунад ва ҳамин тавр дар асар муносибату ҳиссиёти худро субъективона ошкор менамояд («Ин Гулрӯи мо буд», «Пётри бечораи мо», «Ба фикри мо»...). Таҳқиқи дар роман шавқангез ва дилангез сурат гирифтааст, зеро нависанда дар эҷоди асар забони гуфтугӯи мардум ва адабиёти ривоятӣ хеле хуб ва моҳирона ба қор бурдааст. Р. Ҷалил дар тасвиру тавсифи иштирокдорони асар, хусусан намоёндогони халқҳои дигар дар муборизаи онҳо ба муқобили синфи истисморгар, як будани мароми онҳо барои расидан ба озодӣ ва ҷомеаи баробарҳуқуқ маҳорати хос зоҳир намудааст.

Ба ақидаи адабиётшинос А. Набавӣ, «масъалаи тасвири бадеии воқеият, пеш аз ҳама, ба тарзи нақл, шакли таҳқиқи нависанда, характеристикаи иштирокдорони асар аз зовияи диди муайян ва банду бофти тасвир вобаста мебошад. Раҳим Ҷалил аз нависандагонест, ки дар нақлу таҳқиқашон ҷанбаи зехнӣ пурқувват аст» [3, 35]. Пулод дар тасвири нависанда образи идеалӣ мебошад, ки баҳри ҳифзи халқу Ватан ба муқобили беадолатӣҳои иҷтимоӣ ва унсурҳои зидди сохти шуравӣ – босмачиён ҷоннисорӣ мекунад. Дар фазои он замон чунин тасвир намудани образи идеалӣ дар ҷараёни сохтани ҷамъияти шуравӣ ниҳоят муҳим буд, зеро ба ҳар як фард дар роҳи мубориза неруи тозаву қувваи бузург мебахшид. Ба ақидаи адабиётшинос Ш. Солеҳов, муҳимтарин шеваи нигоҳи Р. Ҷалил дар он аст, ки ӯ ҳислату характери қаҳрамон ва олами ботинӣ ӯро дар ҷараёни воқеаҳо ошкор месозад. Барои ҷолиб шудани асараш нависанда баъзе сабабҳо ва омилҳои рафтори шахсиятҳои дostonиро пешақӣ баён менамояд [5, 302]. Таҳқиқи дар роман субъективона сурат гирифта, нависанда анъанави насри ривоятӣ – ҳикоя андар ҳикоя бо истифода аз усули ретроспексия бозгашт ба гузашта барои шиносондани қаҳрамонони асар («Салими садқора», «Вохӯрии дувум», «Писари бофанда», «Саргузашти сураткаш» ва ғ.) моҳирона истифода намудааст.

Ба ақидаи адабиётшинос М. Шакурӣ, дар насри реалистии тоҷик дар солҳои 30-юми садаи XX дидактизмӣ ошкоро пурқувват мешавад: «Дар қадамҳои аввали насри реалистии тоҷик, дар солҳои сӣ дидактизмӣ ошкоро хеле пурқувват буд. Ин пандомӯзии рӯйрош дар он солҳо оҳанги публитсистии асарро зиёд мекард ва аҳаммияти сиёсӣ дошт. Дар давраи муборизаи шадиди синфӣ ва идеологӣ анъанави панду ҳикмат барои бурротарифода шудани руҳи ҷанговарона ва ғоянокии адабиёт хизмат кард». Зимни таҳлилу таҳқиқи насри реалистии солҳои 30-50-уми садаи XX

адабиётшинос як чихати муҳимми эҷодиёти нависандагонро муайян мекунад, аз он ҷумла дар бораи романи «Одамони ҷовид»-и Р. Ҷалил, ки устод С.Айнӣ «таҳсили ҳосил»-и кори нависандаро мазаммат мекунад, чунин маълумот меорад: «дар солҳои сӣ ва чилу панҷоҳ нависандагон баъзан бо роҳи пандгуии одӣ мерафтанд. Ин панди одӣ чанд навъ дошт. Яке аз ин навъҳо ҳулоса баровардани ҳуди нависанда аз воқеаҳо ва рафтори қаҳрамон аст. Чунончи Р. Ҷалил дар «Одамони ҷовид» баъзан моҳияти воқеаҳоро эзоҳ медиҳад, то ки хонанда аз он панд гирад. Айнӣ ин кори Р. Ҷалилро мазаммат карда, онро «таҳсили ҳосил» номида буд, зеро нависанда муродеро, ки аз тасвирҳо ҳосил шуд, боз як бори дигар ҳосил кардан хоҳанд». Дар бораи баъзе чихатҳои нокомил тасвир шудани персонажҳо, манзара ва дуруст истифода нашудани маънии луғавии калимаҳо дар романи «Одамони ҷовид» Х. Отахонова бо таъия ба эродҳои устод Айнӣ андешаҳои ҷолиб баён намудааст.

Ҳамин тавр, насли реалистӣ дар эҷодиёти Р.Ҷалил дар асоси ба кор бурдани анъанаҳои адабиёти гузашта ва фолклор дар тасвири воқеият дар насли тоҷик тозақориҳоро ба вуҷуд меорад. Ҷанбаи тасвирӣ дар роман мавқеи асосӣ пайдо кардааст, хусусан тавсифи ҳаҳраҳои содику заҳматкаш, фидоию ботадбир дар симои Пӯлоду Салимбой ва Гулрӯ аз маҳорати баланди нависанда гувоҳӣ медиҳад. Инчунин тасвири манзара, воқеаҳои таърихӣ, истифодаи фаровони зарбулмасалу мақол таърихият ва ҳалқияти романро афзудааст. Адабиётшинос А.Набавӣ барҳақ менависад, ки «Раҳим Ҷалил аз нависандагонест, ки дар баробари дигар аз шогирдони устод Садриддин Айнӣ дар устувор гардидани пояҳои насли воқеъгароёна, соҳтори бадеии он, хусусан жанри румон саҳм гирифтааст. Ҳизмати вай хусусан дар амиқбурди ҳалқияти насли нави тоҷикӣ сазовор ба ёдоварист».

Илова бар ин, дар романи «Одамони ҷовид» нависанда воқеаҳо ва шахсони таърихро дар ҳатти суҷет воқеъгарона тасвир намудааст, ки яке аз давраи муҳимми таърихӣ – табaddулоти соҳти ҷамъиятӣ, дар ин роҳ муттаҳид шудани намоёндагони миллатҳои гуногуни ҳалқи одии заҳматкаши Осиёи Миёна дар мубриза ба муқобили қувваҳои зид нишон дода шудааст. Новобаста ба баъзе камбудҳои роман, ки дар таҳқиқоти монографияи Х. Отахонова ва дар асоси ишораҳои устод С. Айнӣ низ қайд шудааст, дар асар фактҳои таърихӣ, ҳалқи заҳматкаш табақаи бештари аҳолии амиқу боварибахш ба тасвир оварда шудаанд. Нависанда дар тасвири ташаккул ёфтани шуури намоёндагони пешқадами ҷомеа ва бедории ҳалқи заҳматкаш даст ёфтааст. Аз ин чихат, асари мазкур барои шаклгирии романи тоҷикӣ дар равияи адабиёти воқеъгароёна, яъне реалистона дар адабиёти шуравӣ низ мусоидат намуд.

КИТОБНОМА

1. Демидчик Л.Н. Насри солҳои 30 // Таърихи адабиёти советии тоҷик. Инкишофи жанрҳо. Иборат аз 6 ҷилд / Л.Н. Демидчик. – Душанбе, 1978. – 260 с.
2. Набавӣ А. Ҷусторҳо ва ибтикорот дар наср. Маҷмуаи мақолаҳо / А.Набавӣ. Душанбе: Адиб, 2009. – 320 с.

3. Набавӣ А. Бархе аз вижагиҳои румонҳои Раҳим Ҷалил / Ҷустурҳо ва ибтикорот дар наср / А.Набавӣ. – Душанбе: Адиб, 2009. – С.42-43.
4. Отахонова Х. Раҳим Ҷалил ва эҷодиёти ӯ. Таҳаввули жанри дoston дар назми муосири тоҷик / Х. Отахонова. – Душанбе: Дониш, 2015. – 612 с.
5. Солеҳов Ш. Поэтикаи жанри ҳикояи солҳои 70-80-и қарни XX / Ш. Солеҳов // Масъалаи замон ва макони бадеӣ. – Душанбе; 2006. – 169 с.
6. Солеҳов Ш. Роман дар адабиёти тоҷики қарни XX (масъалаҳои ташаккули жанр). – Душанбе: Дониш, 2011. – 330 с.
7. Ҷалил, Р. Одамони ҷовид / Р.Ҷалил. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1949. – 260 с.
8. Шакурӣ М. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист [Матн]: Маҷмуаи мақолаҳо / Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ. – Душанбе: Чопхонаи «Пайванд», 2006. – 456 с.
9. Шарифов, Х. Назарияи наср (дар адаби форсии асрҳои 4–9 ҳиҷрӣ) / Х. Шарифов. – Душанбе: Пайванд, 2004. – 319 с.
10. Шукуров М. Диди эстетикӣ халқ ва насри реалистӣ / М. Шукуров. – Хучанд: Нури Хучанд, 2006. – 190 с.

РАҲИМ ҶАЛИЛ ВА ТАШАККУЛИ РОМАНИ МУОСИРИ ТОҶИК

Дар мақола шакли романи тоҷикӣ дар эҷодиёти Раҳим Ҷалил баррасӣ шудааст. Ба ақидаи муаллиф, ба амал омадани дигаргуниҳои таърихӣ дар ибтидои асри гузашта, яъне замони бунёд ёфтани давлати шуравӣ дар адабиёт низ таъйирот ба вуҷуд меорад. Дар қинсҳои адабӣ, аз он ҷумла навҳои он, вобаста ба вазъияти нави таърихӣ зуҳур намудани ҷараёни воқеъгарой (реалистӣ) дар замони шуравӣ зерин таъсири адабиёти ғарбӣ, суннатҳои адабиёти классикӣ ташаккул меёбад. Нақш ва саҳми адабиёти ҷадидия дар роҳи ташаккул ёфтани ҷанбаи воқеъгарой дар таҳқиқотҳои судманди донишмандон муайян шудааст.

Нигоҳи нав ба таърихи адабиёти гузашта нишон медиҳад, ки жанри роман дар адабиёти тоҷик вуҷуд дошт, вале на ба истилоҳи имрӯз, балки бештари асарҳои вуҷуд доранд, ки аз лиҳози қолаби бадеӣ ба жанри роман мувофиқат меkunанд. Бино бар ин, дар мақола дар мисоли эҷодиёти Р. Ҷалил шакли романи муосири тоҷик аз диди нав баррасӣ шудааст. Инчунин таъкид мегардад, ки романи тоҷикӣ, на танҳо зерин таъсири адабиёти Ғарб, аз он ҷумла адабиёти рус, балки дар асоси суннатҳои адабиёти гузашта, адабиёти халқҳои мутаммаддини Шарқ дар шакли нав зуҳур ва ташаккул ёфтааст.

Калидвожаҳо: Р. Ҷалил, роман, жанр, зуҳур, ташаккул, банду баст, масъалагузорӣ.

**РАХИМ ДЖАЛИЛ И РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОГО
ТАДЖИКСКОГО РОМАНА**

В статье рассматривается формирование таджикского романа в прозе 50-х годов на примере творчества Рахим Джалила. По мнению автора, происходившие исторические события вначале прошлого века, то есть в период возникновения советского государства, приводят к изменениям в литературе. Литературные роды, в том числе виды развиваются в связи с новым историческим положением, возникновение реалистического течения в советский период происходило под влиянием западной литературы и традиции классической литературы. В формировании реалистического течения, по исследованию ученых, определенную роль сыграли джадиды.

Новые исследования истории прошлой литературы показывают, что в персидско-таджикской литературе существуют произведения созданные в соответствии с жанром романа. В статье на примере творчества Р.Джалила рассматривается формирование жанра романа в современной таджикской литературе с новой точки зрения. Подчеркивается, что таджикский роман формируется и развивается не только под влиянием западной литературы, в том числе русской литературы, но и на основе традиций классической литературы народов Востока в новой форме.

Ключевые слова: Р.Джалил, роман, жанр, развитие, формирование, композиция, вопросы.

RAKHIM JALIL AND THE DEVELOPMENT OF MODERN TAJIK NOVEL

The article deals with the formation of the Tajik novel in the prose of the 50th on the example of the work of the talented writer R.Jalil. According to the author, the historical events that took place at the beginning of the last century that is during the period of the emergence of the Soviet state lead to changes in literature. Literary genres including types developed in connection with the new historical situation, the emergence of a realistic trend under the influence of Western literature and the tradition of classical literature. Jadids played a certain role in the formation of a realistic trend in the studies of scientists.

New research on the history of past literature shows that there are works created in accordance with the genre of the novel in Persian-Tajik literature. In the article, on the example of R.Jalil's work, the formation of the novel genre in modern Tajik literature is considered from a new point of view. It is emphasized that the Tajik novel is formed and developed not only under the influence of Western literature, including Russian literature, but also on the basis of the traditions of classical literature, the peoples of the East in a new form.

Keywords. R. Jalil, novel, genre, formation, development, composition, issues.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хошимова Хуршеда Абдуманноновна – номзади илми филология, ходими пешбари илмии шӯъбаи адабиёти муосири Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. E-mail: hursheda.hoshimova@mail.ru. Тел.: (+992) 93-401-30-33.

Сведения об авторе: Хошимова Хуршеда Абдуманноновна - кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник отдела современной литературы Института языка и литературы им. Рудаки Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 21. E-mail: hursheda.hoshimova@mail.ru. Тел.: (+992) 93-401-30-33.

About the author: Khoshimova Khursheda Abdumannonovna - PhD in philology, Leading Researcher in the Department of Modern Literature of Institute of Language and Literature named after Rudaki of the National Academy of sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 21. E-mail: hursheda.hoshimova@mail.ru. Тел.: (+992) 93-401-30-33

УДК 891.350-1

НАЗАРИ ДОНИШМАНДОНИ АРАБ ВА ҶАҲОНИ ИСЛОМ ПЕРОМУНИ ШЕЪРИ МАСНУЪ

Аминӣ Алишер

*Донишқадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон
ба номи Мирзо Турсунзода*

Баъд аз пирӯзии низом ва мафкураи исломӣ дар Мовароуннахру Хуросон мардуми эронитабор ҳамроҳ бо таҷрибаи бузурги ҷаҳоншиносӣ вориди олами ислом шуд, ки ин амр дар низоми зиндагӣ, урфу одат ва ҷаҳонбинии мардуми ин сарзамин таъсири бисёр гузошта, самти ташаккули фарҳангияшонро дигаргун намуд. Ин таъсир, махсусан дар адабиёт, бисёр мушоҳида мешавад. Адабиёти форсии тоҷикӣ дар алоқамандӣ бо адабиёти умумиисломӣ инкишоф меёфт, ки забони ин адабиёт забони муқаддаси Қуръон – арабӣ буд. Далели ин гуфтаҳо адабиёти ду қарни аввали исломии форсии тоҷикӣ, ки ба забони арабӣ таълиф меёфтанд. Аз ин рӯ, тақрибан тамоми мавзӯҳо ва истилоҳоти адабии қурунивустроии адабиёти форсии тоҷикиро ҳеҷ гоҳ алоҳида, ҷудо аз қуллиёти ҷаҳони ислом ва фазои фикриву забонии он наметавон баррасӣ кард ва ба натиҷаи дурусту дақиқ даст ёфт, зеро Эрони фарҳангӣ баъд аз ворид шудани ислому араб ба ин сарзамин дар тамоми масъала ва мабодеъ, хоставу нохоста, таҳти таъсири ин фарҳанг қарор гирифтааст. Аз ин ҷост, ки, воқеан,

наметавон ба фаҳм ва дарёфти илмию мантикии дурусти падидаҳо ва мавзуоти адабии Эрони пас аз ислом расидагӣ кард, магар он ки сарчашмаҳои онҳоро дар адаб ва фарҳанги арабӣ ҷустуҷӯ намоем [11, 23-24].

Балоғат ва илми нақди адабии суннатии ниёғони мо ба сурати густарда вобаста ба татаввурӯ таҳаввули балоғат ва нақди адабии арабӣ аст. Аз ин рӯ, «шеър ва адабиёти форсии тоҷикӣ пас аз ислом аз ҷиҳати мавзӯ, андеша, забон, суварӣ ҳаёл ва шигардҳои забонӣ, ҳарчанд идомаи шеър ва адабиёти арабист, ҳадди ақал саҳт таҳти таъсири он будааст» [11, 23-24].

Арабшиносу исломшиноси варзида И.Ю. Крачковский поэтикаи арабиро дар қатори поэтикаи ҷунунӣ ва ҳиндӣ яке аз се илми нақди бузург ва ҳирфай дар таърихи илми нақди ҷаҳонӣ унвон мекунад. Ба андешаи ӯ, поэтикаи арабӣ бо интишори фарҳанги исломӣ бар тамоми ақвоми Шарқи Наздик таъсиргузор буд. Таҳти таъсири ин фарҳанг адабиёти форсӣ, туркӣ, ҳиндӣ, афғонӣ ва адабиёти дигар миллатҳо қарор гирифта буданд. Тавассути адабиёти форсӣ он ба адабиёти гурҷӣ таъсир гузошт ва ҳатто сояҳои онро метавон дар адабиёти Аврупо низ мушоҳида кард [7, 361].

Бо таваҷҷуҳ ба масъалаи мазкур, омӯхтани оро ва андешаҳои онҳо низ дар шинохти шеъри маснуъ, ки масъалаи баҳси «шеъри маснуъ ва мутакаллаф» низ барҳоста аз ин адабиёт аст, муҳим ба назар мерасад. Аз рӯи осори назарии адабиёти араб, ки ба форсӣ тарҷума шудаанд ва ҳамчунин, аз рӯи таҳқиқоти мавҷуд маълум мешавад, ки кутуби балоғат ва осори нақдии адабиёти форсии тоҷикӣ дар зерӣ таъсири осори донишмандони араб тасниф ёфтаанд. Бисёр андешаҳои назарие, ки андешамандони форсизабон баён намудаанд, тарҷума ё маншаъгирифта аз осори донишмандони араб мебошанд. Бо каме диққат маълум мешавад, ки дар аксар мавридҳо ҳатто хурдтарин андешаҳои назарии марбут ба нақд ироакардаи донишмандони мо аз ҳар ҷиҳат зерӣ таъсири осори арабӣ будааст.

Перомуни шеъри мутакаллаф ва маснуъ дар миёни донишмандони араб аз асрҳои аввали ислом ба баъд баҳсҳои доманадор ва густардае ба миён омадаанд. Ҳамчунин, аз ҷониби муҳаққиқони муосир низ роҷеъ ба масъалаҳои гуногуни поэтикаи арабӣ ва нақди он таҳқиқоти зиёде анҷом ёфта, дар ин замина китобҳои бунёдӣ низ таълиф ёфтаанд [3; 4; 6; 7; 8; 9; 12; 13; 19].

Аз таърихи фарҳанг ва адаби мардуми араб возеҳ мешавад, нақди адабӣ дар садри ислом давоми нақди даврони ҷоҳилӣ будааст ва ҳеҷ гуна меъёр ва ҳудуди муайяне ба он илова нагаштааст. Завқ ва салиқаи бадавӣ ягона меъёр барои шинохти шеъри хуб аз нохуб маҳсуб мешуд. Шоирон аз рӯи табъ шеър мегуфтанд ва ҳам аз рӯи табъ нақд мекарданд, ки баъдҳо ҷунин шева ба унвони «нақди завқӣ» ёд шудааст [18, 3].

Нақди адабӣ дар қарни VIII бо зуҳури Муҳаммад ибни Суллом ва таснифи китоби «Табақот-уш-шуаро»-и ӯ шакли дигар мегирад. Ибни Суллом ба масъалаҳои мепардозад, ки дар нақди адабӣ собиқа надоштанд. Дар миёни ин масъалаҳо мабҳаси муҳимми алоқаманд ба мавзуи мо ин аст, ки аввалин масъалае, ки Ибни Суллом мавриди баррасӣ қарор медиҳад, масъалаи шеъри сохта ва ғайривоқеъ мебошад [18, 4].

Баъд аз Ибни Суллом назарияпардозони дигар роҳи ӯро давом дода, ба андешаҳои ӯ нуктаҳои тоза ва ҷолиб афзудаанд, ки ба ҳамин васила оҳиста-оҳиста илми нақди арабӣ шакл мегирад.

Дар миёни назарияпардозони ҷаҳони ислом, бавижа дар нақди балоғӣ, Ҷоҳиз яке аз ҷеҳраҳои бисёр дурахшон мебошад. Ӯ бо андеша ва дидгоҳҳои худ, ки перомуни фарҳангу адаби араб ва ақвоми дигари мусулмон баён кардааст, ҷойгоҳи вижае дорад. Ҷоҳиз дар ҳавзаи хостгоҳи шеър ва сабабҳои зуҳури он, вижагиҳои сухан, шеъри хуб, тамоюзоти лафз бар маъно ва вижагиҳои сохту бофт, муҳтаво ва раваншиносии шеър суханони тоза ва қобили таваҷҷуҳ дорад [12, 1].

Ҷоҳиз бештар аз 340 асар офаридааст, аммо ду асари ӯ – «Ал-ҳайвон» ва «Ал-баён ва-т-табйин» аз дидгоҳи нақди адабӣ аҳаммияти бештаре доранд. Вай дар лобалои ин ду китоб бисёр масъалаҳои адабӣ ва нақди адабиро матраҳ кардааст. Роҷеъ ба дидгоҳҳои адабии Ҷоҳиз Маҳдии Муҳаббатӣ таҳқиқоти муфасссал анҷом додааст, ки мо дар ин нигошта ба он така мекунем. Яке аз масъалаҳои бисёр муҳимме, ки Ҷоҳиз перомуни он андеша кардааст, наҳваи ҷорӣ шудани сухани бадеъ, бавижа шеър, дар қалб ва забони ҳунарманд аст. Ҷоҳиз илҳом ва ҷӯшиши сухани хубро як навъ бахшиши илоҳӣ ба сарзамин ва мардуме хос медонад. Ӯ ба сароҳат таъкид менамояд, ки «ин қудрат ба андозае ба миллатҳо мерасад, ки Худо бад-онҳо ғаризаву иқлим ва ирқ бахшидааст» [12, 7].

Аз ҳамин ҷо бунёди назарияи ӯ дар боби шеър ҳам шакл мегирад, яъне илҳом ба таври ом ва шеър ба сурати хос дорои се рукни асосист: ғариза, иқлим, ирқ. Ҳосили ҷамъи ин се шеърро месозад ва агар ҳар кадом аз ин се рукн набошад, шеър аз ҷиҳате осеб мебинад [12, 7].

Аз ҳамин дидгоҳ беҳтарин қавм дар нигоҳи ӯ барои сурудани шеър аъроб, бавижа бодиянишинон, ҳастанд. Ба андешаи ӯ, «бар рӯи замин сухани судмандтару гуворотар ва дилнишинтар дар гӯш ва хирадписандидатару роҳаттар ба забону расотар ба баён аз сухани араби бодия нест. Танҳо аъроби бадавӣ ҳаст, ки сухан аз дилашон мечӯшад, ҳол он ки шаҳрнишинон бо ақл ва фарҳангашон сухан мегӯянд» [12, 7].

Ба назари Ҷоҳиз, эронӣ ҳарчанд балоғате доранд, суханашон сар ба сар маснуъ ва мутакаллаф аст. Дар Эрон ҳар суханвар ҷуз бо тааммул ва тамрини фаровон ба халқи шеър намерасад, он ҳам пас аз ёдгирии русуми гузаштагон [12, 8]. Ин андешаи муаллиф бо таърифҳое, ки донишмандони эронӣ ба шеър додаанд, то андозае дуруст меояд. Агар мо ба осори назарии адабиётмон, ба монанди «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ [16, 145-148] ва «Ал-муъҷам фӣ маъойир-ил-ашъор-ил-Аҷам» [15, 354] назар андозем, гуфтаи Ҷоҳиз возеҳ мешавад. Аз дидгоҳи Ҷоҳиз, шеър бояд ба таври табиӣ ва бидуни фикру тааммул бар забон ҷорӣ гардад ва ӯ шоирро муқайяд ба ҳеҷ гуна мутолиа намедонад. Аз ин рӯ, суханони шоирони форс «ҳарчанд балоғате дорад», аммо «маснуъ ва мутакаллаф» аст.

Соҳиби нақли қавли мазкур дар сабаби ғасоҳату кушодазабонии қавми араб чунин мегӯяд, ки нахустин сабаби ин амр он аст, ки шеър «девони араб» аст ва маҷоли тамоми ҳусну андешаи завқи ӯ, ҳол он ки эронӣ ва юнонӣ ниҳояти

завқашонро сарфи шеър насохтаанд ва онро дар пайи андозаи меъморӣ ва сохтмон сарф кардаанд [12, 8].

Агар ба гузаштаи дури таърих ва фарҳанги араб назар андозем, маълум мешавад, ки мардуми араб дар пайи сохтани шаҳрҳову кохҳо, зиндагии шаҳрнишинӣ ва корҳои дигаре ба ин монанд напардохтаанд. Онҳо дар қиёс бо юнониёну эронӣён, ки мардумони тамаддунофар ва дорои фарҳанги шаҳрнишинӣ буданд, тамоми завқ, ҳуш ва истеъдоди худро ба шеър бахшидаанд. Ин назари худро Ҷоҳиз чунин асоснок менамояд: «Эронӣён мероси фарҳангии худро бо эҷоди шаҳрҳо ва қалъаҳо по с медоштанд, мисли Кохи Ардашеру Истахр ва сохтмонҳои Мадоину Садир ва арабон ҳам бо аҷамон дар сохтани онҳо ширкат карданд. Аммо арабҳо бо навиштани китоб ва ниғаҳ доштани ахбору ашъори хеш аз онҳо мутамоиз шудаанд. Чун навиштани китоб ва интиқош ба забон бисёр беҳтар аз сохтмон мероси фикрии башарро ниғаҳ медорад» [12, 9].

Дар илми имрӯзи Аврупо истилоҳе таҳти унвони бадавиятгарой ё бадавиятгарой (primitivism) мавҷуд аст. Бадавиятгаро касест, ки ҳар чизи табииро бар чизҳои тасаннуй, яъне, ҳар чизеро, ки инсон бо тафаккур, фаъолият ва тавофуқҳои иҷтимоӣ ба даст оварда бошад, тарҷеҳ медиҳад. Бадавиятгароиро ба ду гурӯҳ тақсим кардаанд: бадавиятгароии фарҳангӣ ва бадавиятгароии гоҳшиносӣ ё бадавиятгароии замонӣ, ки манзури мо бадавиятгароии фарҳангӣ, махсусан, адабиёт.

Бадавиятгароии фарҳангӣ чист? Тибқи назарияи матраҳ, бадавиятгароии фарҳангӣ «тарҷеҳи табиат ва амри табиӣ бар ҳунар ва ҳар чизи ҳунарсохта ё тасаннуй дар тамоми ҳитаҳои фарҳанг ва арзишҳои инсонӣ. Дар адабиёт ва дигар ҳунарҳо худҷӯшӣ, баёни роҳати эҳсосот ва дастовардҳои фитрии нобиғаи зотиरो бар интибоқи мустадлалӣ абзорҳои ҳунари бо аҳдофи пешбинишуда ва ҳамоҳангӣ бо формҳо, кавоид ва суннатҳои қарордодии дастовардҳои мардуми бадавӣ, ки ба иллати дурӣ аз тамаддун мунтабиқ бо табиат зиндагӣ мекунанд, дасти кам дар бархе ҷанбаҳо бар зиндагию фаъолиятҳо ва дастовардҳои мардумоне, ки дар як ҷомеаи комилан тавсияёфта ва, бахусус, дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд, бартарӣ доранд» [1, 295].

Андешаҳои Ҷоҳиз қисман ба матлаби боло робита дорад. Аз ин рӯ, наметавон дар ин бора фикри ӯро комилан таъйид кард.

Дигар аз андешамандони араб, ки дар бораи шеъри маснуъ изҳори назар намудааст, Ибни Рашиқ мебошад. Ин донишманд дар назарияи шеър ва илми нақд ду китоби муҳим дорад, ки мавриди назари мо китоби «Ал-умда»-и ӯ мебошад. Ибни Рашиқ дар ин бора чунин назар дорад: «Мо баҳс намекунем, ки агар дар асоси маъно байти комили матбуъ сохта шавад дубора дар асоси он байти маснуе қоркард шавад, ки дар он сохтакорӣ ноаёнӣ кӯшиши аз ҳад зиёд ошкор нашавад, дар ин сурат аз ду байти мазкур маснуаш беҳтар аст» [14, 420].

Ибни Қутайба яке дигар аз донишмандони шеъру адаби арабӣ мебошад. Озарнӯш зимни баррасии дидгоҳҳои адабии Ибни Қутайба дар робита ба ин масъала дар поваракии «Аш-шеър ва-ш-шуаро» аз кутуби дигар ривоёту ахбор зикр мекунанд, ки ба хоҳири равшан шудани масъала овардани онҳо дар ин ҷо аз аҳаммият ҳоли нест: «Асмай бар Ҳатия хурда гирифта, мегӯяд: шеъри ӯро саропо неку ёфтам ва ин

далел бар он аст, ки вай онро бо кӯшиши фаровон сохтааст. Ва ин гуна шеър гуфтан шоири соҳибтабъро зебанда набошад. Шоири матбуъ он аст, ки суханро чи хуб ва чи бад ба зеҳнаш омад, дар дам бозгӯ кунад. Ва ҳатто, замоне ки шоир интихоби худро карда ва беҳтарин асарро арза мекунад, боз муваффакият ба шароити гуногуни дигаре низ бастагӣ дорад. Рӯзе марде, ки дар илми шеър дасте дошт, ба Ибни Миёдаи шоир гуфт: «Агар шеъратро ислоҳ мекардӣ, бад-он машхуртар мешудӣ, зеро ки ман дар он сақат фаровон мебинам». Ибни Миёда посух дод: «Эй (Ибни Хандаб), шеър чун тирест, ки дар тиркаш дорӣ, чун онро ба ҳадаф афканӣ, гоҳ фаротар афтад, гоҳ фурутар нишинад, гоҳ қач равад ва гоҳ ба мақсад расад» [10, 57].

Қоҳиз ақидаи худро дар бораи бартарии гузаштагон ба вузӯҳ иброз доштааст. Мегӯяд: «Ман дар хутбаи гузаштагони арҷманд ва тозиёни холис маонии пасту андешаҳои ҳақир ва ё ҳислате нописанд ва ё сухане нохушоянд намеёбем, ҳол он ки ҳамаи инҳоро дар сухани навхостагону шахрнишинони мутакаллаф ва ин қасон, ки тарбияташон саропо маснуист, метавон ёфт. Ҳол, ҳоҳ осорашон натиҷаи бадеҳасарой ва истеъдоди табиӣ бошад, ҳоҳ зоидаи интихоби мутафаккирона» [10, 57].

Ба андешаи Ибни Қутайба, шоирон ду гунаанд: мутакаллаф ва матбуъ. Мутакаллаф он бошад, ки шеъри худро ба абзорҳои найзатарош қавом бахшад ва пас аз ҷустуҷӯи дароз онро мунаққах созад ва дар он пай дар пай назар кунад, ҳамчун Зухайр ва Ҳутия.

Ибни Қутайба бар шеъри донишмандон ва олимони назари неқ надошта, қаломи онҳоро мутакаллаф медонад: «Дар ин шеър (байте, ки ба арабӣ овардааст – А.А.) тақаллуф саҳт аён аст ва ҳунари саҳт қаммо. Инчунин аст ашъори донишмандон. Дар он ҷизе натавон ёфт, ки аз сари латофату суҳулат омада бошад, ҳамчун шеъри Аъсамӣ ва Ибни Муқоффаъ ва Ҳалил. Магар Ҳалаф Аҳмар, ки дар миёни эшон ҳуштабътар будааст ва шеър фаровонтар гуфтааст. Дар шеъри Ҳалил, агар ҷизе ҷуз номи Умм-ул-банин ва бузӯ набуд, ҳаройина барои табоҳии шеър басанда буд» [10, 94].

Ибни Қутайба низ дар муқаддимаи китоби худ «Аш-шеър ва-ш-шуаро» перомунӣ шеъри мутакаллаф ва матбуъ изҳори назар намудааст. Ба андешаи ӯ, шеъри мутакаллаф агар неқ ва устувор аст, бар аҳли илм пинҳон намондааст, ки сарояндаи он дере андешидааст ва ранҷи фаровон бурдааст ва аз пешонӣ арақи меҳнат фуру рехтааст ва заруроти шеърии фаровон дар шеър ниҳодааст ва он маъниро, ки бад-онҳо ҳоҷат аст, фуру ниҳода ва он маониро, ки бад-онҳо ниёз нест, афзудааст. Ибни Қутайба суханони Фараздакро аз ин ҷинс медонад [10, 121].

Баъд аз ин, пас аз барои гуфтаҳои худ ҳамчун далел қанд байт зикр қардан, ҷунин мегӯяд, ки бар қасе пӯшида намонад, ки ҳама иллатҳое, ки овардаанд, ҷуз фирефтан ва зоҳир неқ соҳтан нест. Қасе Фараздакро аз рафъи охири байт пурсиш қард. Фараздак ӯро даҳном дод ва гуфт: «Бар ман аст, ки бигӯям ва бар шумост, ки бад-он истишҳод қунед» [10, 122].

Дар миёни донишмандон фикру мулоҳизоти Абӯҳилоли Аскарӣ низ қобили таваҷҷӯҳ аст. Ӯ муътақид аст, ки шоир ва нависанда барои неқусозии ғоявӣ ва бахшидани ҳусни бемунтаҳо ба асари адабии ҳеш, илова бар ниёз ба абзорҳои фанӣ, ниёзманди он аст, ки Ҳудованд муҳаббате табиӣ ва фитрӣ дар ӯ ба вади

ниҳода бошад, то битавонад баёне ва таъбире илҳомбахшу таъсиргузор ироа диҳад. Агар шоир ва нависанда аз ин мавҳибати илоҳӣ бархӯрдор набояд ё дар ин ҷиҳат аз нерӯе заиф барои таъсиргузорӣ бар дигарон баҳраманд бошад, ба ҳамон андоза шеърӯ гуфтораш некуӣ ва ҳусни хешро аз даст хоҳад дод ва ба тақаллуфу ғайритабӣ будан муттаассуф мегардад [13, 240].

Дар ҳамин росто, Абуҳилол мегӯяд: «Лафз набояд аз рӯи тақаллуф бар забон ҷорӣ шавад, балки бояст аз аъмоқи ҷон реша бигирад ва ба таври табиӣ бар забон ҷорӣ гардад, зеро ҳангоме суҳан соф, зулол ва шигифтангез мегардад, ки ҷун қатароти борон фуру резад ва ҷун сел ба таври табиӣ ҷараён ёбад» [13, 240].

Ба назари ӯ, ҷараёни суҳан бояд бо тақаллуф анҷом нагирад ва ғӯянда дар ироаи он дучори машаққату хастагӣ нагардад, дар ғайри ин сурат на хайре бар алфоз мутараттиб аст ва на лафзе бар маонӣ, зеро суҳан ва каломе, ки бо машаққату талоши хастагиовар гирд ояд, суҳани мутақаллафу тасаннуй мегардад ва аз он ҷо, ки тақаллуф ва тасаннуй ҷудо аз таъъ мебошад, ҷунин гуфтор ва шеър натавонанд арзиши фанниро руҳии худро аз даст хоҳад дод ва ба илҳомбахшию барангехтани эҳсоси муносибу табиӣ қодир нахоҳад буд, балки руҳу равоноро безор месозад ва онро дучори малол менамояд: суҳан, к-аз дил барояд, лочарам бар дил нишинад.

Абуҳилол ба унвони далел истинод ба мочарои зер мекунад, ки Абуаҳмад аз Сулӣ накл мекунад: «Ибн Ал-Аъробӣ фармон дода буд, ки ҳар ҷи дар маҷлиси ӯ ироа мегардад, навишта шавад. Рӯзе марде урҷузае аз Абутаммом дар васфи абр дар он маҷлис қироат намуд ва онро мутааллиқ ба яке аз аъроб донист... Вақте онро нигоштанӣ, гуфтанд, ки урҷуза мутааллиқ ба Ҳабиб ибни Авс аст. Ибн ал-Аъробӣ бо шунидани он гуфт: «Пора кун, ки асари тақаллуф ва тасаннуй дар он ошкор аст» [13, 141].

Бино бар ин, суҳани матбуъ ва дилнишин ё баромада аз қалб он аст, ки барои ҳалки он руҳ ва ҷон ҳаргиз таҳти фишор қарор нагирад, баръакс бидуни вучуди мавоней аз аъмоқи ҷон барояд ва ба таври ноҳудоғоҳ бар забон ҷорӣ гардад [13, 141].

Абуҳилол низ ба арзёбии тарафдорони суҳани матбуъ ва ҳаводорони каломӣ маснӯъ мепардозад ва онҳоро, ки суҳанеро сирфан ба далели печидагии маъноӣ неку мешуморанд ва каломеро танҳо ба хоҳири дар бар доштани алфози хушкӯ беруҳу хашан суҳани фасеҳ медонанд, муттаҳам ба ҷаҳлу нодонӣ менамояд ва бо сароҳат ба ин нукта изъон медорад, ки фикру зеҳни ҳонанда ё муҳотаб, агар дар огоҳӣ ва пай бурдан ба маъно дучори заҳмату хастагӣ шавад, ба маъноӣ он аст, ки ба суҳани мутақаллаф мувоҷеҳ гардида. Бадеҳист, дар ин сурат руҳ ва ҷон онро намепазирад ва ба ҳарими худ роҳ намедихад [13, 141].

Абдулкоҳири Ҷурҷонӣ аз дигар донишмандонест, ки перомунӣ шеъри мутақаллаф изҳори назар намудааст. Ӯ дар бораи таҷнис, ки яке аз абзорҳои асосӣ барои сохтани шеъри маснӯъ маҳсуб мешавад, пардохта, перомунӣ неқӣ ва зиштии ин санъат иброи назар намудааст. Ба назари ӯ, он ҷи таҷнисро бартарӣ ва фазилат медиҳад, амрест, ки ҷуз ба ёрии маънӣ ҳосил намегардад, зеро ҳар гоҳ ин таҷнис марбут ба лафз мебуд, ҷунин мустаҳҷанӣ намедошт ва ҳамеша мустаҳсанӣ буд [19, 4].

Ба андешаи Ҷурҷонӣ, «зиёдаравӣ ва майли шадид дар овардани тачнис нописанд аст, чаро ки маонӣ ҳамеша ба сӯе, ки ҷинос онро мекашонад, намеравад, зеро алфоз хидматгорони маонианд ва фармонбари ҳукми онҳо мебошанд ва ин маонӣ ҳастанд, ки зимомӣ алфозро ба каф гирифтаву сазовори фармонравой бар лафзанд. Пас, касе, ки лафзро бар маънӣ чира созад, монанди касест, ки ашёро аз ҷиҳати табиӣ худ мунҳариф карда ва ин чизест, ки ҳамеша мавриди накуҳишу маҳкум ба зиштӣ ва аз ин ҷост, ки дарҳои айбу эътироз ба нақс гушуда мешавад ва ба ин далел каломӣ қудам, ки ба сачъӣ изофӣ чандон тавачҷуҳе надоштанд ва роҳи табииву фитрии алфозро гирифтаанду дар пеши арбоби таҳсил мақоми бартаре доштанду суҳанашон аз бими завол солимтар ва дар баёни аъроз расотар мебошад ва ба роҳе, ки ба ақл меанҷомад, кумак мекунад, каломашон аз он таъмиде, ки навъе фиребкорӣ ва ороишгарист, ҳолӣ мебошад. Инон ба ин, ки нақс дар нафси сурат ва зоти хилқати калом бошад, хушнуд набуданд ва ба сони шамшерӣ кунд, ки бо зинатолот дорандаи худро ба таҳаммули сангинӣ ва нороҳатӣ водоранд ва ё ҳамчун касоне, ки бе бухрон мегарданд, набудаанд [19, 4].

Аз ишораҳои ӯ маълум мешавад, ки дар рӯзгори вай шоирон аз санъатҳои бадеӣ ва дигар абзорҳои фанӣ зиёд суд ҷустаанд: «Имрӯзҳо дар каломӣ мутааххирон дар овардани умуре, ки дар бадеъ исму расм доранд, моили майли муфрад дида мешавад, ба ҳадде ки фаромӯш мекунад, ки гуфтан барои фаҳмидан аст ва аз ёд бурдаанд, ки суҳан мегӯянд, ба манзури ин ки равшан кунанд ва гумон мекунад, вақте ақсоми анвои бадеъ дар як байт ҷамъ шавад, дигар ба машаққату заҳмат андохтани хонандаву шунаванда ва ин, ки дар маърази гумроҳӣ ва ҳаёт қарор гиранд, чандон айбе надорад ва басо, ки аз қасрати тақаллуфот ба ин мекунанд, ки арӯсро он қадар зинат ва ороиш мекунад, ки дар худ эҳсоси малолу бемайлӣ бикунанд» [19, 4-5].

Аз андешаҳои мазкур ҷунин бармеояд, ки дар асоси ин ё он санъат эрод кардани калом, дар сурате ки ори аз таъбу завқи шоирӣ бошад, ҳанӯз шеър нест. Барои мисол кофист, ки нигоҳе ба хутбаҳои Ҷоҳиз биҷафканем. Он ҷо, ки номаҳои худро оғоз мекунад ва ҳамин хутбаҳо, ки беҳтарин маҳал ва мақоми эроди авзону сачъхост, ҳамон чизхое ҳаст, ки дар маҳовил ва маҷлисҳо ҳамчун шеър бад-он истинод мешавад ва ҳамчун насибу ташбиб дар ашъорест, ки дар маҳовили ҳунару адабиёт оварда мешаванд. Танҳо барои эроди санъат арза мешавад, то аз миқдори ғусҳати майдони завқ ва истеъдоди ғӯяндаи он хабар диҳанд ва бартарии неруи адабиву суҳанварӣ ва қудрати тавсифи ўро нишон диҳанд [19, 5].

Ба таври қуллӣ, ҷиноси мақбул ва сачъӣ некуе намеёбӣ, ҷуз дар мавориде, ки маънӣ он ҷиносро талаб мекунад ва ба сӯйи он савқ медиҳад ва ин ҳангомест, ки бадал ва назире бар он ҷинос натавон ёфт ва аз овардани он гурезе намебинӣ ва ин гуна тачнис, ки бидуни омодагӣ ва қасди қаблӣ дар ҷалб ва овардани он ва ё бидуни кӯшиш дар талаби он ва ё ба анғезаи ҳусни таносуб эрод гардад, беҳтарин ва олитарин навъи тачнис аст [19, 5].

Дидгоҳҳои баённамудаи донишмандони мазкур дар бораи шеъри матбуъ ва мутақаллаф бисёр пурпечутоб аст. Аз ҳамин ҷиҳат, наметавон як назари муназзаму мунсаҷимро аз гуфтаҳои эшон дар боби шеъри матбуъ ва мутақаллаф ба даст овард. Аввалин амре, ки монеи ин кор мешавад, парешонгӯӣ ва гоҳ назарҳои мутаноқиз ба

хам аст, ки дар бораи ин ду истилоҳ эрод кардаанд. Дувум он ки барои шеъри матбуъ ва мутакаллаф истилоҳоти фаровоне овардаанд, ки дар он миён наметавон яке аз онҳоро интихоб намуд.

Аз назарҳои ироакардаи ин донишмандон перомуни шеъри матбуъ метавон чунин натиҷа гирифт, ки дар назари онҳо, шеъри нек ё шеъри матбуъ шеърест, ки бидуни фикру тааммул бар забонҳо қорӣ гардад. Дар ғайри ин сурат шеър шеъри мутакаллаф аст. Аммо нуктаи муҳим ин аст, ки дар мизони суҳансанҷии донишмандони мазкур истилоҳи «маснуъ» ва «каломи маснуъ» дар баробари «матбуъ» ва «шеъри матбуъ» истифода шудааст. Агар қулли назарияти оид ба «маснуъ» баёнкардаи онҳоро ба ҳам биёварем, ба чунин натиҷа мерасем, ки шеъри маснуъ назди донишмандони назариядони араб марбут ба истифодаи беш аз андозаи санъатҳои бадеӣ мебошад, яъне, бино бар ин назарият, убур аз ҳадди эътидол дар истифодаи санъатҳои бадеӣ каломро ба сӯи шеваи маснуъ мутамойил месозад.

КИТОБНОМА

1. Абарамс, М.Н. Фарҳанги тавсифии истилоҳоти адабӣ / М. Абрамс. Вероиши ҳафтум. Англисӣ-форсӣ. Мутарҷим Саиди Сабзӣён. – Техрон: Интишороти Раҳнамо, 1384. – 489 с.
2. Абдусаттор, А. Таърихи адабиёти араб. Китоби I (аз аҳди ҷоҳилият то давраи Аббосӣён) / А. Абдусаттор. – Душанбе: Деваштиҷ, 2009. – 230 с.
3. Авгонов, А.Ф. (Амини, А.) Искусственная поэзия и начало ее развития в персидско-таджикской литературе (XI-XII вв.) / А. Авгонов (А. Амини). – Душанбе: Абдурахмон-Р, 2020. – 218 с.
4. Аминӣ, А.Ф. Шеъри маснуъ ва оғози рушди он дар адабиёти форсу тоҷик (асрҳои XI-XII) / А. Аминӣ. – Душанбе: Хирадмандон, 2022. – 288 с.
5. Зайф, Шавқӣ. Таърихи адаби арабӣ (ал-асри-л-ҷоҳилӣ) / Ш. Зайф. Тарҷумаи Алиризо Заковатӣ. Чопи аввал. – Техрон: Сипехр, 1377. – 405 саҳ.
6. Зайф, Шавқӣ. Таърихи татаввури илми балоғат / Ш. Зайф. Тарҷумаи Муҳаммадризо Туркӣ. Чопи аввал. – Техрон: Самт, 1393. – 522 саҳ.
7. Крачковский, И.Ю. Арабская поэтика в IX в / И.Ю. Крачковский. Избранные сочинения. – Т. II. – М.-Л., 1956. – 702 с.
8. Куделин, А.Б. Понятие «столп поэзии» в средневековой арабской критике (комментарий ал-Марзуки к «Дивану доблести» Абу Тимама) / А.Б. Куделин // Памятники литературной мысли Востока (Сборник статей). – М.: ИМЛИ РАН, 2004. – С. 128-164.
9. Куделин, А.Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII–XI век) / А. Б. Куделин. – М.: Наука, 1983. – 260 с.
10. Муқаддимаи китоби «Аш-шеър ва-ш-шуаро»-и Ибни Қутайба дар оини нақди адабӣ. Бо мутуни арабии ашъор ва тарҷумаи форсии онҳо ва таълиқоти Годфри тавассути О. Озарнӯш. – Техрон: Муассисаи интишороти Амири Кабир, 1363. – 229 с.
11. Муҳаббатӣ, Маҳдӣ. Бадеи нав. Ҳунари сохт ва ороиши суҳан / М. Муҳаббатӣ. – Техрон: Суҳан, 1380. – 320 саҳ.

12. Муҳаббатӣ, Маҳдӣ. Аҳаммияти Ҷоҳиз ва дидгоҳҳои ӯ дар нақду адаби исломӣ-эронӣ / М. Муҳаббатӣ // Фаслномаи пажӯҳиши забон ва адабиёти форсӣ. Давраи ҷадид, шумораи савум, поиз ва зимистони 1383. – С. 1-16.
13. Муҳаммадризой, Алиризой. Табъу санъат, лафзу маъно ба унвони ду қазияи муҳимми нақди адабӣ дар китоби «Ас-саноатайн»-и Абуҳилоли Аскарӣ / А. Муҳаммадризой. – С. 237-249 // аз пойгоҳи илмии интернетии .www.SID.ir
14. Рази, Шамс ад-дин Муҳаммад ибн Кайс. Свод правил персидской поэзии (Ал-муджам фи маайир ашар ал-Аджам) : Част II. О науке рифмы и критики поэзии / Ш.М. ибн Кайс ар-Рази (Перевод с персидского, исследование и комментарий Н. Ю. Чалисовой). – М.: 1997. – 437 с.
15. Розӣ, Шамси Қайс. Ал-муъҷам / Ш.Қ. Розӣ (Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи ҷоп Урбатулло Тоиров). – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 с.
16. Самарқандӣ, Низомии Арӯзӣ. Ҷаҳор мақола / Низомӣ Арӯзии Самарқандӣ. Аз рӯйи тасҳеҳи Аллома Муҳаммади Қазвинӣ. Тасҳеҳи муҷаддад ва шарҳи гузориши Ризо Анзобинаҷод. – Техрон: Ҷомӣ, 1382. – 240 сах.
17. Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века (VIII-IX вв) / И.М. Фильштинский. – М.: Наука, 1978.–254 с.
18. Ҳусайнӣ, Абдуллоҳ. Нақши Қудомӣ ибни Ҷаъфар дар таҳаввули нақди адабӣ / Абдуллоҳ Ҳусайнӣ // Маҷаллаи Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонии Донишгоҳи Техрон. – Поиз ва зимистони 1381. - №81-92.
19. Ҷурҷонӣ, Абдулқоҳир. Асрор-ул-балоға / Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ. Тарҷумаи Ҷалили Таҷлил. Бо шарҳи аҳвол ва осори муаллиф ба қалами мутарҷими китоб. – Техрон: Интишороти Донишгоҳи Техрон, 1370. – 300 сах.

НАЗАРИ ДОНИШМАНДОНИ АРАБ ВА ҶАҶОНИ ИСЛОМ ПЕРОМУНИ ШЕЪРИ МАСНУЪ

Хостгоҳи шеърӣ маснуъ ва баҳсҳои марбут ба он ба адабиёти араб ва илми поэтикаи асримиёнагии он мутааллиқ мебошад. Ин падида дар шеърӣ арабӣ қабл аз шеърӣ форсӣ ба вуҷуд омада, атрофи он низ дар китобҳои назарии илми балогати арабӣ, пеш аз он ки дар адабиёти форсии тоҷикӣ китобҳои назарии адабиётшиносӣ таълиф биёбанд, баҳсҳои домандар сурат гирифтааст. Муаллиф дар ин мақола дидгоҳҳои роҷеъ ба шеърӣ маснуъ ироакардаи назарияпардозони араб ва ҷаҳони ислом, аз ҷумла Муҳаммад ибни Сулломи, Ҷоҳиз, Ибни Рашиқ, Ибни Қутайба, Абуҳилоли Аскарӣ, Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ ва дигаронро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст.

Ба назари муаллиф, андешаҳои донишмандони мазкур дар бораи шеърӣ матбуъ ва мутакаллаф (маснуъ) бисёр пурпечутоб мебошад ва аз назарҳои ироакардаи ин назариядонон метавон чунин натиҷа гирифт, ки шеърӣ неқ ё шеърӣ матбуъ аз нигоҳи онҳо шеърест, ки бидуни фикру тааммул бар забонҳо ҷорӣ гардад, дар ғайри ин сурат, шеър шеърӣ мутакаллаф аст. Аммо нуктаи муҳим ин аст, ки дар мизони сухансанҷии донишмандони мазкур истилоҳи «маснуъ» ва «каломи маснуъ» дар баробари «матбуъ» ва «шеърӣ матбуъ» истифода шудааст.

Калидвожаҳо: шеъри маснуъ, шеъри мутакаллаф, шеъри матбуъ, адабиёти араб, балогат, санъатҳои бадеӣ.

ВЗГЛЯДЫ АРАБСКОГО И ИСЛАМСКОГО МИРА НА ИСКУССТВЕННУЮ ПОЭЗИЮ

Истоки искусственной поэзии и связанных с ней дискуссий принадлежат арабской литературе и ее средневековой поэтической науке. Это явление появилось в арабской поэзии раньше персидской поэзии, и о нем велись жаркие споры в теоретических книгах по арабской поэтике до того, как были написаны теоретические книги по литературоведению в таджикско-персидской литературе. В данной статье автор проанализировал и рассмотрел взгляды на искусственную поэзию, представленные арабскими теоретиками и исламским миром, в том числе Мухаммадом ибн Сулламам, Джахизом, Ибн Рашиком, Ибн Кутайбой, Абу Хилалом Аскари, Абдул Кахиром Джурджани и другими.

По мнению автора в теоретических выкладках упомянутых выше средневековых знатоков термины искусственный (مصنوع) или искусственное слово употреблены наравне с терминами естественный (مطبوع) и естественный стих. Если суммировать все их рассуждения об искусственном (مصنوع,) приходим к выводу, что искусственный стих с точки зрения арабских знатоков теории литературы связан с чрезмерным использованием художественных фигур. Таким образом, отклонение от уровня соразмерности в использовании художественных фигур уводит в сторону течения искусственной поэзии.

Ключевые слова: искусственная поэзия, чрезмерно сложный, естественный стих, арабская литература, поэтика, художественные фигуры.

VIEWS OF THE ARAB AND ISLAMIC WORLD ON ARTIFICIAL POETRY

The origins of artificial poetry and the discussions associated with it are connected with Arabic literature and the science of medieval poetics. This phenomenon appeared in Arabic poetry before Persian poetry, and there were heated debates about it in theoretical books on Arabic poetics, before theoretical books on literary criticism were written in Tajik-Persian literature. In this article, the author analyzed and considered the views on artificial poetry presented by Arab theorists and the Islamic world, including Muhammad ibn Sullam, Jahiz, Ibn Rashik, Ibn Kutaiba, Abu Hilal Askari, Abdul Kahir Jurjani and others.

According to the author, in the theoretical calculations of the above-mentioned medieval experts, the term artificial (مصنوع) or artificial word is used on a par with the terms natural (مطبوع) and natural verse. If we sum up all their arguments about the artificial (مصنوع), we come to the conclusion that the artificial verse, from the point of view of Arabic experts in literary theory, is associated with the excessive use of artistic figures.

Thus, the deviation from the level of proportionality in the use of artistic figures leads in the direction of the flow of artificial poetry.

Keywords: *artificial poetry, overly complex, natural verse, Arabic literature, poetics, artistic figures.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Аминӣ Алишер Файзуллоҳ, номзади илмҳои филологӣ, дотсент, муовини ректор оид ба илм ва рушди инноватсионии Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода. Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, Борбад, 73^А. **E-mail:** alisher-tj@bk.ru. Тел.: (+992) 907706021.

Сведения об авторе: Амини Алишер Файзуллоҳ, кандидат филологических наук, доцент, проректор по науке и инновационному развитию Таджикского государственного института культуры и искусств имени Мирзо Турсунзаде. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбада, 73^А. **E-mail:** alisher-tj@bk.ru. Тел.: (+992) 907706021.

About the author: Amini Alisher Fayzulloh, Candidate of Philology Sciences, Associate Professor, Vice-Rector on Science and Innovative Development of Tajik State Institute of Culture and Arts named after Mirzo Tursunzoda. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Ave, 73^A, **E-mail:** alisher-tj@bk.ru. Phone: (+992) 907706021

УДК 82-1/29

МАВҚЕИ РАДИФ ДАР ҲАЗАЛИЁТИ ШАМСУДДИНИ ШОҲИН

Муллоусмонова Гулчехра Ғафурҷонова

ДПДТТ ба номи М. Осимӣ

Шамсуддинни Шохин яке аз чехраҳои тобноки адабиёти интиҳои асри XIX буда, дар рӯзгори начандон тулонии худ тавонистааст, ки осори гаронарзишро мерос гузорад. Перомунӣ зиндагинома, осор ва ҳунари суҳанварии ӯ дар тазкираҳо, аз ҷумла «Тазкираи Афзалӣ»-и Афзал Маҳдуми Пирмастӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Ҳоҷӣ Неъматуллоҳи Муҳтарам, «Тазкират-уш-шуаро»-и Ҳоҷӣ Абдулазими Шаръӣ ва чандин тазкираи дигар маълумот оварда шудааст. Дар мавриди дасти тавоно доштани Шамсуддини Шохин дар назму наср ва дар синни ҷавонӣ аз бар қардани улуми замона Абдулазими Шаръӣ дар тазкираи хеш овардааст: «Ҳанӯз, ки саманди табъи тезҷавлонаш дар авосити шукуфазори шабоб аст, ба қамоли рушд тараққӣ нанамуда, дар улуми машҳураи шаръияву илоҳия ва дар фунуни мушқилотия, наҳвия ва мантиқия зимомӣ иқтидор ба қав оварда ва дар қутуби мутадовила

махорате пайдо карда, дар чомеи ақсоми назму наср моҳир ва ба чомеи анвои тақриру таҳрир кодир аст» [14,84].Тавре ки аз осори боқимондаи худи Шоҳин маълум аст, ӯ дар сурудани ғазал, қасида, китъа, рубой ва амсоли инҳо ҳунари воло доштааст ва ба таъкиди устод Садриддин Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» ба иншои осори дигар низ бетаваҷҷуҳ набудааст: «Шоҳин ғайр аз ғазал, қасида, китъа ва амсолаш дигар осори муҳимма низ навиштааст. Аз он ҷумла, яке «Тухфаи дӯстон» аст, ки дар пайравии «Бӯстон»-и Шайх Саъдӣ иншо шуда, лекин нотамои монда. Дигар «Лайлию Мачнун»-ро бо таъсири вафоти завҷаш, ки маҳбубааш буда, ба назм оварда. Дигар «Бадоеъ-ус-саноеъ» ном рисолаи мансура дар танқиду таъризи абнои замони худ» [1, 251]. Дар мавриди каломи ноб, суҳангустарӣ ва ҳам рехлати Шоҳин Идрис маҳдуми Роҷии Бухорӣ дар як китъаи худ гуфтааст:

*Сипеҳри камолот Шоҳин, ки буд
Зи боби хирад мисраи интиҳоб.
Хаёлотӣ рангини ӯ ҳар кӣ дид,
Бигуфт: «Инна ҳозо лашайъун уҷоб».
Ба ҳар лафз – лафзааш мазомини бикр,
Чу зебо арӯсе ба зерӣ ниқоб.
Зи дорулфано раҳиш ҳастӣ биронд,
Суи равзаи ҳулд бо сад шитоб [1, 254].*

Дарвоқеъ, Шамсуддини Шоҳин дар ҳар лафзааш маъниҳои бикрро гунҷонида, пероҳани суҳанвариро пурнақшу нигор карда, бад-ин васила дар дили ҳаводорони аҳли адаб тухми меҳр пошида, ки он аз насл ба насл решапайванд хоҳад буд.

Шоистваи зикр аст, ки дар таҳқиқи ҳамаҷаҳаи илмии зиндагинома ва осори Шоҳин хидматҳои муҳаққиқон ва донишмандони тоҷик, аз қабили Х.Мирзозода (5), Р.Ҳодизода (11) ва А.Раҳмонзода хеле бузург аст. Дар хусуси вижагии ғазалиёти Шоҳин рисолаи алоҳидаи А.Раҳмонзода таҳти унвони «Шамсуддин Шоҳин ва анъанаи ғазалсароӣ дар адабиёти тоҷики нимаи дуҷуми асри XIX ва аввали асри XX» ба нашр расонида шуд, ки оид ба анъанаи ғазал дар ашъори Шоҳин ва хусусиятҳои шаклию бадеии ғазалиёти ӯ нуктаҳои муҳимро шомил мебошад, вале муҳаққиқ дар он бештар мавзӯ, муҳтаво, санооти адабӣ ва авзони ғазалиёти шоирро баррасӣ кардааст. Дар рисолаи А.Раҳмонзода масоили сохтори ғазал, ки аксар вақтҳо ба муҳтавову ҷанбаи ҳунарии шеър рабт мегирад, махсусан радифҳои ғазалиёти Шоҳин, ба таври алоҳида баррасӣ нагардидааст. Аз ин лиҳоз мавзӯи ғазалиёти Шамсуддини Шоҳин аз ҷиҳати қорбурди радиф, сохт, сохтори забонӣ ва ҷойгоҳи он дар шеър бори дигар таҳқиқ карда шуд.

Ба гуфтаи устод Шафеии Қадқанӣ, радифро бояд яке аз «неъматҳои бузурги шеъри форсӣ» донист, «дар сурате ки балои ҷони маонӣ ва эҳсосоти шоир» набошад, зеро аз назари мусиқӣ, радиф дар ҳақиқат барои тақмили қофия ба қор меравад ва ба таври қатъӣ метавон иддао кард, ки ҳудуди ҳаштод дарсади ғазалиёти хуби забони форсӣ ҳама дорои радиф ҳастанд ва усулан ғазали берадиф ба душворӣ муваффақ

мешавад ва агар ғазале бидуни радиф зебой ва латифӣ дошта бошад, комилан ҷанбаи истисноӣ дорад [4, 130] .

Метавон бо бовар гуфт, ки ғазалиёти Шамсуддини Шоҳин ҳам аз ин «неъматӣ бузург» бархӯрдор аст ва аз ҳудуди 188 ғазали ӯ, ки дар «Куллиёт» (15) фароҳам омадааст, 123 ғазал мураддаф аст ва 65-тои дигар бидуни радиф. Дар ин асно барои баррасии мавзӯ радифҳои ғазалиёти Шоҳинро ба ҷунин гурӯҳҳо дастабандӣ намудем:

1. Радифҳои сода. Дар ин қатор шоир аз радифҳои содаи: «гузашт», «ангушт», «хонамат», «сурх», «афтод», «мегардад», «кард» (се ғазал), «дорад», «накард», «гузарад», «резад», «бошад», «мекашад», «мемонад», «мешиканад» (ду ғазал), «кунад», «мекунад», «набувад», «кунед» (ду ғазал), «видоъ», «дарег», «фироқ», «доштам», «шудаам», «гирифтам», «кардам» (ду ғазал), «гирифторам», «дорам», «кунам», (се ғазал), «мекунам» (ду ғазал), «гирех», «зиндагӣ», «надиҳӣ», «гирифт» (ду ғазал), «бахс» ва монанди инҳо истифода карда, 106 ғазали шоирро ташкил медиҳад. Шоҳин дар қорбурди ин гуна радифҳо, ки боиси хушӯҳангӣ ва хотирмониву ҳадафрасии андеша аст, дасти тавоно дорад, ки байтҳои зер ин нуктаро тасдиқ мекунанд:

*Маро ҷу шона бибояд ба каф ҳазор ангушт,
Ки то барам ба хами турраи нигор ангушт [15, 71].*

*Ҷӣ ҷафоҳо, ки ба ман он бути танноз накард,
Ҷӯрагӣ бо дигарон карду ба ман ноз накард [15, 89].*

2. Радифҳои мураккаб. Радифҳои дарозе, ки аз ибораю таркибҳои мураккаб, ки аз ду-се калима иборатанд, дар ғазалҳои Шоҳин нисбат ба радифҳои сода камтар ба мушоҳида расид, аз қабилӣ «саломат бошад», «хуш бошад», «аммо ҳанӯз», «ту хуш», «ояд бурун», «чаҳми ман», «ман аст» (панҷ ғазал), «гуноҳи кист?», «он ҷо», «аст маро» (ду ғазал), «туро банда шавам» ва монанди инҳо, ки теъдоди онҳо ҳудуди 17 ғазали шоирро ташкил мекунад ва барои намуна ҷанде аз онҳоро меоварем:

*Ё Раб, он абрӯи пайваста саломат бошад,
Руҳи ҷун гул, лаби ҷун pista саломат бошад [15, 92].*

*Қад барафроз, ки болои туро банда шавам,
Рух барафрӯз, ки симои туро банда шавам! [15, 71].*

*Майи муғона ба бонги ҷағона хуш бошад,
Маро ба ин ду фароғ аз замона хуш бошад [15, 94].*

*Моҳи рухсори ту аз зери ниқоб ояд бурун,
Онҷунон к-аз пардаи субҳ офтоб ояд бурун [15, 175].*

3. Бакоргирии радиф ба маъниҳои гуногун. Ба гуфтаи Аълохон Афсаҳзод, «радифи зебо на фақат ҳусни ихтитоми ҳар байт асту зеби онро меафзояд, балки маъноро ба вачҳи аҳсан чилвагар намуда, сафи абёти қасидаю ғазал ва рубоиро бо якдигар чунон мепайвандад, ки дигар тамоми силсилаи он абёт дар вазну маънӣ ба он муҳтоҷ гардида, дар ниҳояти амр кулли байтҳоро чун аҷзои ҷудонопазири як пайкараи том мучассам менамояд» [2, 196] . Ба ҳамин монанд Шохин дар ғазалиёти хеш аз радифҳое истифода карда, ки он асосан феълҳои сермаъно мебошад ва он дар таносуби байни мисраъ ва абёт хидмат намудааст:

*Сунбул аз печу хами турраи ӯ тоб хӯрад,
Сарв пеши қади ӯ бар лаби ҷӯ об хӯрад.
Эй шакарлаб, ҳаваси рӯи ту дар сурати субҳ
Меҳр дӯғест, ки дар косаи маҳтоб хӯрад.
Дудмони караманд ин ду, чи қозӣ, чи раис,
Ихтиёр аст, чи саҳбову чи дӯшоб хӯрад.
Ибрат омӯз зи танбӯр, ки Шохин, созад
Нола дар парда агар захмаи мизроб хӯрад [15, 82] .*

Дар ғазали мазкур радифи феълии «хӯрад» омадааст, ки он дар байти аввал ба ду маънӣ – яке давр задан, чарх задан, тоб хӯрдан ва дар дигар шоир қаду қомати зебои маъшуқаашро аз сарв боло мегузорад, яъне, сарвро пеши қомати маъшуқаш шарманда медонад, ки бо ифодаи «об хӯрдан» таҷассум мешавад. Дар байтҳои дуюм ва сеюм радиф ба ҳамон маънии аслии ва дар байти чорум ба маънии захм хӯрдан, чароҳатӣ шудан омадааст.

Дар ғазалиёти Шохин кам нестанд ғазалҳое, ки радифашон бо маъниҳои гуногун қорбаст шуда, ба оҳангнокӣ, ваҳдати маонӣ ва лутфи сухани ӯ мусоидат кардаанд. Мисол:

*Фаррух он толеъ, ки бинам дар канори ёр сар,
То кашам бартар аз ин нӯх гунбази даввор сар.
Мениҳад булбул барои гул ба пои хор сар,
Пас, чӣ сон бояд кашид аз хидмати азёр сар?
Мениҳам ҳар гаҳ ба фикри он хати руҳсор сар,
Мекашад аз дидаи ман ҳам гулу ҳам хор сар.
Як раги гардан чу шамъ ин ҷо намоёнам ҳанӯз,
Гарчи дорам дар раҳи таслим чандин бор сар.
Оламеро дар муҳити зиндагонӣ чун ҳубоб
Рафт бар боди фано аз даъвии изҳор сар.
Баски, Шохин, ҳеҷ кас шоистаи таслим нест,
Мениҳам дар пои худ ҳамчун хати паргор сар[15, 126].*

Тавре ки аён аст, дар ин ғазал радифи содаи исми «сар» ба кор гирифта шуда, дар ҳар байт маънии алоҳида дорад. Дар мисраи аввали байти нахуст ба маънии сар мондан, сар ниҳодан, мисраи дуюм сарбаландӣ, байти дуюм саркашӣ, байти сеюм сар зада баромадан, байти чорум таслим шудан, байти панҷум нестӣ, фано шудан ва байти шашум итоат кардан омадааст.

Ҳамчунин, радифҳои корбастанмудаи ғазалиёти Шоҳинро метавон аз рӯи сохтори забонӣ низ баррасӣ намуд. Бояд мутазаққир шуд, ки дар ғазалиёти ӯ радифҳои исмӣ, сифатӣ, ҷонишинӣ, феълӣ ва ҳарфӣ низ мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки ба таври алоҳида ба бархе аз онҳо намунаҳо овардем:

а) Радифҳои исмӣ: баҳс, банд, коғаз, сар, ораз, ангушт, хат, фирок, гирах, зиндагӣ:

*Турост аз ду тараф зулфу дар миён ораз,
Намуда сайди дилам зулфу қасди ҷон ораз [15, 135] .*

*Ҷонҳо фидои ҷони ту, эй ҷони зиндагӣ,
Боз о, ки нест бе туам имкони зиндагӣ [15, 201].*

б) Радифҳои сифатӣ: сурх, сафед, зиёдатар, маҳзуз:

*Хатти мушкини ту сабзу лаъли гавҳарбор сурх.
Рост чун тӯтӣ ба хунам кардай минқор сурх [15, 79].*

*Зи лутфи ту шаби васлат шудам чунон маҳзуз,
Ки кас нагашт зи шодӣ ба мисли он маҳзуз [15, 138].*

в) Радифҳои ҷонишинӣ: маро, туро, шумо, мо:

*Дилбаро, садқа шавам наргиси фаттони туро,
Қадди сарву лаби лаълу хати райҳони туро [15, 32] .*

*Ман кӣ бошам, сар кашам аз хатти фармони шумо,
Ҳар чӣ ояд бар сарам, ман банда, ҳукм они шумо [15, 34]*

г) Радифҳои феълӣ: гирифт, дошт, хурад, афтодааст, мегардад, афтад, надорад, резад, бошад, мекашад, мешиканад, зананд, хонамат, наравад, равад, меояд, андоз ва амсоли инҳо, ки дар ғазалиёти Шоҳин нисбатан шумораи онҳо зиёдтар аст:

Гаҳ дилам сӯи хату гаҳ сӯи гесӯ мекашад,

Ин дили шайдо маро ҳар лаҳза ҳар сӯ мекашад [15, 97]. .

*Дилбаро, ороми дил ё роҳати ҷон хонамат,
Баски зебой, туро ҳам ину ҳам он хонамат [15, 72].*

з) Радифҳои ҳарфӣ. Дар ин гуна радиф Шохин танҳо ду ғазал дорад, ки радифаш бо ҳарфи «ӯ» аст:

*Бурд дил аз дасти ман зулфи парешони ӯ,
Кард сияҳ бахти ман наргиси фаттони ӯ [15, 18].*

*Қулай кардам, ки нофаҳмонда бўсам аз даҳони ӯ,
Рамиду дод нафрин ҳар чӣ омад бар забони ӯ [15, 189].*

Ҳамин тавр, муайян гардид, ки радиф дар ғазалиёти Шамсуддини Шохин ҷойгоҳи махсус дошта, ғазалиёти мураддафи он дорои арзишҳои зебоишиносӣ ва ҳунарии баланд гардидааст. Ғазалҳои мураддафи шоир аз рӯи сохт гуногунии маонӣ, сохтори забонӣ (исмӣ, сифатӣ, ҷонишинӣ, феълӣ) ба кор гирифта шуда, дар маҷмӯъ шоир барои оҳангнокии шеър, обурани зебо ва ҷаззобияти каломӣ хеш аз он фаровон истифода кардааст, ки тақрибан ҳафтод дарсади ғазалиёти шоирро ғазалҳои мураддаф ташкил намудааст. Ҳамчунин, муайян гардид, ки Шохин дар радифҳои сода асосан аз феъл, исм, сифат ва ҷонишин дар иртибот ба ҳолати хусусият, тасвири зоҳир ва ошкор намудани хислати маъшуқа истифода намудааст.

Метавон иброз дошт, ки ғазалиёти Шамсуддини Шохин аз рӯи сохтор, мазмун ва маъниофарӣ мунъакискунандаи ҳунари волои шоир аст ва он метавонад номи ин шоири ҳунарманду нуктасанҷро дар варакҳои сабзи таърихи адабу фарҳанги тоҷик абадан сабт намояд.

КИТОБНОМА

1. Айнӣ, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик. – Душанбе: Адиб, 2010. - 448 с.
2. Афсаҳзод, Аълохон. Камоли Хучандӣ – устоди ғазал (Рисолаи илмӣ - тадқиқотӣ). – Душанбе: Деваштич, 2005. –220 с.
3. Ватвот, Рашидуддин. Ҳадоиқ-ус-сеҳр. Тасҳеҳи Аббос Иқболи Оштиёнӣ. – Техрон: Интишороти китобхонаи Саной ва Таҳурӣ, 1362.
4. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафӣ. Мусиқии шеър. – Техрон: Баҳор, 1373. – 679 с.
5. Мирзозода, Холиқ. Шамсуддин Шохин. – Сталинобод, 1956.
6. Пӯлодова Шоира. Мавқеи радиф дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Камоли Хучандӣ: ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ». – Хучанд: Ношир, 2016. – 616 с.
7. Раҳмонов Абдучаббор. Шамсуддини Шохин ва анъанаи ғазалсарой дар адабиёти тоҷики нимаи дуюми асри XIX ва аввали асри XX. – Душанбе, 2006. – 216 с.
8. Розӣ, Шамси Қайс. Ал-Муъҷам. – Душанбе: Адиб, 1991. –464 с.

9. Сатторзода, Абдунабӣ. Такмилаи бадеъи форсии тоҷикӣ (дар заминаи навиштаҳои пешиниён ва имрӯзиён). – Душанбе: Адиб, 2011. –330 с.
10. Тӯсӣ, Насируддин. Меъёр-ул-ашъор. Бо тасхеҳи Ҷалили Таҷлил. –Техрон: Нашриёти Ҷомӣ, 1369.
11. Ҳодизода, Расул. Шоҳин. – Душанбе, 1974.
12. Ҳодизода, Расул. Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XIX. –Душанбе, 1968.
13. Ҳумой, Ҷалолуддин. Фунуни балоғат ва санооти адабӣ. –Техрон, 1389.
14. Шаръӣ, Ҳочӣ Абдулазим. Тазкират-уш-шуаро (бо пешгуфтори М.Ҳочаева, И.Эшонкулов). – Хучанд: Хуросон, 2015. –228 с.
15. Шоҳин, Шамсуддин. Куллийт. – Душанбе: Адиб, 2006. –640 с.

МАВҶЕИ РАДИФ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ШАМСУДДИНИ ШОҲИН

Мақола ба мавзӯи «Мавҷеи радиф дар ғазалиёти Шамсуддини Шоҳин» бахшида шуда, муаллиф миқдори ғазалҳои мураддафи шоирро муайян кардааст. Муаллиф дар қисмати дигар кӯшиши намудааст, радифҳои сода ва мураккабро мушаххас намуда, ҳамчунин радифҳои ба маъниҳои гуногун истифодашударо дар осори шоир таҳқиқ намояд.

Инчунин дар мақола радифҳои корбастнамудаи Шоҳин аз рӯйи сохтори забонӣ: исмӣ, сифатӣ, ҷонишинӣ, феълӣ ва ҳарфӣ низ ба таври алоҳида баррасӣ гардида, мавриди истифодаи онҳо шарҳу эзоҳ ёфтааст. Дар маҷмӯъ, мақола барои шинохти ҳунари шоири Шамсуддин Шоҳин дар истифодаи радиф раҳнамои хубест, то хонанда ба ин васила аз маҳорати шоири ӯ огоҳии дигар пайдо намояд.

Калидвожаҳо: Шамсуддин Шоҳин, ғазал, абёт, радиф, калима, қофия, сохт, радифҳои сода, радифҳои мураккаб, радифҳои исмӣ, сифатӣ, феълӣ, ҷонишинӣ ва ҳарфӣ, мисраъ, байт.

МЕСТО РЕДИФА В ГАЗЕЛИ ШАМСУДДИНА ШОХИНА

Данная статья посвящена теме «Место редифа в газели Шамсуддина Шохина», где автор в первой части статьи определила количество газелей поэта, обладающих редифом. В другой части автор статьи исследовала простые и сложные редифы, а также рассмотрела различные редифы, встречающиеся в газелях поэта.

Также в статье рассматриваются редифы газелей Шохина по лексической структуре, относящиеся к именам существительным, прилагательным, местоимениям, глаголам и буквенным редифам, а также прокомментировано их применение поэтом. В целом, статья является хорошим руководством в изучении поэтического мастерства Шамсуддина Шохина в применении редифа, знакомящим читателя с его поэтическим талантом.

Ключевые слова: Шамсуддин Шахин, газель, литература, редиф, слово, рифма, структура, простые редифы, сложные редифы, существительные, прилагательные, глаголы, местоимения и буквенные редифы, строфа, двустопиёе.

THE PLACE OF THE REDIFF IN SHAMSUDDIN SHOKHIN 'S GAZELLE

This article is devoted to the topic «The place of the redif in Shamsuddin Shokhin's gazelle», where the author in the first part of the article paid attention to the consideration of the word «redif» and determined the number of the poet's gazelles with a redif. In another part, the author of the article investigated simple and complex refutations, and also considered various redifs found in the poet's gazelles. Also, the article of Shokhin's gazelle examines the lexical structure of redifs related to nouns, adjectives, pronouns, verbs and letter redifs, and also comments on their use by the poet. In general, the article is a good guide in the study of the poetic skill of Shamsuddin Shokhin in the use of the redirect, introducing the reader to his poetic talent.

Keywords: *Shamsuddin Shahin, ghazal, literature, redif, word, rhyme, structure, simple redifs, complex redifs, nouns, adjectives, verbs, pronouns and letter redifs, stanza, couplet.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Муллоусмонова Гулчехра Гафурҷонова - омӯзгори калони кафедраи забони давлатӣ ва ҷомеашиносии Донишқадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.Осимӣ дар шаҳри Хуҷанд, тел.**92-7384044**, E-mail: mullousmonova1978@mail.ru

Сведения об авторе: Муллоусмонова Гулчехра Гафурҷонова – старший преподаватель кафедры государственного языка и обществоведения Политехнического института Таджикского технического университета имени академика М.Осими в городе Худжанд, тел.**92-7384044**, E-mail: mullousmonova1978@mail.ru

About the author: Mullousmonova Gulchehra Gafurjonovna, Senior Lecturer in the Department of State Language and Social Studies of the Polytechnic Institute of the Tajik Technical University named after Academician M.Osimi in Khujand, tel.**92-7384044**, E-mail: mullousmonova1978@mail.ru

ТАЪСИРИ САЛИМИ ТЕҲРОНӢ БА ВОҚИФИ ЛОҲУРӢ

Қурбонзода Насимбек

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров

Таърихи адабиёти форсу тоҷик шаҳодати фаровонеро маҳфуз дорад, ки ба сабабҳои мухталиф шоире ношинохта монда, сурудаҳояш аз назарҳо пинҳон ва ҳиди ӯ ҳамчун «шоири гумном» ёдоварӣ мешавад. Дар ин шумор як идда суҳанварони соҳибдевоне ҳастанд, ки бо вучуди шоири тавоно будан ношинохта мондаанд. Аз ин лиҳоз, яке аз муҳимтарин вазифаҳои адабиётшинон аз он иборат аст, ки маҳсули эҷоди чунин шоиронро мавриди баррасӣ қарор дода, ба ҳонанда муаррифӣ намоянд.

Воқифи Лоҳурӣ низ яке аз шоироне мебошад, ки бо вучуди борҳо ба таъб расидани девони комил ва баргузидаи ашъораш боз ҳам ба аҳли илму адаб чандон хуб муаррифӣ нашудааст. Матни комили Девони Воқифи Лоҳурӣ дар Лоҳур ба кӯшиши Ғуломраббонии Азиз соли 1962 ба ҷоп расидааст. Дар Эрон мунтахаби ашъор ва девонаш ба нашр расида бошад ҳам, дар ин замина тадқиқоти муфасссале сурат нагирифтааст. Муҳаққиқон перомунӣ эҷодиёти ӯ ба ҷуз чанд ишораи иҷмолӣ дигар суҳани сазоворе нагуфтаанд. Аз ин сабаб ӯро «гумномтарин шоир» унвон додаанд [5,8].

Абдуризо Ризоиниё дар пешгуфтори ба девони мунтахаби шоир навиштааш, аз ҷумла овардааст: «... дар ағлаби тазкираҳои куҳна ва нав номео нишоне аз Воқиф ... нест. Ва бо иноят ба ин беномунишонӣ Воқифро метавон дар зумраи гумномтарин шоирони форсизабон суроғ гирифт» [5, 8]. Ин ақидаро баъзе аз донишмандони дигар низ ҷонибдорӣ намудаанд [6, 1].

Дар маҷаллаи «Фарҳанг» бо як мукаддимаи кӯтоҳ чанд ғазали ӯ ба ҷоп расидааст [9, 22]. Хушбахтона, дар ҷумҳурии мо ба эҷодиёти ин шоири гумном адабиётшиносон дахл карда, роҷеъ ба ҳаёт ва мероси адабии ӯ баъзе ишороти ҷолиб намудаанд, ки сазовори истиқбол ва таҳсин аст. Шаҳсе, ки дар бораи шоир чанд мақола таълиф намудаву ӯро ба аҳли илму адаби Тоҷикистон муаррифӣ намудааст, адабиётшинос Раҷабалии Худӯер мебошад. Муҳаққиқи мазкур бо чанд мақолаи худ дар шинохти Воқифи Лоҳурӣ дар кишварамон қадамҳои нахустинро гузошт [10, 6]. Инчунин девони Воқифро ҳамроҳ бо Шарофиддин Асомиддинзода ба хати сирилликӣ тоҷикӣ дар ҳаҷми 680 саҳифа баргардон намудааст, ки соли 2015 ҷоп шудааст [3]. Дар баробари ин, Шарофиддин Асомиддинзода соли 2018 дар мавзӯи «Поэтикаи ғазалиёти Воқифи Лоҳурӣ» рисолаи номзадӣ хешро ба дифоъ расонидааст, ки ягона таҳқиқоти ҳосса доир ба эҷодиёти шоир мебошад [1].

Масъалае, ки меҳохем дар ин мақола мавриди баррасӣ қарор диҳем, таъсири Салими Теҳронӣ бар Воқифи Лоҳурист. Дар сурудани ғазал Воқиф аз Салим бардоштҳое намудааст, зеро Салим соли 1647 вафот карда ва Воқиф шоири асри XVIII мебошад [9, 22].

Доир ба таъсирпазирии ашъори шоирон Рачабалии Худоёр чунин менависад: «Воқиф ба ғазалҳои шоирони гузашта ва ҳамасри худ ба монанди Назирӣ, Салим, Замири, Авҳадӣ... ва дигарон ҷавобияҳо навиштааст» ва як байти Салимро, ки Воқиф ба он тазмин намудааст, намуна меоварад:

Воқиф, зи Салим ин сухани тоза шунидам:
«Хуб аст, ки маъшуқ ба кас хуб набошад» [10, 6].

Муаллифони мақолаи «Воқифи Лоҳурӣ ва мазомини ашъори ӯ» дар ин бора чунин нигоштаанд: «Ӯ (Воқифи Лоҳурӣ – Қ.Н.) аз шоирони баноме чун Ҳофиз, Мавлоно, Бобо Тохир, Бедил, Амир Хусрав, Салим ва чанд тани дигар дар ашъораш истикбол ва иктифо намудааст» [6, 4].

Абдурризо Ризоиниё низ гуфтаҳои муаллифони болоро ҷонибдорӣ намудааст [5, 12]. Ба ин мавзӯ, чунон ки қайд карда шуд, ба ҷуз чанд сухани парешон дигар иловае нагардидааст. Мақсади мо аз ин навишта равшанӣ андохтан ба мавзӯ мебошад.

Муҳаммадқули Салими Техронӣ, ки аз шуарои нозукхаёли сабки ҳиндӣ ба шумор меравад, ба шоирони ҳамзамон ва баъдӣ таъсири амиқ гузоштааст. Аз он ҷумла Воқифи Лоҳурӣ таъсирпазируфтае аз Салими Техронӣ ба шумор меравад. Воқиф на танҳо аз Салим, балки аз шоироне ба монанди Калим, Соиб, Ҳофиз, Бедил ва амсоли инҳо низ бардошт намудааст. Чанде аз чунин абёти таъсирпазирфтаи Воқифро дар поён намуна меорем:

Ҳофиз:

Сӯфӣ аз партави май рози ниҳонӣ донист,
Гавҳари ҳар кас аз ин лаъл тавонӣ донист [11, 86].

Воқиф:

Дил ҳама рӯз туро душмани ҷонӣ донист
Ки туро ёри фалониву фалонӣ донист [3, 83].

Калими Кошонӣ:

Баъди ворастиғиям сӯзи ту дар тан боқист,
Оташ афзуд, вале гармии гулхан боқист [2, 71].

Воқиф:

Нафасам сӯхт, вале завқи давидан боқист,
Поям аз кор шуду завқи тапидан боқист [3, 84].

Қайд намудан ҷои аз аст, мисолҳое, ки аз Воқифи Лоҳурӣ дар ин ҷо оварда шуд, аксаран аз нусхаи девони Воқиф аст, ки дар мақолаи Рачабалии Худоёр зикр гардидаанд [10, 6]. Дар девони Воқифи Лоҳурӣ се бор номи Салим зикр ва се мисраи Салим тазмин шудааст. Бо эҳтиром номи Салимро гирифтани Воқиф маънии

инро дорад, ки ба шеър ва шахсияти ӯ эҳтироми хос дорад ва ин далели мустаҳкамост дар таъсир пазируфтани ӯ аз Салим.

Салим ғазале дорад, ки бо чунин матлаъ оғоз меёбад:

Гаҳе бо васлу гаҳ бо ҳасрати дидор месозам,
Чу оина ба ҳар сурат, ки афтад кор, месозам [8, 270].

Воқиф:

Ба ашку оху дарду доғ дур аз ёр месозам,
Надорам чорае, ночор бо ин чор месозам.
Салим, уфтода Воқиф баски табъам аз сафои дил,
«Чу оина ба ҳар сурат, ки афтад кор месозам» [3, 203].

Ҳарду шоир ҳам дар ин чо аз ҳар пешомад ночор сабр кардани худро зикр намудаанд, ки ба чуз қаробати вазну қофияву радиф, инчунин мазмуни абёти эшон низ ба ҳам монандиҳое доранд. Мисоле дигар:

Салим:

Матлаб ба чуз озор зи матлуб набошад,
Хуб аст, ки маъшук ба кас хуб набошад.
Ӯ Юсуфи ҳусн аст, Салиму зи фироқаш,
Камтар ғами ман аз ғами Яъқуб набошад [8, 147].

Воқиф:

Гўянд, ки дар Миср азиз аст ба зиндон,
Бинед, чигаргўшаи Яъқуб набошад?
Воқиф, зи Салим ин сухани тоза шунидам,
«Хуб аст, ки маъшук ба кас хуб набошад» [3, 124].

Дар ғазалҳои боло симоҳи марказӣ низ муштарақанд. Гарчанде қофияҳо монанд бошанд ҳам, мазмуни мисраъҳо аз якдигар фарқ меkunанд, яъне, дар қолаби сухани Салим Воқиф сухани нав, сухани тозаи худро гуфтааст.

Ғазали дигаре, ки Воқиф оз он мисраъҳоеро тазмин намудаду исми Салимро зикр кардааст, бо радифи «зиндагӣ» мебошад. Дар ғазали зер қофияи «девор» дар сурудаи Салим се бор ва дар ғазали Воқиф низ се бор такрор мешавад. Қофияҳои «гирифтор» ва «изҳор» низ дар ҳарду ғазал ба назар мерасанд:

Салим:

Суратпазир нест ба мо кори зиндагӣ,
Бошем чанд сурати девори зиндагӣ?!
Бе ёди марг қатраи обе намехӯрад,
Ҳар кас бувад чу Хизр гирифтори зиндагӣ.
То чанд нома сӯйи ватан метавон навишт?
Охир, бас аст ин ҳама изҳори зиндагӣ [8, 328 - 29].

Вокиф:

Афтодааст бар сари мо бори зиндагӣ,
Хоҳем мурд дар таҳи девори зиндагӣ.
То доштам нафас, ба қафас буд чони ман,
Ё Раб, касе мабод гирифтори зиндагӣ.
Қурбони тарзи ҳазрати Хизрам, ки ҳеҷ гоҳ
Дар пеши кас намекунад изҳори зиндагӣ.
Вокиф, ману Салим аз ин хона меравем,
«Бошем чанд сурати девори зиндагӣ ?» [4, 271].

Вокиф бисёр ғазалҳое дорад, ки ҷавобияҳое ба ғазалҳои Салим мебошанд. Гарчанде дар ин ғазалҳо аз Салим ном набурдааст, аммо мушобеҳоти ғазалҳои ду шоир ба он гувоҳ шуда метавонанд, ки аксаран дар як вазну қофияву радиф суруда шудаанд. Аммо хунари шоирӣ, тарзи баён, диди шоирона, мазмунофаринии ду шоир аз якдигар фарқ мекунад. Ин бори дигар ақидаи болоро собит менамояд, ки Вокиф дар сурудани ғазал комилан зери тасарруфи Салим набудааст.

Боз чанд байти дигарро мавриди таҳлил қарор медиҳем. Чунончи, Толиби Омулӣ бо радифи «ҳеҷ» ғазале дорад, ки чунин оғоз меёбад:

Дард аст сазовори дили зору дигар ҳеҷ,
Ишқ аст ба девони амал кору дигар ҳеҷ [7, 117].

Салими Техронӣ низ дар чунин радифи ғазали Толиби Омулӣ навиштааст:

Шайх асту худороии бисёру дигар ҳеҷ
Чун субҳ ҳамин ришта ниғаҳ дору дигар ҳеҷ [8, 136].

Ҳамчунин, дар ғазали сурудаи Вокиф дар пайрави ба ғазали Салим монандии бештаре дида мешавад. Аз ин сабаб дар эҷоди ғазали мазкур Вокифро пайрави Салим номидем, ки гуфтааст:

Дорам гила аз ҳӯи бади ёру дигар ҳеҷ,
Хоҳам, ки диҳад руҳсати изҳору дигар ҳеҷ [3, 93].

Қайд кардан бамаврид аст, ки намояндагони сабки ҳиндӣ дар сурудаҳои ҳеш радифҳои ғайримаъмул интиҳоб намудаанд, ки ин амр тааммул дар маърифати матлабҳои шоирро тақвият бахшида, суҳанро нишонрас менамояд. Чунончи дар мисоли зер дидан мумкин аст:

Салим:

Ба ман зи ёди руҳи ўст гулситон муҳтоҷ,
Чу гулфурӯш наям ман ба боғбон муҳтоҷ.

Ба якдигар ҳамаи коинотро кор аст,
Камон ба тир бувад, тир бар камон муҳтоҷ [8, 135 – 36].

Воқиф:

Чунонки тир бувад қониби камон муҳтоҷ,
Ба абруи ту бувад ноз ҳамчунон муҳтоҷ [3, 91].

Аз муқоисаи ғазалҳои боло маълум мегардад, ки онҳо натанҳо аз лиҳози шакл, балки аз ҷиҳати мавзӯ низ ба ҳам монандӣ доранд. Ду шоир як маънӣ: «муҳтоҷ будани тир бар камон»-ро дар мазмунсозии хеш ба кор гирифтаанд. Ҳамин пайравӣ ба шеъри сабки ҳиндӣ буд, ки дар сурудаҳои Воқиф унсурҳои сабки ҳиндӣ ҳам дида мешавад ва сухани ӯро пуробуранг намудаанд. Саҳми шоирони сабки ҳиндӣ низ дар густариши шеъри Воқиф назаррас аст.

Салим мегӯяд:

Чун кунад дар анҷуман тоби руҳат равшан чароғ,
Партави худро ба дур андозад аз равшан чароғ.
Бе маи ноб аз димоғам дуд меҳезад, Салим,
Инчунин бошад чу гардад ҳолӣ аз равшан чароғ [8, 259].

Воқиф навишта:

Гар насӯзад шомӣ марғам кас ба ҳоки ман чароғ,
Кардаам дар зиндагӣ аз доғи дил равшан чароғ.
Меравӣ, ғамхонаам торик мегардад, марав,
Бош, то аз оташи рӯят кунам равшан чароғ [3, 169].

Ҷавобияи Воқиф дар ғазали боло хеле пуробуранг баромадааст, ки метавон ин ғазали Воқифро ҳамсанги ғазали Салим номид. Мисоли дигар:

Салим:

Аз ҷаҳон ҳар ки чу мо хирқабадӯшон гузарад,
Чашм бар ҳам ниҳад, аз сурмафурӯшон гузарад.
Барге аз чилваӣ ҳуснат ба ҷаман ҳолӣ нест,
Ҳамчу Юсуф, ки ба оинафурӯшон гузарад [8, 212 – 213].

Воқиф:

Дилам аз кӯҷаи он зулф ҳаросон гузарад,
Ҳамчу мачруҳ, ки аз мушкфурӯшон гузарад [3, 125].

Мураттиби девони Салими Техронӣ Мухаммади Қаҳрамон перомуни ин ғазали Салим чунин навиштааст: «Истиқбол аст аз ғазали Толиби Омулӣ, ки ин байт аз он аст:

Бениёзона зи арбоби карам мегузарам,
Чун сияҳчашм, ки бар сурмафурӯшон гузарад [8, 508].

Муқоисаи ғазалҳо нишон медиҳад, ки ғазали Салим ба ғазали Толиби Омулӣ монандӣ дорад ва ғазали Воқиф ба ғазали Салим.

Воқиф ба чандин ғазали дигари Салим низ ҷавоб гуфтааст, ки онҳоро дар поин ба тариқи муқоиса меорем:

Салим:

Чун гулам аз чома бар тан монда домонею бас,
Ҳамчу тасвирам зи пирӯҳан гиребонею бас [8, 244].

Воқиф:

Кардаам монанди Маҷнун хуш биёбонею бас,
Баргузидам аз барои гиря домонею бас [3, 163].

Салим:

Оташ ба боғ зад зи хазон рӯзгор, ҳайф,
Доғи чаман наем зи булбул, ҳазор ҳайф [8, 261].

Воқиф:

Бебарг шуд зи боди хазон шохсор, ҳайф,
Пошид суҳбати гулу булбул, ҳазор ҳайф [3, 169].

Илова бар ғазалҷавобияҳо дар ашъори ду шоир бардошти мавзӯ низ ба мушоҳида мерасад. Дар байти Салим калимаи «руфӯ» ва ибораи «илоҷнопазир набудани дард» дар маънисозии шоиронаи суҳанвар хеле бачо ба кор рафтааст:

Дарди дилро илоҷ нест, Салим,
Заҳми гулро руфӯ намебошад [8, 143].

Ва:

Салим, заҳмати беҳуда мекашад аҳбоб,
Ба заҳми синаи тангам руфӯ намегунҷад [8, 196].

Воқиф ҳам бо истифода аз вожаи «руфӯ» дар чанд маврид маъниҳое офарида, ки қаробатҳое бо мазмунсозии Салим дорад:

Бахяву марҳам чӣ кор ояд маро, эй ҳамдамон,
Хӯрда аз миҷғони шӯҳе ханчари корӣ дилам [3, 186].

Ва:

Ба хок анбоштем охир даҳони захми дил, Вокиф,
Намехоҳам, ки пеши ман дигар номи руфӯ гирад [5, 110].

Салим шоирест тасвиргаро ва ин шеваи ҳунарии каломи ӯ бадеияти шеърро афзудааст. Шеъри ӯ аз бадеият ғанист. Яке аз ин тасвирҳои зебои Салим «хандидани ғунҷаи тасвир» аст, ки шоир онро чунин ба кор бурдааст:

Салимо ончунон бар фарши роҳат такяҳо дорад,
Ки бар дебои бистар ғунҷаи тасвир механдад [8, 228].
Вокиф низ аз он бардошт намудаву гуфтааст:
Аз шукуфтанҳо чӣ мепурсӣ мани дилгирро,
Ханда меояд ба ҳолам ғунҷаи тасвиrho [3, 26].

Аз баҳсу баррасии анҷомёфта равшан мегардад, ки Вокифи Лоҳурӣ ба шеърӯ шахсияти Салим иродатманд буда, ба ғазалҳои ӯ пайравӣ кардааст, ки қобили ситоиш мебошад. Гарчанде ӯ дар гуфтани ғазал қолаби шеъри Салимро мақбул донистааст, дар маъниофарӣ тозақориҳои зиёде дорад. Ҳамин истиқболиҳо буд, ки дар шеъри Вокиф унсурҳои сабки ҳиндӣ ҷилваи равшан касб карда, саҳми шоирро дар таҳаввули падидаҳои ин сабки адабӣ бозгӯ менамояд. Дар татаббуи Салим ғазал гуфтани Вокиф маънии онро низ дорад, ки Салим дар Ҳинд аз эҳтироми зиёде бархӯрдор буда, сухани ӯ мавриди қабул ва иродати шоирон зиёде будааст. Ин истиқбол шорехи он аст, ки мақоми Салим дар миёни аҳли адаб хеле бузург буда, каломаш солҳо боз мавриди пайравӣ, бардошт ва сармашки шоирони дигар қарор гирифтааст.

КИТОБНОМА

1. Асомуддинзода Шарофиддин. Поэтика газелей Вокифа Лохури. диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Душанбе, 2018.- 167 с.
2. Кошонӣ, Калим. Гули хуршед. Мураттиб ва муаллифи сарсухан Шамсиддин Нуриддинов. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 272 сах.
3. Лоҳурӣ, Вокиф. Девон. Муаллифони сарсухан, таҳиягарони матн, луғоту тавзеҳот Раҷабалӣ Худоёрзода ва Шарофиддин Асомиддинзода. - Душанбе: Ашӯриён, 2015.- 680 с.
4. Лоҳурӣ, Вокиф. Девон. Ба эҳтимоми профессор Ғуломраббонии Азиз.- Лоҳур, интишороти Академияи адабии Панҷоб, 1962.- 922 с.
5. Лоҳурӣ, Вокиф. Шоири гиряҳои тарабнок. Муаррифӣ ва баргузидаи шеърҳо. Гирдоваранда Абдурризо Ризоиниё. – Техрон: Қу, 1381. – 258 с.
6. Нуриён, Саид Маҳдӣ, Фотима Муҳташамниё. Вокифи Лоҳурӣ ва мазомини ашъори ӯ // https://journals.anrt.tj/files/20762569_2015_-_3/165-169.pdf

7. Омулӣ, Толиб, Бастомӣ Фурӯғ, Ғазалиёт. Муаллифони сарсухан Шохвалӣ Саидчаъфаров ва Мирзо Муллоаҳмадов. – Душанбе: «Адиб», 1992. – 576 саҳ.
8. Техронӣ, Салим. Девон. Бо муқаддима ва тасҳеҳи Муҳаммадди Қаҳрамон. – Техрон: Интишороти «Нигоҳ», 1389. – 628 саҳ.
9. «Фарҳанг». – № 9, 1991, саҳ. 22.
10. Худоёров Рачабалӣ. Нигоҳе ба девони Воқифи Лоҳурӣ // Адабиёт ва санъат, №27, 3 июли соли 2014.
11. Шерозӣ, Ҳофиз. Куллиёт. Мураттиби китоб ва муаллифи сарсухан Ҷамшед Шанбезода. – Душанбе: «Ирфон», 1983. – 672 саҳ.

ТАЪСИРИ САЛИМИ ТЕХРОНӢ БАҶ ВОҚИФИ ЛОҲУРӢ

Дар мақола роҷеъ ба масъалаи таъсирпазирии Воқифи Лоҳурӣ аз Салими Техронӣ суҳан рафтааст. Ин ду суҳанвари сабки ҳиндӣ дар шумори шоироне қарор доранд, ки мероси адабии онҳо то кунун ба таври бояду шояд мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор нагирифтаанд. Дар ҷараёни баррасиҳо муаллифи мақола кӯшиши ба ҳарч додааст, то шеваҳои истиқболи Воқифи Лоҳуриро аз Салими Техронӣ дақиқу мушаххас намояд ва бо далелҳо собит созад, ки миёни ин ду суҳанвар пайвандҳои зиёде ҷой доранд.

Салими Техронӣ чи аз назари сабку шеваи баён ва чи аз дидгоҳи мавзӯ ва андеша ба калом ва ашъори Воқифи Лоҳурӣ таъсир гузошта, Воқиф борҳо номи ӯро дар ғазалҳои истиқболии ҳеш зикр намудааст. Аз баррасиҳои анҷомдода ба хулосае расидааст, ки ҳарчанд Воқиф ба Салим ва шеъри ӯ иродати зиёде дошта, аз тарзи суҳан ва қолибҳои шеърӣ вай истиқбол кардааст, вале дар бештари мавридҳо тозақориҳои низ ба таври барҷаста мушоҳида мегарданд.

Калидвожаҳо: Салими Техронӣ, Воқифи Лоҳурӣ, таъсир ва таъсирпазирӣ, тазмин, ғазал, сабки ҳиндӣ.

ВЛИЯНИЕ САЛИМА ТЕХРОНИ НА ТВОРЧЕСТВО ВОКИФА ЛОХУРИ

В статье рассматривается проблема влияния Салима Техрони на творчество Вокифа Лохури. Эти два поэта индийского стиля поэзии входят в число тех, творческое наследие которых до сих пор должным образом не подвергнуто исследованию. В ходе рассмотрения автор статьи попытался выявить и установить элементы подражания Вокифом Лохури стилю и подходы у Салима Техрони, аргументировано доказать заметную общность между этими двумя поэтами.

Салим Техрони, как с точки зрения стиля изложения, так и идейно-тематического аспекта, оказал влияние на творчество и поэзию Вокифа Лохури, неоднократно упомянувшего его имя в своих газелях. По итогам рассмотрения автор статьи приходит к заключению, что, хотя Вокиф был благосклонен к Салиму, его поэзии, одобрял стиль его изложения и поэтические формы, однако в творчестве Вокифа Лохури отчетливо видны его собственные новаторства.

Ключевые слова: Салими Техрони, Вокифи Лохури, влияние, подверженние влиянию, тазмин, газель, индийский стиль.

INFLUENCE OF SALIM TEHRONI ON THE VOQIF LOHURY'S CEATION

The article deals with the problem of the influence of Salim Tehroni on the work of Voqif Lohury. These two poets of the Indian style of poetry are among those whose creative heritage has not yet been properly examined and considered. In the course of consideration, the author of this article tried to identify and establish the styles and approaches learned by Voqif Lohury from Salim Tehroni, and to prove a noticeable commonality between these two poets. Salim Tehroni, both in terms of the style of presentation and the ideological and thematic aspect, influenced the work and poetry of Voqif Lohury, who repeatedly mentioned him in his gazels. Based on the results of consideration, the author of the article comes to the conclusion that although Voqif was supportive of Salim, his poetry, approved of his style of presentation and poetic forms, his own innovative approaches are clearly visible in the work of Voqif Lohury.

Key words: Salim Tehroni, Voqif Lohury, influence and subject to influence, tazmin, ghazel, Indian style.

Маълумот дар бораи муаллиф: Курбонзода Насимбек – докторанти (PhD)-и факултети филологияи Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров. Тел.: (992) 93 776 00 46. E-mail.: nasimi.91@mail.ru.

Сведения об авторе: Курбонзода Насимбек - докторант (PhD) факультета филологии Худжандского государственного университета им. академика Бободжона Гафурова. Тел.: (992) 93 776 00 46. E-mail.: nasimi.91@mail.ru.

About the author: Kurbonzoda Nasimbek - doctoral student (PhD) at the Faculty of Philology of the Khujand State University named after academician Bobojon Ghafurov. Phone: (992) 93 776 00 46. E-mail.: nasimi.91@mail.ru.

АЙНИШИНОСИ НАВЧӢ ВА МОҲИЯТБИН

*Сирочзода Ҷамолиддин Қиём**Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ*

Айнишиносӣ, ба қавли И. С. Брагинский, «истилоҳи хосест» [3, 284], ки вазъ ва давраҳои таҳқиқи аҳвол ва осори устод Айниро бозгӯ менамояд. Давраи аввали омӯзиши илмию таҳлилии ҳаёт ва эҷодиёти Айни солҳои 1935-1958 ва давраи дувуми он аз соли 1958 то имрӯзро дар бар мегирад, ки дар баробари «навбаҳой ва тозанигоҳиҳо андешаҳои зидду нақиз» [8, 115] низ дорад. Аз ин ҷиҳат, дар раванди умумии ташаккул ва таҳаввули айнишиносӣ ҷустуҷӯҳои илмии шахсиятҳои ҷудогона низ таъсиргузор мебошад, ки яке аз онҳо адабиётшиносии фақид Б. Валихоҷаев аст. Дар ин мақола мо сабъи қардем, ки нақш ва ҷойгоҳи ин донишмандро дар таҳқиқ ва арзёбии аҳвол ва осори устод Айни таҳлил, муайян ва мушаххас намоем.

Ботур Валихоҷаев аз солҳои шасти садаи гузашта сар қарда, то охирин рӯзҳои ҳаёташ дар айнишиносӣ саҳми қобили тавачҷуҳ гузоштааст. Дар ин замина як силсила мақолаву осори пурарзиши таҳқиқиро ба ҷоп расонидааст, ки мақолаҳои «Дохунда» дар экран», «Садриддин Айни ва адабиёти ўзбек», «Устод Айни ҳамчун муҳаққиқи забардасти адабиёт», «Садриддин Айни дар сифоти шоирони Самарқанд», «Тарзи тасвири реалистӣ ва романтикии Садриддин Айни дар наср», «Айни-адабиётшинос», «Садриддин Айни муҳаққиқи адабиёти тоҷику ўзбек», «Таърихи инқилоби Бухоро»-и Садриддин Айни ва мушкилоти муҳити адабии давр» ва ғайра аз ин ҷумлаанд. Дар мақолаҳои ёдшуда хусусиятҳои осори бадеӣ ва адабиётшиносии Айни [4] таҳқиқ шуда, нақши ӯ дар инкишофи адабиёти навини тоҷикӣ [5] ва раванди фарогири робитаҳои адабию фарҳангии тоҷикону ўзбекон нишон дода шудааст.

Дар ин замина яке аз таҳқиқоти ҷиддӣ ва пурмояи академик Б. Валихоҷаев «Муҳаққиқи бузурги ду адабиёт» (бо ҳамқаламии Р. Воҳидов) буда, дар он муаллиф асарҳои тоҷикию ўзбекии Садриддин Айниро муфасссал таҳлил ва моҳияти иҷтимоиву ахлоқӣ, таърихиву фарҳангӣ ва хусусиятҳои бадеии онҳоро муайян ва мушаххас намудааст. Пеш аз наشري рисолаи ёдшуда ин донишманд дар ин мавзӯ мақолаҳои ҷудогонае, аз қабилӣ «Устод Айни ҳамчун муҳаққиқи забардасти адабиёт» ва «Айни-адабиётшинос»-ро низ эҷод қарда буд, ки дар онҳо онд ба тазкираи устод Айни «Намунаи адабиёти тоҷик» ва осори дигари ӯ баъзе андешаҳояшро баён қардааст. Баъдтар дар рисолаи «Муҳаққиқи бузурги ду адабиёт» ин мавзӯро такмил бахшида, хидмати Айниро дар тадқиқи ҳаёт ва эҷодиёти намояндагони як давраи муҳимми таърихи адабиёти тоҷик бо қамоли диққат ва воқеъбинона баррасӣ ва арзёбӣ намудааст.

Нахуст муҳаққиқ дар ин рисола баъзе мақолоту гузоришотеро, ки то таълифи китобаш дар нақди «Намунаи адабиёти тоҷик» навишта шудаанд, баррасӣ қарда,

сари андешаҳои зидду нақизи баъзе муаллифон андеша меронад. Аз ҷумла, ӯ тақризи Б. Азизиро, ки таҳти унвони «Намунаи адабиёти тоҷик» 23-уми феввали соли 1927 дар рӯзномаи «Овози тоҷик» нашр шуда буд, арзёбӣ карда, онро муғризона медонад [6, 4]. Ҳамин тавр, вай доир ба мақолаҳои И. Брагинский, Р. Ҳошим, Р. Ҳодизода, А. Ҳайтматов, М. Кушҷонов, ки дар бораи «Намунаи адабиёти тоҷик» андеша рондаанд, мулоҳизаҳои баён медорад. Сипас ин донишманд тарзи таъкиранигории Айниро таҳлил ва баҳогузорӣ намуда, баъзе тозақориҳо ва навазариҳои ӯро дар шинохт, интиҳоб ва арзёбии осори адибони замони гуногун мушаххас месозад, ки бо гузашти замони ханӯз ҳам арзишманд аст.

Ба мушоҳидаи ӯ, «Намунаи адабиёти тоҷик» бо усули таъкиранависӣ иншо шуда бошад ҳам, аз таъкираҳое, ки қаблан эҷод шудаанд, тафовути ҷиддӣ дорад. Ин тафовутро Б. Валихоҷаев дар он дидааст, ки агар таъкираҳои қадимӣ фақат як давраи муайян ё фаъолияти эҷодкорони як муҳити адабиро фаро гирифта бошанд, дар ин таъкира, ба қавли Айни, «аз аҳди устод Абулҳасан Рӯдакӣ то ҳол (замони таълифи таъкира – Ҷ.С.) аз осори адибони машҳур, ки дар Мовароуннаҳр ва Туркистон расидаанд, ё ин ки ба ин сарзамин муносибате ба ҳам расондаанд,... намунаҳои манзум ва мансур чамъ карда мешавад» [1, 5]. Илова ба ин, Айни ҳамчун донишманди навазар маълумоти таъкиранависонро аз назари танқидӣ омӯхта, баъзе камбудҳои онҳоро ислоҳ намудааст. Муҳаққиқ дар ин замина бо таъки ба суҳанони ҳуди Айни, ки дар муқаддимаи «Намунаи адабиёти тоҷик» омадааст, бозёфтҳои илмӣ устод Айни, аз ҷумла зинда намудани номи адибони гузашта, тарғиби худшиносии миллӣ, «бо фактҳои таърих пардаи» душманони миллати тоҷикро даридани устодро ҳамчун намунаи олии миллатдӯстӣ ва ҷасратмандии олимона таъбир менамояд [9, 18]. Ҳамчунин, муҳаққиқ нақши ин китобро дар тарғиби адабиёти миллӣ ва худшиносии ақидаҳои мардум дар алоқамандӣ бо сиёсати ҳизби коммунист шарҳ дода, чунин иқдоми Айниро василаи ҳифзи миллат ва адабу фарҳанги он таъбир мекунад.

Илова ба ин, Б. Валихоҷаев усули интиҳоби мероси шоирони гузаштаро низ дар ин таъкира аз ҷониби устод Айни муҳим дониста, намунаҳои осори шоиронро дар алоқамандӣ бо ҳастаҳои ақидаҳои (идеологӣ) замони интиҳоб кардан, дар ин замина ҷиҳатҳои пешқадам, моҳияти ахлоқӣ иҷтимоӣ ва фарҳангии осори онҳоро ба эътибор гирифтани ва бо қиёсу тавсифҳои муҷаз нақш ва ҷойгоҳи ҳар як суҳанварро дар таърихи адабиёти тоҷик воқеъбинона муайян сохтани Айниро аз ҷумлаи тозақориҳои ӯ ба шумор меоварад.

Муҳаққиқ дар баробари мушаххас сохтани навҷӯиҳои устод Айни дар эҷоди таъкира аҳамияти таърихӣ чунин иқдомҳои ӯро низ муайян сохта, дар ин замина хидмати Айниро дар роҳи эҳё ва зинда кардани номи миллат ва адабу фарҳанги тоҷикон бо далелҳо собит месозад. Аз нигоҳи ӯ ин китоб, ки таълифи онро аввалин сарвазир Тоҷикистон Абдулқодир Муҳиддинов бар уҳдаи устод Айни гузошта буд, ҳуҷҷате гардид, ки тоҷикон ба воситаи он «по ба майдони тоҷики нави худ» [6, 12] гузоштанд. Оғози ин таърихро устод Айни аз аҳди Оли Сомон, аз устод Рӯдакӣ шуруъ карда, ба фосила то садаи бист, то соли 1925, яъне то рӯзҳои таълифи «Намунаи адабиёти тоҷик» идома додааст, ки бо фарогирии «осори 212 нафар

шоирону насрнависони форсизабони Мовароуннахр» [11, 241] санади адабию фарҳангӣ буда, ҳастии таърихӣ соҳибони ин адабиётро таъйид менамояд. Ба мушоҳидаи муҳаққиқ, муқоисаҳои Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» асоси таърихӣ дошта, равшангари умри тулонӣ ва моҳияти маънавии ҳастии миллӣ ва таърихӣ халқи тоҷик аст.

Дигар аз тозақориҳои устод Айниро муҳаққиқ ба василаи ин китоб ба расмӣ даровардани истилоҳи адабиёти тоҷик ва аҳаммияти адабию илмӣ он доништа, аз рӯи моҳият фақат тазкира ё маҷмуаи осори шоирон ба шумор намеоварад, балки таъкид мекунад, ки «Намунаи адабиёти тоҷик» ба ҷуз он ки ба сифати як маъҳази илмӣ ва адабӣ аҳаммияти калон дорад, ҳамчунин ба воситаи ашъори шоирон, ки дар он ғирдоварӣ шудааст, вазъи ахлоқӣ ва иҷтимоии ҷомеаҳо дар фосолаи замони таърихӣ ба сароҳат инъикос намудааст. Чизи дигаре, ки аз таҳқиқоти Б. Валихоҷаев муҳим ба назар мерасад, арзёбии сохтор ва дарунмояи ин китоб, диди адабию зебоишиносӣ ва баъзе махсусиятҳои забон ва тарзи нигориши Айнӣ мебошад, ки дар рисолаи ёдшуда бо қамолӣ диққат таҳқиқ ва баррасӣ шудааст.

Ин донишманд аз таҳқиқи «Намунаи адабиёти тоҷик» ба ҳулосае меояд, ки ин китоб «чи ғайриятӣ илмӣ устод Айнӣ ва чи умуман адабиётшиносии советӣ тоҷикро ба ҳаракат овард. Пас аз ба майдон омадани вай ҳам устод Айнӣ ва ҳам дигар адабиётшиносон ба омӯхтани таърихи адабиёти тоҷик бо қувваи нав шуруъ намуда, муваффақиятҳои нав ба нав ба даст меоварданд. Агар ба ҳолати имрӯзаи адабиётшиносии тоҷик назар кунем, аён мегардад, ки вазифаҳои, ки устод Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» дар назди олимони гузашта буд, бомуваффақият иҷро гардид» [6, 9-10].

Донишманди ғайрӣ баъди «Намунаи адабиёти тоҷик» таълифоти дигари устод Айнӣ, аз ҷумла мақолаҳои рисолаҳои ӯро доир ба ҳаёт ва эҷодиёти Фирдавсӣ, Саъдӣ, Восифӣ ва Бедил арзёбӣ карда, назари ӯро доир ба моҳияти иҷтимоиву ахлоқӣ ва бадеии осори шоирони гузашта ба таври мушаххас баррасӣ менамояд, ки дар айнаишиносии он рӯзгор сухани тоза буд.

Б. Валихоҷаев аз таҳқиқоти зикршудаи Айнӣ ба ҳулосае меояд, ки устод ба василаи қорбурди усули муқоисавӣ таърихӣ, бо ёрии санадҳои илмӣ ва далелҳои мантиқӣ масъалаҳои адабиётро бо мушкilotи ҳаёти иҷтимоӣ пайваستا таҳқиқ кардааст, ки баёнгари диди илмӣ ӯ оид ба масоили адабию иҷтимоӣ мебошад.

Аз таҳқиқоти Б. Валихоҷаев бармеояд, ки устод Айнӣ дар асоси осори адиб омӯхтани аҳвол ва эҷодиёти ӯро муҳим доништа, дар таҳқиқотҳаш аз ин усул фаровон истифода кардааст. Аз ҷумла, назар ба мушоҳидаи Б. Валихоҷаев, устод Айнӣ ҳангоми омӯхтани ҳаёт ва осори Саъдӣ, Фирдавсӣ ва Бедил аз ҷунин тарзи таҳқиқ ҳадафмандона истифода карда, ба ин васила бисёре аз масъалаҳои таърихи адабиёт ва зиндагиномаи адибонро ба дурустӣ ҳаллу фасл намудааст.

Дар ин замина омӯзиши жанрҳои адабӣ, санъатҳои бадеӣ, маҳорати ҳунарии шоирони бузург, ҷараёнҳои адабӣ, методҳои эҷодӣ, аз ҷумла методи реализм ва ташаккули он аз назари Айнӣ дур намондаанд. Ба мушоҳидаи Б. Валихоҷаев, барои Айнӣ дахҳо тазкира, китобҳои таърихӣ, луғату қомусҳо ҳамчун сарчашмаи бебадал дар омӯзиши таърихи адабиёт ва ҳаёту эҷодиёти намояндагони ҷудогонаи он хидмат

кардаанд. Айнӣ дар чараёни омӯзиш санадҳои муҳимро гирд оварда, дар заминаи таҳқиқи онҳо ба натиҷаҳои муҳим даст ёфтааст.

Таҳқиқоти дар ин равиш анҷомдодаи устод Айнӣ минбаъд барои муҳаққиқони соҳа ҳамчун сарчашмаи раҳнамо хидмат кардаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқ рисолаи Айнӣ «Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ»-ро дар фаъолияти адабиётшиносии Айнӣ «саҳифаи тоза» таъбир карда, заминасози таҳқиқотҳои баъдӣ дар роҳи омӯзиши ҳаёт ва эҷодиёти Саъдии Шерозӣ медонад ва онро муфассал таҳлил мекунад.

Муҳаққиқ дар ин мақола кашфиёти устод Айниро дар шинохти Саъдӣ як-як ном бурда, аз ҷумла менависад, ки Айнӣ аввалин бор «шарафи эҷоди ғазалҳое»-ро, ки «аз байтҳои гуногунмазмун таркиб ёфта бошанд, ба Саъдӣ махсус» медонад. «Шакли муламмаъ»-ро низ, ба мушоҳидаи ӯ, Айнӣ аз кашфиёти Саъдӣ ба шумор меоварад. Б. Валихоҷаев андешаи Айнӣ дар бораи аз тарафи Саъдӣ бо таълифи «Гулистон» ба авҷи аъло расонидани насри бадии форсии тоҷикиро низ диди тоза дар шинохти осори Саъдӣ маънидод карда, дар ин замина аввалин бор усули эҷодии Саъдиرو шинохтан ва мушаххас кардан ва Саъдиرو «эҷодкунандаи ҳазлҳои намакин ва ҳаҷви ширин» шинохтани Айниро дар адабиётшиносии тоҷик ҳодисаи дар он рӯзгор нав арзёбӣ мекунад, ки нигоҳи воқеъбинона дар шинохти чехраи илмии устод Айнӣ мебошад.

Дар ин замина Б. Валихоҷаев ба хулосае меояд, ки Айнӣ «ба масъалаи методи эҷодӣ ва услуби нависанда даҳолат карда, ба хулосаи муҳим омадааст, ки он ҳоло ҳам қимати худро гум накардааст. Устод Айнӣ дар ин бора чунин изҳори ақида намудааст: «Танқидчиёни пештараи Шарқ Саъдиرو «вуқуъгӯӣ» гуфтаанд, агар ин таъбирро бо термини байналхалқӣ иваз кунем, «реалист» гуфта мешавад. Ҳақиқатан ҳам Саъдӣ реалист аст. Муҳаққиқон ин сухани Айниро «ба маънои содабаёнӣ ва воқеияти тасвир, яъне услуби нависанда кор фармудаанд, на ба маънои методи эҷодӣ» [6, 43].

Б. Валихоҷаев ҷустуҷӯҳои Айниро дар шинохт ва арзёбии ҳунари шоирии Саъдӣ аз ҷиҳати тасвири мазмуну мундариҷа ва ғояи осори Саъдӣ низ муфассал баррасӣ карда, моҳияти илмии ҷустуҷӯҳои ӯро дар ин замина мушаххас намудааст. Муҳаққиқ рисолаи «Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ»-ро дар фаъолияти адабиётшиносии Айнӣ «саҳифаи тоза» маънидод карда, заминагузори таҳқиқоти минбаъда дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти Саъдӣ медонад.

Паҳлуи дигари андешаҳои ин адабиётшиносро назари воқеъбинонаи ӯ ба рисолаи Айнӣ «Мирзо Абдулқодири Бедил» муайян мекунад, ки дар шарҳи фаъолияти бедилшиносии Айнӣ дар замони нашри ин рисола қадами ҷиддӣ буд. Муҳаққиқ андешаҳои зидду нақиз ва ғаразнокӣ баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла С. Ш. Муллоҷоновро [7, 80-84] дар муқоиса бо ҷавоби устод Айнӣ ба тақризи ӯ [2, 85-91] аз назар гузаронда, хидмати Айниро дар таҳқиқи ҳаёт ва эҷодиёти Абдулқодири Бедил, аз ҷумла мазмуну мундариҷаи осор, сабки Бедил, таъсири ӯ ба шоирони Мовароуннаҳр ва пайравии онҳо аз Бедил

муфассал таҳлил ва нақши Айниро дар бедилшиносии Осиёи Марказӣ бо далелҳо мушаххас намудааст.

Андешаҳои Б. Валихоҷаев дар бораи хусусиятҳои мундариҷавӣ, ғоявӣ ва бадеии «Ёддоштҳо»-и Айнӣ, тасвири муҳити иҷтимоӣ ва фарҳангии он рӯзгор аз ҷониби ӯ ва вазъи ҳаёти адабии давра, бахусус нақши Аҳмади Дониш, Ҳайрат, Сиддиқии Гулшанӣ ва дигарон дар инкишофи адабиёти ин аҳд ва ҳамоиши адабию фарҳангии шоирони тоҷикӣ ӯзбек бузург таъбир карда, ба ин натиҷа мерасад, ки «Ёддоштҳо» «барои таъини умумияти байни рушанфикрони тоҷик ва шоирони пешқадами ӯзбек дар ин давра материали бое медихад» (6, 48). Ба андешаи ӯ устод Айнӣ адабиёти тоҷик ва ӯзбекро баробар омӯхта, «барои инкишофи адабиётшиносии ӯзбек низ ҳиссаи басазо гузошт. Ин кор аз «Намани адабиёти тоҷик» бо зикри мавқеияти Навоӣ, Акмал, Нодира, Машраб оғоз шуда, дар «Ёддоштҳо» ва баъзе мақолаҳои дигар устод идома ёфтааст» [6, 51].

Б. Валихоҷаев устод Айниро аз бунёдгузори навоишиносӣ дониста, таҳқиқотҳои ӯро дар боби аҳвол ва осори Навоӣ бунёдӣ ба шумор меоварад ва дар замина аз мақолаҳои ӯ «Мир Алишер Навоӣ», «Алишер Навоӣ ва адабиёти тоҷик» ва рисолаи «Алишер Навоӣ», ки саҳифаи тозае дар навоишиносӣ мебошад, ёд карда, рисолаи охирро муфассал таҳлил менамояд ва «як хусусияти бисёр дилчаспи ин тадқиқоти монографӣ»-ро аз он иборат медонад, ки «устод Айнӣ онро на бо услуби академӣ, балки сабки шавқангезу хонданбоб таълиф кардааст. Баёни илмӣ бо ҳикоятҳои гуногуни ба мавзӯ дахлдор таъвият ёфтааст. Ин ҳама боиси он гардидааст, ки ҳар як боби асар вобаста ба масъалаҳои ҳалкардаи муаллиф нақл шуда, аз пеши назари хонанда чун лентаи кино мегузаранд, хонанда низ худро шохиди ин манзараҳо ҳис мекнад» [6, 54].

Ин донишманд хидмати бузурги Айниро дар навоишиносӣ ба омӯзиши матншиносӣ вобаста дониста, иқдомҳои ӯро дар арафаи таҷлили 500 - солагии Навоӣ алоҳида баррасӣ намудааст, ки баёнгари талошҳои ӯ дар таҳқиқ ва тарғиби ҳаёт ва осори Айнӣ дар он рӯзгор мебошад. Аз ҷумла Б. Валихоҷаев аз як мактуби Айнӣ ба Деҳотӣ иқтибос карда, ба ин васила чараёни талошҳои воқеии ӯро дар ин самт мушаххас месозад, ки баёнгари садоқати инсонӣ ва илмӣ Айнӣ дар шинохти Навоӣ ва ҳақшиносии муҳаққиқ аз ин ҷеҳраҳои адабию фарҳангӣ мебошад. Аз ҷумла устод Айнӣ дар ин мактуб навиштааст: «Дар бораи ташкил кардани саҳифа бахшида ба Навоӣ бо муҳаррири «Тоҷикистони сурх» Почоҷонов гуфтугӯ кардам. Маъқул шуд. Аз шумо илтимос ҳамин ки дар баробари фиристодани мақолаатон нависед, ки ба саҳифаи ташкилмешудагӣ кадом шеърҳояш (тоҷикияш бошад, хубтар аст, мегӯяд) ва аз кадом мачмӯа ва ё таъкира гирифта шавад» [6, 55].

Дар таҳқиқоти Б. Валихоҷаев ҷустуҷӯҳои Айнӣ дар заминаи рисолаи «Алишер Навоӣ» муфассал баррасӣ ва хидмати ӯ дар таҳия ва нашри «Ҳамса»-и Навоӣ баҳогузори шудааст. Муҳаққиқ хидмати Айниро дар таҳия ва шарҳу тафсири ин асар, тартиб додани луғат, маънидоди санъатҳои шеърӣ, тафсири маъноии байтҳо қайд карда, дар ин замина ғалатҳои дар нашри осори Навоӣ роҳ ёфтаре ислоҳ кардани Айниро нишон додааст. Масалан, ба мушоҳидаи ӯ номи Меҳинбонуи достони «Фарҳод ва Ширин» дар баъзе ҷоҳо ба тарзи ғалат Маҳан Бону навишта

шуда будааст, ки Айни барои ислоҳи ин ғалат маънии номро шарҳ дода, навиштааст: «Меҳинбону-ба маънии Бонуи Бузург омада, номи холаи Ширин аст. Аммо, Маҳан Бону навиштан ва хондан, ки машҳур шудааст, хатост, чунки «Маҳан» аввалан, ба маънии «суст» ва «заъиф» ва дуум, гуфтан ва навиштан ба маънии номуносиб буда, ба номи қаҳрамони мусбат дуруст намеояд» (6, 53). Муҳаққиқ шарҳу тафсири баъзе байтҳои барои хонанда номафҳумро дар он рӯзгор хидмати бузурги Айни дар шиносондани осори Навоӣ ва барқарор кардани мероси адабии тоҷикию форсии ӯ таъбир карда, дар ин замина корҳои матншиносии Айниро муҳим арзёбӣ мекунад ва ин иқдоми ӯро қадами аввал ва муҳим дар навоишиносӣ ба қалам медиҳад.

Хидмати дувуми шоёни Айниро дар навоишиносӣ муҳаққиқ дар пажӯҳиши густардаи ӯ дар боби ҳаёт ва эҷодиёти Навоӣ доништа, таъкид мекунад, ки Айни дар солҳои 30-40 ба таҳқиқи ин мавзӯ пардохта, онро ҳамчун тухфа ба ҷашни 500-солагии шоири бузург пешниҳод карда буд. Ба назари ӯ ҷустуҷӯҳои Айни дар шинохти воқеиятҳои муборизаҳои темуриён, маҳалли таваллуди Навоӣ, муҳити тарбиядидааш ва ҷӣ тарз гузаштани замони ҷавонии ӯ дар он замон иттилоӣ тоза ва дақиқ оид ба ҳаёт ва фаъолияти эҷодии Навоӣ буд. Б. Валихоҷаев фаъолияти навоишиносии Айниро «басо рангин» таъбир карда, дар ин замина ба масъалаҳои назарии навоишиносӣ ҳам машғул шудани ӯро алоҳида қайд мекунад ва барои исботи суханаш иқтибоси зеринро аз Айни меоварад: «Алишер дар «Хамса» ҳамаи аҳволи замонаш, қисми аҳволи худро акс кунонидааст. Типҳои манфии дostonҳои «Хамса»-ро аз замони худ гирифтааст ва ба муқобили онҳо типҳои эҷодиро аз ҳаёл ва орзуҳои худ сохта бароварда, мисли як намуди тақлид ва ибрат гузоштааст» [6, 42]. Дар ин замина муҳаққиқ назари Айниро доир ба образи Искандар низ таҳлил карда, арзёбии ӯро дар боби моҳияти иҷтимоӣ ахлоқии ин образ муҳим медонад.

Муҳаққиқ ҷустуҷӯҳои Айниро дар боби усули тасвиргарии Навоӣ, аз ҷумла тарзи корбурди саноеи бадеӣ ва сабки Навоӣ низ арзёбӣ карда, моҳияти ҳунари ин шоирро барои хонанда кушода додааст, ки дар шинохти фаъолияти навоишиносии Айни ҳарфи бодалел ва муҳим ба шумор меравад.

Ба ин тартиб, хидматҳои Ботурхон Валихоҷаев дар шинохти фаъолияти илмӣ Айни ҳамчун муҳаққиқи адабиёти тоҷик ва ӯзбек бузург буда, арзиши назарию амалии кори анҷомдодаи ӯ бо гузашти замон кам намешавад, балки заминаро барои таҳқиқотҳои оянда дар боби айнишиносӣ муҳайё месозад, ки гувоҳи бардавомии корҳои анҷомдодаи ин донишманди фақид дар шинохт ва арзёбии аҳвол ва осори устод Айни мебошад.

КИТОБНОМА

1. Айни, С. Намунаи адабиёти тоҷик. Ба кӯшиши Алӣ Равоқӣ / С. Айни. – Техрон: Чопхонаи интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1385. – 372 с.
2. Айни, С. Мулоҳизаҳои муаллифи китоби «Намунаи адабиёти тоҷик» дар ритсензияе, ки ба ҳамин китоб аз ҷониби рафиқ Муллоҷонов дода шудааст / С. Айни // Садои Шарқ. – 2004. - № 10 -12. – 85-91.

3. Брагинский, И. С. Итоги и перспективы айниани / И. С. Брагинский // Чашинномаи Айни. Ҷузъи 7. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 284-293.
4. Валихоҷаев, Б. Устод Айни ҳамчун муҳаққиқи забардасти адабиёт / Б. Валихоҷаев // Ҳақиқати Ўзбекистон. – 1966. – 12-уми апрел.
5. Валихоҷаев, Б. Айни-адабиётшинос / Б. Валихоҷаев // Маориф ва маданият. – 1971. – 20-уми сентябр.
6. Валихоҷаев, Б. Муҳаққиқи бузурги ду адабиёт / Б. Валихоҷаев. – Душанбе: «Ирфон», 1978. – 58 с.
7. Муллоҷонов, С. Ш. Ритсензия / С. Ш. Муллоҷонов // Садои Шарқ. – 2004. - № 10-12. – С. 80-84.
8. Набавӣ, А. Мушкilotи навназарӣ ба эҷодиёти устод Айни / А. Набавӣ // Садои Шарқ. – 2011. - № 2. – С. 115-132.
9. Ҳодизода, Р. Оид ба аҳамияти таърихии «Намунаи адабиёти тоҷик» / Р. Ҳодизода // Чашинномаи Айни. Ҷузъи 3. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 16-21.
10. Шакурии Бухорой, М. Намунаи адабиёти тоҷик ва аҳамияти таърихии он / М. Шакурии Бухорой // Садриддин Айни. Намунаи адабиёти тоҷик. –Техрон: Чопхонаи интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1385. – С. 1-17.
11. Шакурии Бухорой, М. Падари миллат / М. Шакурии Бухорой. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист. – Душанбе: «Пайванд», 2006. – С. 211-283.

АЙНИШИНОСИ НАВЌӢ ВА МОҲИЯТБИН

Дар мақола равиши усулии таҳқиқоти Б. Валихоҷаев дар шинохт ва арзёбии ҷустуҷӯҳои илмӣи устод Айни дар мисоли «Намунаи адабиёти тоҷик», рисолаҳои «Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ», «Мирзо Абдулқодири Бедил», «Алишер Навоӣ» ва «Ёддоштҳо» ба таври мушаххас баррасӣ шуда, дар ин замина моҳияти ҷустуҷӯҳои илмӣи ӯ нишон дода шудааст. Аз ҷумла дар мақола бо таҳлили қиёсӣ муайян шудааст, ки Б. Валихоҷаев чун яке аз аввалин муҳаққиқони фаъолияти адабиётшиносии устод Айни тавонистааст тозақориҳои устодро дар таълифи тарзи нави тазкиранигорӣ, шинохти аҳвол ва осори намояндагони адабиёти гузашта, усули интиҳоби мероси адибон, арзёбии сохтор ва дарунмояи осори илмӣи устод, барқароркунии ҳуқуқи маънавии тоҷикон ба мероси адабӣ, тарғиби ҳудушиносии миллӣ ва монанди инҳо муайян намояд.

Дар мақола рисолаи Б. Валихоҷаев «Муҳаққиқи бузурги ду адабиёт» ба алоҳидагӣ баррасӣ шуда, ҷустуҷӯҳои ин муҳаққиқ дар шинохти афкори адабии Айни, бахусус моҳияти ҳунарии осори шоирони гузашта, хусусиятҳои бадеию фарҳангии «Ёддоштҳо», зиндагинома ва осори Алишер Навоӣ ва робитаи адабии тоҷикону ўзбекон, шарҳи «Хамса»-и Навоӣ, мураттаб сохтани луғоти осори ӯ, маънидодӣ саноеи шеърӣ, тафсири маънии байтҳо ва ислоҳи ғалатҳои дар осори Навоӣ роҳёфта ва ғайра мушаххас гардидааст.

Калидвожаҳо: Айни, айнисиносӣ, Ботур Валихоҷаев, Саъдӣ, Навоӣ, Бедил, аҳвол, осор, тазкира, мақола, рисола, шинохт, интиҳоб, арзёбӣ, миллӣ, ҳудушиносӣ, ақидагӣ (идеологӣ).

НОВАТОР И УСПЕШНЫЙ АЙНИВЕД

В статье изучены методы исследования Б. Валиходжаевым научных изысканий Айни. Исследование проведено на материале «Намунаи адабиёти тоҷик» («Образцы таджикской литературы»), произведений «Шейх Муслихиддин Саади Шерози», «Мирзо Абдулкадир Бедиль», «Алишер Навои» и «Ёддоштҳо» («Воспоминания»).

Путем сравнения автор статьи определил вклад Б. Валиходжаева в дело изучения литературоведческой деятельности С. Айни. Предметом исследования стали следующие аспекты деятельности С. Айни - новаторские элементы в составлении тазкиры, исследование жизни и творчества литераторов прошлого, выборка из их наследия, оценка структуры и содержания научных трудов устода, восстановление духовных прав таджиков на литературное наследие, национальное самосознание и т.п.

В статье отдельно рассмотрена работа Б. Валиходжаева «Великий исследователь двух литератур», материалы, посвященные литературному наследию Айни, особенно те, что касаются поэтики произведений поэтов прошлого, художественно-культурных особенностей «Воспоминаний». Рассмотрена также биография и наследие Алишера Навои, литературная связь между таджикским и узбекским народами, интерпертация «Хамсы» Навои; вопросы, связанные с составлением словаря произведений Навои, толкования смысла его стихов и бейтов, редакторская работа над ошибками, выявленными в произведениях Навои и др.

Ключевые слова: Айни, айниведение, Ботур Валиходжаев, Саади, Навои, Бедиль, состояние, артефакты, картина, статья, тезис, признание, отбор, оценка, национальность, самосознание, идеологический (идейный).

THE STUDY OF AYNI'S WORKS IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

The article deals with scientific searches of the study of Aini's works as a literary direction, their achievements and losses in the study of Aini's work, the state of artistic research, and reviewed the most important trends and directions of the study of Aini's works in this regard.

Analyzing the research completed in this direction, the author of the article examines the most important aspects of the writer's biography, the role of his works in the formation of self-awareness and history of Tajiks, the significance of Aini's social and educational activities in the formation of national identity, Aini as the founder of modern Tajik literature, literary criticism, linguistics, lexicography and historiography, the prerequisites for the formation and development of Ainives as a literary direction are also considered.

Анализируя исследования, завершенные в этом направлении, автор статьи рассматривает важнейшие стороны биографии писателя, роль его произведений в формировании самосознания и истории таджиков, значение общественной и просветительской деятельности Айни в формировании национального самосознания,

Айни как основоположника современной таджикской литературы, литературоведения, языкознания, лексикографии и историографии, также рассмотрены предпосылки формирования и развития айниведов как литературоведческого направления.

Key words: Aini, modern Tajik literature, Ainu studies, literary criticism, linguistics, lexicography, historiography, national identity.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сирочзода Ҷамолиддин Қиём, унвонҷӯи Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ, imkhan87@mail.ru; тел.: +992 907717887

Сведения об авторе: Сироджзода Джамолиддин Киём, соискатель Института языка и литературы имени Абуабдуллоха Рудаки НАНТ, imkhan87@mail.ru; тел.: +992 907717887

Information about the author: Sirojzoda Jamoliddin Qiyom, graduate of the Institute of Language and Literature named after Abuabdulloh Rudaki National Academy of Sciences of Tajikistan, imkhan87@mail.ru; tel.: +992 907717887.

ФОЛКЛОРШИНОСӢ / ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК:891.550

БОБОЧОН НИЁЗМУҲАММАДОВ ВА НАШРИ
АФСОНАҲОИ ТОЧИКӢ БА ЗАБОНИ РУСӢФарангис Шарифзода
Равшан Раҳмонӣ

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Шуруъ аз нимаи дуоми садаи нуздаҳ мардумшиносон, забоншиносон ва пажӯҳандагони риштаҳои гуногун аз кишвари Русия М.С. Андреев, М. Айдаров, Г. А. Арандаренко, В.В. Бартолд, А. Гребёнкин, К.Г. Залеман, И.И. Зарубин, М. Карухи, Д.Н. Логофет, Н.С. Ликошин, Н.А. Маев, Н.Г. Маллитский, Н. Мал, Е.М. Пещерева, А.Е. Снесарев, А.А. Семёнов, А. Случановский, Л.В. Соловёв, О.А. Сухарева, А. Шишов ва дигарон дар канори маводи этнографӣ, гоҳе матнҳои фолклориро аз байни мардуми тоҷик гирд меоваранд ва пажӯҳиш менамоянд.

То нимаи аввали садаи XX фолклоршиносони касбии тоҷик набуданд, аз ин рӯ, илми фолклоршиносӣ баъди ташкил ёфтани Тоҷикистон (1924) шакл нагирифта буд. Ҳар касе, ки намунаҳои матнҳои фолклориро гирд меовард ва нашр мекард, асосан мардумшинос, шоир, нависанда, забоншинос, рӯзноманигор ё ягон каси дӯстдори фарҳанги суннатӣ буд.

Дар солҳои 20-30 Т. Зеҳнӣ, В. Маҳмудӣ, Н. Бектош, Ҳ. Карим, О. Исмаилов, Н. А. Болдирев, И. С. Брагинский, Алӣ Хуш, О. Сухарева, А. Деҳотӣ (Абдусалом Пирмуҳаммадзода), Абдушукур Пирмуҳаммадзода, Л. Бузургзода, М. Турсунзода, Р. Чалил, Ҳ. Бақозода, Б. Раҳимзода, М. Миршакар, Ш. Ҳусейнзода, Б. Ниёзмуҳаммадов, А. Мирзоев, Ф. Ниёзӣ, Х. Мирзозода, Ахтарӣ, А. Шохансорев, С. Ғанӣ, Р. Ҳошим, Н. Ҳочаев, С. Нестеренко, Ҳ. Худойбердиев ва дигарон ба гирдоварӣ ва гоҳе дар мақолаҳои ҷудогона ба таҳқиқи осори фолклорӣ машғул шуданд. Дар солҳои 40 ва баъд муҳаққиқони дигар аз ҷумла А. Деҳотӣ, А. Мирзоев, Н. Маъсумӣ, Б. Ниёзмуҳаммадов, К. Наимӣ, Я. Налский, Н. Нурҷонов, К. Улуғзода ва дигарон намунаҳои матнҳои фолклориро ҳам дар матбуот ва ҳам дар шакли маҷмуаҳо нашр намуданд, ки дар байни онҳо афсона низ буд [13].

Бояд ёдовар шуд, ки бо сабаби жанрҳои гуногуни фолклорӣ дар гирдоварӣ ва нашри афсонаҳои тоҷикӣ то солҳои 30-юми садаи XX муҳаққиқони мардумшиноси рус ҳиссаи арзанда гузоштанд. Аз ҷумла соли 1900 А. А. Семёнов ба омӯхтани лаҳҷаи мардуми Қаротегин машғул шуд. Ӯ дар канори маводи лаҳҷашиносӣ аз Сурхоб, Дарвоз, Хинғоб ва Панҷ бисту як матни гуногуни насри гуфторӣ сабт мекунад ва онҳоро бо шарҳу эзоҳ ва тарҷума дар китобҳои худ «Материалы для изучения наречия горных таджиков Центральной Азии» (1900) ва «Этнографические очерки Зерафшанских гор и Дарвоза» (1903) ба нашр мерасонад. Ҳамаи афсонаҳоро

ӯ бо гуфтори маҳаллӣ сабт намудааст, то ки барои омӯхтани лаҳча, урфу одат ва рӯзгори маънавии мардум ҳамчун санади илмӣ истифода шавад [6; 7].

Баъди солҳо муҳаққиқи дигар А. З. Розенфелд дар асоси маводи гирдовардаи А. А. Семёнов ва ҳудаш бо унвони «Афсонаҳо ва дostonҳои тоҷикони кӯҳистон» (Сказки и легенды горных таджиков, 1990) маҷмуае тартиб дода, аз Семёнов чунин ёд менамояд: «А. А. Семёнов, шарқшиноси барҷаста, муаррихи Осиёи Миёна, филолог, он замон донишҷӯ, дар ин ду шумора 21 афсона аз Қаротегин, Ваҳё, Дарвоз ва Ёхсу гирдовардаашро бо тарҷумаи русӣ ва бо шарҳу эзоҳот ба чоп расонд. Хонандаи муосирро на ҳамаи тарҷумаву эзоҳоти ӯ метавонад қаноатманд созад. Аз ин рӯ, мураттибон зарур донистанд, танҳо афсонаҳои шавқовару ҷолибро аз миёни матнҳои ба чоп расида дар маҷмуа ҷой диҳанд» [4, 9].

Мардумшиносии пурқори рус М. С. Андреев низ ҳангоми сафарҳои илмиаш ба афсонаҳо таваҷҷуҳ зоҳир менамояд. Ӯ соли 1900 дар шаҳри Тошканд аз ду нафар дарвозӣ чанд афсона навишта, онро соли 1912 зери унвони «Дарвазская сказка» дар китоби «Живая старина» чоп мекунад [1, 485-488].

Гирдоварӣ ва наشري афсонаҳои тоҷикӣ баъди суҳанони А. М. Горкий, ки дар анҷумани нахустини нависандагони собиқ Иттиҳоди Шуравӣ (соли 1934) ироа гардид ва дар он таваҷҷуҳи адибон ба ҷамъоварии асарҳои фолклорӣ ҷалб шуд, қувват гирифт.

Соли 1934 дар Самарқанд китобчае бо номи «Маводи фолклори тоҷик» («Материалы по таджикскому фольклору») аз ҷониби паҷуҳандагон О. А. Сухарева ва И. А. Сухарева ба таъбир мерасад. Маҷмуаи мазкур аз ду бахш иборат аст. Бахши аввал «Чистонҳои тоҷикони шаҳри Самарқанд ва атрофи он» (дар таҳияи И. Сухарева) ва бахши дувум «Ҳашт гунаи афсонаи «Буз ва ҳафт бузича» (дар таҳияи О. Сухарева)-ро дар бар мегирад. Афсонаи «Буз ва ҳафт бузича»-ро О. Сухарева аз шахси гуногунпеша ва синну солашон муҳталиф аз Самарқанд, Хучанд, Панҷакент, Ёвон дар солҳои 1923, 1925, 1932, 1933 сабт намудааст. Ин китобча ба алифбои лотинӣ (забони тоҷикӣ) ва бо тарҷумаи русӣ чоп шудааст. Нашри ҳашт варианти ин афсона дар афсонашиносии тоҷик аввалин матни илмӣ дар омӯхтани лаҳчаҳо ва ҳам густариши афсонаи мазкур аҳамияти вижаеро дорост, ки дар ин бора ҳуди гирдоваранда чунин гуфтааст: «Муаллифон умедворанд, ки интишори 8 гунаи афсонаи «Буз ва ҳафт бузича» ҳатто дар шакли маводи хом ҳамаи мавҷударо дар фолклори тоҷик пур бикунанд. Афсонаҳои тоҷикии интишорёфта бо теъдоди кам ба назар мерасад, дар ҳоле ки дигар миллатҳои осӣёимиёнагӣ, хусусан, қазоқҳо, ба шарофати фаъолияти гирдоварандаи куҳансоли фолклор – А. А. Диваев, ба андозаи кофӣ афсона ба чоп расонданд.

Азбаски 8 гунаи мавҷудаи афсона аз маҳаллоти гуногуни Ёзбекистон ва Тоҷикистон гирдоварӣ ва овонавишт (дар асоси ҳуруфоти лотинӣ ва талаффузи тоҷикӣ) шудаанд, вижагиҳои фонетикӣ ва грамматикӣ гӯйишҳои мазкур дар ин матнҳо ҳифз шудааст, метавонанд маводи арзишманде бошанд, ки ҳанӯз аз ин ҷиҳат таҳқиқу омӯзиш нашудаанд. Мутаассифона, аз ҷиҳати овой вожаҳо сабти дақиқ нашудаанд (масалан, садонокҳои кӯтоҳу дароз, инчунин «ҳо»-и мафтуҳи арабӣ, ки дар гӯйиши ёвонӣ ҷой дорад, ишора нашудаанд) ва ин арзиши матнҳоро барои

омӯзиш аз нигоҳи лаҳҷашиносӣ коста мегардонад. Ба ғайр аз ин, қисми зиёди афсонаҳо аз забони донишомӯзони яке аз таълимгоҳҳои тоҷикӣ, сабт шудааст, ки кӯшиш мекарданд бо муваффақияти каму беш бо забони адабӣ матнҳо баён шаванд. Ин падида ба далели зерӣ таъсири аносири беруна мондан боиси ҳалалдории асолати матни ғӯйишӣ шудааст. Махсусан, гунаи хучандӣ.

Тавре зикр гардид, матнҳои афсонаҳо бо алифбои лотинии тоҷикӣ бо баъзе иловаҳо ба он овонавишт шудаанд. Ҳамин тавр, дифтонгҳо ишора шуда, аломати «ng» барои талаффузи калимаҳое чун «Санг», «Занг» омадааст, ки дар он ба ҷойи овози «п» овози димоғии «а» омадааст. Зада ва овози воӣ маҷҳул ба мисли асари пештара ишора шудааст» [19, 25-26].

Бояд гуфт, ки матнҳои нашркардаи О. А. Сухарева имрӯзҳо барои пажӯҳиши вариантҳои афсона ва бахусус таҳлили муқоисавии он аҳамияти муҳими илмӣ дорад. Хидмати О. А. Сухарева нисбати таълиғи афсонаҳои тоҷикӣ ба забони русӣ ба хусус дар солҳои сиюм хеле арзанда аст. Дар ин солҳо ӯ чанде аз афсонаҳои тоҷикиро ба забони русӣ тарҷума карда, дар матбуоти ҳамон солҳо ба таъбир мерасонад.

Солҳои сиюм чанд маҷмуаи хурд аз ҷониби Р. Ҷалил ва Ҳ. Худоибердиев, К. Лутфуллоева ба таъбир мерасанд. Чандин афсона дар сабту таҳрири Ҳ. Карим дар шакли китобча ва дар воситаҳои ахбор chop шудааст. Аммо ин афсонаҳо аслан барои мутолиаи хонандагон буда, низ ба талаботи илмӣ ҷавобгӯ набуданд. Дар солҳои сиюм афсона барин беҳтарин ва густурдатарин жанри фолклорӣ аз миёни мардум ниҳоят кам гирдоварӣ мешуд. Бузургсолоне, ки «кон»-и афсона буданд ва афсонагӯёне, ки ровии моҳир буда, касби аслии эшон афсонагӯӣ ё қиссагӯӣ буд, бо мурури замон пир мешуданд ва аз олам дармегузаштанд ва бо худ ганҷи арзишманди афсонаҳоро ба бодӣ фано мебуданд [12, 23-28].

Ана дар ҳамин солҳо Б. Ниёмуҳаммадов (1906-1979) ҳамроҳи академик Е. Н. Павловский (1884-1965), ки бо омӯзиши ҳашароти Тоҷикистон машғул буд, ҳамчун тарҷумон ба минтақаҳо меравад. Дар ин сафарҳо ӯ ҳам ба лаҳҷаҳои маҳаллӣ таваҷҷуҳ менамояд ва ҳам намунаҳои фолклорӣ гирд меоварад.

Б. Ниёмуҳаммадов зодаи шаҳри Конибодом буда, соли 1929 Институти муаллимии ш. Тошкандро хатм намуда, муддате дар Конибодом муаллим буд. Баъдан қобилияти илмӣ ӯро ба инобат гирифта, соли 1932 эшонро ба давраи сесолаи аспирантураи Институти илмӣ-таҳқиқоти забоншиносии Маскав мефиристанд. Б. Ниёмуҳаммадов пас аз омӯхтани асарҳои назарӣ ва машварати роҳбари имиаш Л. И. Жирков ба Конибодом омада, бо равиши илмӣ аз байни мардум маводи лаҳҷавӣ гирд меоварад. Соли 1938 дар мавзӯи «Канибадамское наречие таджикского языка» рисолаи номзадӣ дифоъ мекунад. Ӯ аввалин номзоди илмӣ филология дар Тоҷикистон буд [15, 6-9].

Баъди ҷимоя аз соли 1938 то 1941 мудири сектори таърихи забоншиносии базаи Тоҷикистони ИИ Иттиҳоди Шуравӣ (ИҶШС); аз соли 1941 то 1944 директори Институти таърих, забон ва адабиёти филиали тоҷикии АФ ИҶШС; аз моҳи декабри соли 1944 то то июли 1948 докторанти Институти шарқшиносии АФ ИҶШС буд. Ӯ 18 июни соли 1948 дар мавзӯи «Синтаксиси ҷумлаҳои сода дар забони адабии

точик» рисолаи докторӣ дифоъ кардааст ва нахустин доктори илм дар Тоҷикистон буд. Ӯ муовини раиси Президуми филиали Тоҷикистони АИ ИҶШС (1948-1951), ноиби президент (1951-1953), академик-котиби Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ (1953-1962), мудири сектори забони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии (1958-1976) АИ ҶТ буд. Муаллифи мақолаҳои зиёди публитсистӣ ва забоншиносӣ мебошад. Китобҳои зер ба қалами ӯ тааллуқ доранд: «Гӯйиши конибодомии забони тоҷикӣ» (1951), «Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1960), «Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик» (1960), «Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик» (1965), «Забоншиносии тоҷик (Асарҳои мунтахаб)» (1970) ва ғ. [7; 8; 9; 10; 15; 4].

Дикқати Б. Ниёзмӯҳаммадовро аз солҳои сиёҳи ҷангоми сафарҳо ҳамаҷонибӣ Е. Н. Павловский ва дар рафти гирдоварии маводи шевашиносӣ аз Конибодом маводи фолклорӣ, баҳусус афсона, ҷалб менамояд. Аз гуфти ҳадаш маълум мешавад, ки ӯ ҳамаи маводро бо ҳамон лаҳҷаи мардум бо талаффуз сабт мекард. Дар ин бора дар китоби худ «Канибадамское наречие таджикского языка» (1951) чунин ёдовар шудааст: «Маводҳои ин кор дар муддати як сафари махсус ба Конибодом соли 1937 дар ду моҳи зимистон ҷамъ оварда шуда буданд. Муаллиф ҳарчанд лаҳҷаи конибодомиро хуб медонад, аммо ҷангоми ҷамъоварӣ ва сабти онҳо танҳо бо он чизе, ки аз сокинони маҳаллӣ шунидааст, маҳдуд шуда, ба хотираҳои худ таъна накарда, ба он чизе, ки шунидааст, ислоҳе ворид накардааст» [6, 17].

Аз ин ишораи Б. Ниёзмӯҳаммадов маълум мешавад, ки ӯ равиши гирдоварии маводи илмиро дақиқ омӯхта, баъд ба кор шуруъ намудааст. Тибқи таълимоти устодонаш зимни гирдоварии маводи лаҳҷашиносӣ намунаҳои матнҳои насриро низ сабт менамояд.

Инак, Б. Ниёзмӯҳаммадов дар асоси матнҳои гирдовардаи худ ва маводи муҳаққиқони дигар соли 1945 бо пешниҳоди академик Е.Н. Павловский нахустин маҷмуаи афсонаҳои тоҷикиро ба забони русӣ зери унвони «Таджикские сказки» ба нашр мерасонад, ки он 35 матнро дар бар дошт. Дар ин бора Б. Ниёзмӯҳаммадов дар пешгуфтори маҷмуа, ки зери унвони «Афсонаҳои халқии тоҷик» («Таджикские народные сказки») ҷоп шудааст, чунин ёдовар мешавад: «Бо вучуди он ки дер боз зарурати мураттаб сохтани маҷмуаи афсонаҳо ба миён омад, мо ҳанӯз ба эҷоди он шуруъ накардаем. Танҳо дар соли 1943 раиси Президиуми филиали тоҷикистони АФ СССР, академик, лауреати Мукофоти сталинӣ ва генерал-лейтенанти хизмати тиббӣ Е.Н.Павловский ва ҷонишини ӯ Б.Е. Биховский тақлиф карданд, ки маҷмуаи афсонаҳои тоҷикиро барои нашр тайёр кунам. Бинобар ин, ман қорро рӯи мавод шуруъ кардам. Афсонаҳоеро, ки аз соли 1935 ин тараф гирд оварда, ба қайд гирифтаам, инчунин афсонаҳоеро, ки ходимони илмии Институти таърих, забон ва адабиёт дар давраҳои гуногун сабт карда буданд, аз назар гузаронда, афсонаҳои вижаи онро интихоб намуда, ба ҷоп тайёр кардам.

Ғайр аз ин, ба маҷмуа баъд аз дидану интихоб афсонаҳое, ки дар газетаю журналҳои тоҷик ҷоп шудаанд, дохил карда шудаанд. Ҳамин тавр, сиё панҷ афсона ба маҷмуа дохил шуд. Мо, аз як тараф, кӯшиш кардем, ки ба маҷмуа афсонаҳое, ки дар маҳалҳои гуногуни истиқомати тоҷикон сабт шудаанд, ворид шаванд, аз тарафи

дигар, афсонахоеро, ки тамоми пахлуҳои ҳаёти халқи моро инъикос мекунанд, дохил кунем» [6, 7].

Профессор В. Асрорӣ низ дар китобчаи худ «Қадрдон» (1964), ки дар бораи академик Е.Н. Павловский аст, ба ёд меорад, ки ин донишманди пуркор ба фолклори тоҷикон низ таваҷҷуҳи зиёд дошт. Аз ин рӯ, бо роҳнамоӣ ва таҳрири ӯ Б. Ниёзмӯҳаммадов афсонаҳои тоҷикиро ба забони русӣ нашр менамояд: «Дар омади гап бояд гуфт, ки Е. Н. Павловский фолклор ва адабиёти тоҷикро низ хуб медонист. Нахустин маҷмуаи афсонаҳои тоҷикӣ ба забони русӣ, ки аз тарафи профессор Б. Н. Ниёзмӯҳаммадов гирд оварда шудааст, дар зери таҳрири академик Е.Н.Павловский ба муносибати понздаҳсолагии РСС Тоҷикистон нашр шуда буд» [2, 27].

Дар пешгуфтори маҷмуаи «Афсонаҳои тоҷикӣ» нуктаҳои муҳим роҷеъ ба афсонаҳои тоҷикӣ гуфта шудааст, ки он аз чанд ҷиҳат муҳим аст: 1. Маълумот дар бораи макони баёну иҷрои матнҳои фолклорӣ ва қабули шунавандагон. 2. Мардум чӣ гуна матнҳои фолклориро мегуфтанд ва вариантҳои нави онро месохтанд. 3. Матнҳои фолклорӣ дар кадом вақт бештар гуфта ё иҷро карда мешуд. 4. Кадом матнҳо таваҷҷуҳи мардумро ҷалб мекард. 5. Афсонагӯӣ ва дostonҳои «Гурғулӣ» дар чӣ ҳолат буд. 6. То нашри ин маҷмуа чи қорҳои назаррас дар нашри афсонаҳои тоҷикӣ сурат гирифтааст. 7. Сабаби нашри ин маҷмуа чӣ буд.

Дар пешгуфтори худ Б. Ниёзмӯҳаммадов аз як гӯяндае иқтибос меорад. Ҳар чанд номи мушаххаси гӯяндаи матнро наоварда бошад ҳам, аз номи ӯ ба таври мантиқӣ руҳияи афсонагӯии он замонро ба таври мантиқӣ ба қалам додааст: «Халқи тоҷик, махсусан, фолклори худро дӯст медорад, эҷодиёти худро дӯст медорад. -Мо, тоҷикон, - меғӯяд, яке аз намояндагони халқи тоҷик, - хоҳ дар саҳро қор кунем, хоҳ қорво мечаронем, хоҳ дар правленияи қолхоз бошем, хоҳ дар устохонаи ҳунармандӣ бошем, хоҳ дар як ҷо истироҳат кунем, дар қойхона ва ё дар мактаб дар як дақиқаи истироҳат ба дӯст шӯҳихо, муаммоҳо, мақолҳо, қаҳор мисраъ меғӯем, суруду дoston меҳонем, афсонаҳои халқӣ меғӯем ва бо ин дилхушӣ қарда, ғамқоро фаромӯш мекунем, шод мегардем ва бо неруи нав боз ба қор шуруъ қарда, душворихоро бартараф қарда, дар меҳнат ғалабаҳои нав ба нав ба даст меоварем» [5, 3-4].

Мушоҳидаҳои ӯ қомилан дуруст аст, қунқи ҳудаш дар он қолҳо шохид буд, ки дар набудани телевизон, қам будани радио, ягона ғизои маънавии воқеии мардум ҳамина осори фолклории онҳо, аз қумла афсонаҳо, буд. Маҳз аз тариқи мероси суннати гуфторӣ одамон равони худро оромиш медоданд, мегуфтанд, мебофтанд, иҷро мекарданд ва аз ин тариқ шодона зиндагии худро пеш мебуданд. Дар байни мардум қасоне буданд, ки қасбашон гӯяндагӣ буд. Ба воқитаи нақл ва ё иҷрои матни фолклорӣ рӯзгори худро таъмин менамуданд. Б. Ниёзмӯҳаммадов мушоҳидаҳои худро, ки асрҳо мардум ба ҳамина минвол ба фарҳанги суннати худ муҳаббат доштанд, ёдовар шуда гуфтааст: «Ақсари тоҷикон зарбулмасалу мақол, латифа, афсона, рубоиву дostonҳои қуҳнаро медонанд ва навашро эҷод мекунанд ва ба ҳамдигар нақл мекунанд; аз забони яқдигар онҳоро ёд (ҳифз) мекунанд. Ғайр аз ин, дар байни мардум дар ҳар як қишлоқ, шурои қишлоқ ва ноҳия дostonсароён ва наққолони махсус ҳастанд, ки умри худро ба ин қор бахшидаанд.

Афсонаву дostonхо, махсусан, дар фасли зимистон, дар шабҳои дарозу торик ривоч ёфтааст. Аҳоли аз тирамоҳ сар карда, гурӯҳ-гурӯҳ дар меҳмонхонаи махсус тоза ва оро додашуда ҷамъ омада, оташи бузурге меафрӯхтанд, ки дар атрофи он ҳама хурду калон, зану мард менишастанд. Ин анъана дар манотиқи ҷануби Тоҷикистон мавриди истифода қарор дорад. Афсонагӯҳо ва сарояндагони дostonҳо бо ҳамроҳии думбра дар бораи қорнамоиҳои гузашта ва имрӯзаи халқи мо дostonҳо месароянд. Баъзеи онҳо 4-5 моҳ нақли худро давом медиҳанд. Шунавандагон ҳар як эпизоди шоёни таҳсин, ҳар як ҳодисаи дар он тасвиршударо бо диққат мешунаванд, аз кучо оғоз қардани афсонагӯро ва дар кучо таваққуф қарданаширо пайгирӣ мекунанд ва рӯзи дигар аллакай мунтазири идомаи саргузашти ӯ мешаванд» [5, 4].

Дар ҳақиқат дар садаҳои гузашта афсона ва афсонагӯӣ дар байни тоҷикон ҷойгоҳи худро дошт. Дар ҳама ҷо шабҳои дарози зимистон афсона мегуфтанд. Баъзе афсонаҳо то субҳ идома меёфт ва мардум хоб накарда гӯш мекарданд, то фаҳманд, ки охираш чӣ шуд. Гӯяндагони касбӣ дар ҳар маҳал шогирдони худро доштанд. Афсонгӯёни касбӣ ҷунон моҳир буданд, ки як матнро ҳар бор ба шакли дигар бо иловаҳо нақл мекарданд. Дар натиҷа вариантҳои нави матн пайдо мешуд. Ин мушоҳидаҳои худро Б. Ниёзмӯҳаммадов ҷунин ба қалам овардааст: «Афсонаҳо низ дар эҷодиёту ҳаёти халқи мо мавқеи пуршарафро ишғол мекунанд. Вай афсонаро дӯст медорад. Дар баъзе меҳмонхонаҳо аз шом то субҳ ҳикоят давом мекунад. Афсонагӯёни касбӣ, аз як тараф, афсонаҳои халқиро интиқол медиҳанд, аз тарафи дигар, ҳудашон афсонаҳои нав эҷод ва импровизатсия мекунанд. Дар натиҷа, махсусан шунавандагони бодикқати эҷодиёти шифохӣ онро аз худ қарда, аз ин рӯ, ҳар як афсонагӯ ё сарояндаи номдор чанд шогирд дорад. Ҳар яки онҳо афсона ё ҳикояҳои арзандаро аз ёд мекарданд, аллакай ҳудашон, ҳар қадом мувофиқи қобилиятшон эпизодҳоеро бурида ё ба он иловаҳо ворид қарда, бо таширҳои ҳудашон ба шунавандагони дигар нақл мекунанд. Бад-ин минвол афсонаву дostonҳо аз даҳон ба даҳон гузашта, чанд гунаи ҳамон як афсона ба вучуд меояд. Ҷунончи, аз афсонаҳои дар маҷмуаи мазкур воридшуда афсонаи «Робияи чилгазаму» ҳафт гуна, «Подшоҳ ва чилу се зани ӯ» се гуна дорад» [5, 5].

Мураттиби маҷмуа ҳамҷунин дар бораи гӯяндагони моҳир ба мисли Қурбон Ҷалил ишора намуда, рӯч ба рӯзгори пуразоби Бобоюнус Худойдодзода маълумоти бештар медиҳад ва ба хотир меорад, ки аз гуфтори вай ҳудаш чанд матн сабт намудааст: «Со слов Бобоюнуса в 1941-42 гг. нами записано много сказок, из которых в данный сборник вошли: «Сын Насира косагара и Сурхи айёр», «Ой-Ахмат», «Робия Чилгазму», «Искандер Зулкарнайн», «Город Мунга» [5, 6].

Сад афсӯс, ки матни тоҷикии ин афсонаҳо пайдо нашуд. Шояд дар ҷое бошад, инро ҷусторҳои оянда нишон медиҳад. Б. Ниёзмӯҳаммадов дуруст ёдовар мешавад, ки дар он солҳо (то 1945) матни афсонаҳо нисбат ба жанрҳои дигари фолклорӣ хеле кам гирдоварӣ шудааст. Яке аз сабабҳои наشري ин маҷмуа ҳамин аст. Дигар ин ки ҷопи маҷмуаи «Таджикские сказки» (1945) дар он солҳо барои шинос намудани хонандагони русзабон бо мероси ғании афсонаҳои тоҷикӣ низ арзишманд буд.

Дар поёни ҳар афсонаи ин маҷмуа калимаҳои барои хонандагон номафҳум, номҳои ҷуғрофӣ ва дигар истилоҳоти ҳоси забони тоҷикӣ шарҳ дода шудаанд. Ба

ғайр аз ин, дар охири мачмуа, ба таври мухтасар, номҳои гуяндагон, гирдоварандагон ва манобеи дигаре, ки мураттиб афсонаҳоро дастрас намудааст, ба онҳо ишора карда, эзоҳ додааст.

Дар он солҳо бо теъдоди даҳ ҳазор нусха нашр ёфтани афсонаҳои тоҷикӣ ба забони русӣ ва хонандагони ғайри тоҷикро бо он ошно намудан як воқеаи муҳим ба ҳисоб мерафт. Агар афсонаҳои мазкур бо лаҳҷа, ба забони тоҷикӣ ҳам чоп мешуд, арзиши илмӣ он бо гузашти замон ҳамчун нахустин мачмуаи илмӣ афсонаҳои тоҷикӣ боз ҳам баландтар мебуд. Боиси таассуф аст, ки дар бораи нусхаҳои тоҷикии афсонаҳои мачмуа маълумоте пайдо нашуд.

Ҳар як кори муҳимро сабабе ҳаст. Ба гуфти духтари академик Б. Ниёзмӯҳаммадов профессор Муқаддам Ниёзмӯҳаммадова, дар хонашон як ҷилди афсонаҳои тоҷикӣ ба забони русӣ бо ҳуруфчинии мошинка ба шакли китоби ҷилдшуда бозмондаст. Чанд сол пеш марҳум бародарашон Музаффар Ниёзмӯҳаммадов (1941-2016) ин афсонаҳоро чоп кардан мехоҳад, то ба ин васила рӯҳи падарро шод намояд. Вале умр вафо намекунад. Баъдан профессор М. Ниёзмӯҳаммадова бо ин нусха ба президенти АМИТ академик Ф. Раҳимӣ муроҷиат менамояд. Он кас зуд ба директори ИЗА ба номи Рӯдакӣ Ф. Шарифзода супориш медиҳанд, ки китобро ба нашр омода намоянд. Ф. Шарифзода барои ҳамкорӣ Р. Раҳмониро ҷалб менамояд. Ҳарду чанд моҳ машғули кор шуданд.

Аз суҳбатҳо бо М. Ниёзмӯҳаммадова маълум шуд, ки эшон аз наشري мачмуаи «Таджикские сказки» дар соли 1945 бехабаранд. Мо нишон додем, диданду ҳайрон монданд ва хушҳол шуданд. Хоҳиш кардем, ки ҳамон матни комилро ба мо биёранд. Пас аз муддате оварданд.

Нусхаи ҷилдшудаи мачмуаи «Таджикские сказки»-ро, ки соли 1944 мошинка шудааст, кушодем. Ҷилди китоб аз як пора картони рангаш зардшуда иборат аст. Гирди варақҳо дарида, то саҳифаи 350 шуморагузори ҳаст, шумораҳои дигар саҳифаҳо хира ва номаълум. Мачмуа бо риштаи сафед дӯхта шудааст, вале муқовааш аз матн ҷудо, баъзе варақҳо ҳам дарида ва аз дӯхташ ҷудо шудааст. Бо қалами сиёҳ бо эҳтиёт китобро саҳифагузори кардем, ки ҳамагӣ 573 саҳифа буда, 60 матнро дар бар мегирад. Вале ҷопи мачмуаи «Таджикские сказки» (1945) аз 35 матн иборат аст.

Мачмуаи соли 1944 ду муқаддима дорад, яке аз Б. Ниёзмӯҳаммадов, ки дар мачмуаи «Таджикские сказки» (1945) ҳаст, дигаре зери унвони «Таджикские сказки» (1944) буда, дар бораи моҳияти афсона ва хусусиятҳои афсонаҳои тоҷикӣ аст. Дар охираш бо ранги бунафш бо ручка «И. Павловский» навишта шудааст. Эҳтиёткорона варақ задем, саҳифаҳо каме порашуда, зардҷатоб ва ҳарфҳо хира аст. Дар баъзе саҳифаҳо бо ҳамон ранги бунафш ҳарфҳои хира ислоҳ шудааст.

Ба профессор М. Ниёзмӯҳаммадова занг зада пурсон шудем, ки чаро «И. Павловский», на Е. Н. Павловский. Гуфтанд, ки муқаддимаи дуюм аниқ аз Е. Н. Павловский аст. Муқаддима бо эпиграфи «Оғози санъати суҳан ва фолклор» аз А.М. Горкий оғоз мешавад. Дар аввали муқаддима, бо методи марксистӣ, бо ишора ба суҳанони А. М. Горкий ва ёдоварии номҳои А. С. Пушкин, Салтиков-Шедрин, Н. А. Некрасов, Т. Шевченко, С. Айни дар бораи моҳияти афсона изҳори назар шудааст. Гуфта шудааст, ки пас аз Инқилоби Октябр ба гирдоварии фолклори тоҷикон низ

таваччуи бештар шудааст. Ишора ба он гардидааст, ки кихо ба гирдовари афсонаҳои тоҷикӣ машғул шудаанд. Дар идомаи муқаддима дар бораи мавзӯ ва персонажҳои афсонаҳои тоҷикӣ сухан гуфта шудааст. Муаллиф ба вижагиҳои афсонаҳои сеҳромез, афсонаҳо дар бораи ҳайвонот, афсонаҳои ҳикоятӣ-маишӣ, хусусиятҳои афсонаҳои ҳаҷвӣ таваҷҷуҳ намуда, ҳар кадомро муфасссал баррасӣ намудааст. Ҳамчунин, дар асоси баъзе матнҳо оид ба муборизаи халқи советӣ, ҳаёти нави сотсиалистӣ, бо мардуми заҳматкаш будани Ленин, роҷеъ ба декадаи санъати тоҷикон дар Маскав дар соли 1941 ишора кардааст. Муқаддима бо суханони А. М. Горкий, ки ба мардуми Қафқоз ва Осиёи Миёна муроҷиат карда, фолклори худро чамъ оваред гуфта буд, ба поён мерасад ва дар охир муаллиф мегӯяд: «Подготовка к печати сборника таджикских сказок на русском языке, Институт истории, языка и литературы Таджикского филиала Академии наук, выполнил часть задачи, поставленной А. М. Горьким» [11, 34].

Ҳамин тавр, ҳамон нусаи афсонаҳоро, ки аз 60 матн иборат буда, соли 1944 Б. Ниёзмӯҳаммадов дар шакли мошинка дар як ҷилд тартиб додааст ва 35 матни онро ба забони русӣ зери унвони «Таджикские сказки» (1945) ҷоп намудааст, ба ҷоп омода намудем. Маълум шуд, ки аз ин 60 матн 11-тоашро бевосита Б. Ниёзмӯҳаммадов ва матнҳои дигарро муҳаққиқон дар солҳои гуногун сабт кардаанд.

Хизмати шоистаи Б. Ниёзмӯҳаммадов дар он аст, ки ин афсонаҳоро бо тавзеҳот бо номи ғӯяндаҳо ва гирдоварандаҳо (бо нишон додани сарчашмаҳо) барои ҷоп таҳия намудааст. Ҳоло ҳамаи он 60 матн ҳамчун маводи муҳим барои шинос шудан бо намунаҳои афсонаҳои тоҷикии он солҳо ва таҳқиқи ояндаи онҳо ба нашр омода шуд. Умедворем, ки ин маҷмуа ба наздикӣ пешкаши хонандагон ва муҳаққиқон мегардад.

КИТОБНОМА

1. Андреев, М. С. Дарвазская сказка / М.С.Андреев // Живая старина, т. 2-4, 1912. – С. 485-488.
2. Асрорӣ, В. Қадрдон / В. Асрорӣ. – Душанбе: Ирофон, 1964. – 68 с.
3. Горький, А. М. Собрание сочинений. В тридцати томах. Т. 27. / А.М.Горький. – М.: Художественная литература, 1953. – С. 337-354.
4. Қосимова, М.Н. Б.Н.Ниёзмӯҳаммадов ва забоншиносии тоҷик / М.Н.Қосимова // Қосимова М.Н. Ганҷи сухан. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – С. 356-373 с.
5. Ниязмӯҳамедов, Б. Н. Таджикские народные сказки / Б. Ниязмӯҳамедов // Таджикские сказки. Составитель: Б. Ниязмӯҳамедов. – Сталинабад: Госиздат при СНК Таджикской ССР, 1945. – С. 3-8.
6. Ниязмӯҳамедов, Б. Н. Канибадамское наречие таджикского языка / Б. Ниязмӯҳамедов. – Сталинабад : Изд-во Тадж. филиала Акад. наук СССР, 1951. – 58 с.
7. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик (Ба ёрии муаллимони мактабҳои миёна ва студентони мактабҳои олӣ) / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Сталинобод: Нашриёти давлатии адабиёти таълимӣ-

- педагогии Вазорати маорифи РСС Тоҷикистон, 1960. – 112 с.
8. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Сталинобод: Нашриёти давлатии адабиёти таълимӣ-педагогии Вазорати маорифи РСС Тоҷикистон, 1960. – 106 с.
 9. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 92 с.
 10. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Забоншиносии тоҷик (Асарҳои мунтахаб) / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 386 с.
 11. Павловский, Е.Н. Таджикские сказки / Е.Н.Павловский // Таджикские сказки. – Сталинабад, 1944. – С. 9-34. (Дастхати машинка).
 12. Раҳмонӣ, Р. Таърихи гирдоварӣ, нашр ва пажӯҳиши афсонаҳои мардуми форсизабон / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: Сино, 2001. – 208 с.
 13. Раҳмонӣ, Р. Шинохти адабиёти гуфторӣ пас аз Истиқлоли Тоҷикистон / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: ДМТ, 2018. – 152 с.
 14. Розенфельд, А. З. Предисловие / А.З. Розенфельд // Сказки и легенды горных таджиков / Розенфельд А.З. и Рычкова Н.П. Вступит. ст. А.З.Розенфельд. М.: Гл. ред. восточ. лит-ры, 1990. – С. 5-20.
 15. Рустамов Ш. Академики забоншинос: (Ҳаёт ва эҷодиёти олими забоншинос Б. Ниёзмӯҳаммадов) / Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1989. – 72 с.
 16. Семёнов, А.А. Материалы для изучения наречия горных таджиков Центральной Азии. Грамматический очерк и памятники народного творчества / А.А. Семёнов. – М., 1900. – 56 с.
 17. Семёнов, А.А. Этнографические очерки Заравшанских гор и Дарваза / А.А. Семёнов. – М., 1903. – 112 с.
 18. Сказки и легенды горных таджиков / Розенфельд А.З. и Рычкова Н.П. Вступит. ст. А.З.Розенфельд. М.: Гл. ред. восточ. лит-ры, 1990. – 238 с.
 19. Сухарева, И.А., Сухарева, О.А. Восемь вариантов таджикской версии сказки «Коза и семеро козлят» // Материалы по таджикскому фольклору. Самарканд, 1934, с. 25-44.
 20. Таджикские сказки. / Составитель: Б. Ниязмухамедов / Под общей редакцией академика Е.Н.Павловского. – Сталинабад: Госиздат при СНК Таджикской ССР, 1945. – 276 с.

БОБОҶОН НИЁЗМУҲАММАДОВ ВА НАШРИ АФСОНАҲОИ ТОҶИКӢ БА ЗАБОНИ РУСӢ

Дар мақола суҳан дар бораи забоншинос академик Б. Ниёзмӯҳаммадов ва наشري маҷмуаи «Афсонаҳои тоҷикӣ» аз ҷониби эшон меравад. Ишора шуда, ки Б. Ниёзмӯҳаммадов зимни қорҳои илмӣ забоншиносӣ намунаҳои фолклори тоҷикро аз байни мардум гирд оварда будааст. Дар мақола ёдоварӣ мешавад, ки гирдовариҳои афсонаҳои тоҷикӣ аз қай ва аз ҷониби қадом муҳаққиқон шуруъ шудааст ва ҷӣ боис гашта, ки соли 1945 Б. Ниёзмӯҳаммадов маҷмуаи «Афсонаҳои тоҷикӣ»-ро ба нашр расонад. Маълум мегардад, ки диққати Б. Ниёзмӯҳаммадовро аз солҳои сиём

хангоми сафарҳои илмӣ ҳамоҳаи академик Е. Н. Павловский ва дар рафти гирдоварии маводи шевашиносӣ аз Конибодом маводи фолклорӣ, баҳусус афсона, ҷалб менамояд. Аз гуфти ҳадаш, ӯ ҳамаи маводро бо ҳамон лаҳҷаи мардум бо талаффуз сабт мекардааст. Дар ин бора дар китоби худ «Гӯйиши конибодомии забони тоҷикӣ» (1951) ёдовар шудааст. Б. Ниёзмухаммадов дар асоси матнҳои гирдовардаи худ ва маводи муҳаққиқони дигар соли 1945 бо пешниҳоди академик Е.Н.Павловский нахустин маҷмуаи илмӣ афсонаҳои тоҷикиро ба забони русӣ зерини «Афсонаҳои тоҷикӣ» ба нашр мерасонад, ки он 35 матнро дар бар дошт. Дар он солҳо бо теъдоди даҳ ҳазор нусха нашр ёфтани афсонаҳои тоҷикӣ ба забон русӣ ва хонандагони ғайри тоҷикро бо онҳо ошно намудан як воқеаи муҳим ба ҳисоб мерафт.

Калидвожаҳо: Б. Ниёзмухаммадов, Е. Н. Павловский, фолклор, этнография, забоншиносӣ, лаҳҷашиносӣ, жанр, афсона, афсонагӯ, гирдоварӣ, нашр, таҳқиқ.

БАБАДЖАН НИЯЗМУХАМЕДОВ И ИЗДАНИЕ ТАДЖИКСКИХ СКАЗОК НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В статье речь идет о лингвисте академике Б.Ниязмухамедове и издании им книги «Таджикские сказки». Отмечено, что Б. Ниязмухамедов собирал образцы таджикского фольклора у народа в период своей научной деятельности в качестве языковеда. В статье упоминается, когда и кем был начат сбор таджикских сказок, и что послужило причиной их публикации в 1945 году. Оказывается, внимание Б. Ниязмухамедова было обращено на фольклор, особенно на сказки, еще с 30-х годов, когда академик Э.Н. Павловский издал первый научный сборник таджикских сказок на русском языке под названием «Таджикские сказки», который содержал 35 текстов. В те годы издание таджикских сказок на русском языке тиражом десять тысяч экземпляров и ознакомление с ними читателей-нетаджиков считалось важным событием.

Ключевые слова: Б. Ниязмухамедов, Э. Н. Павловский, фольклор, этнография, языкознание, диалектология, жанр, сказка, сказитель, сборник, издание, исследование.

BABA JAN NIYAZMUKHAMEDOV AND THE PUBLICATION OF TAJIK FAIRY TALES IN RUSSIAN

The article deals with the linguist, academician B. Niyazmukhamedov and his publication of the book «Tajik Tales». It's important to note that B. Niyazmukhamedov collected samples of Tajik folklore from the people during his scientific activity as a linguist. The article also deals with when and by whom the collection of Tajik fairy tales was started, and what caused its publication in 1945. It turns out that the attention of B. Niyazmukhamedov has been drawn since the 30s, when Academician E.N. Pavlovsky published the first scientific collection of Tajik fairy tales in Russian called «Tajik Tales», which contained 35 texts. In those years, the publication of ten thousand copies of Tajik

fairy tales in Russian and familiarization of non-Tajik readers with them was considered an important event.

Key words: B. Niyazmukhamedov, E. N. Pavlovsky, folklore, ethnography, linguistics, dialectology, genre, fairy tale, narrator, collection, publication, research.

Маълумот дар бораи муаллифон: Фарангис Шарифзода – директори Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ, д.и.ф. Email: farangis70@mail.ru; Тел.: 918-62-46-54;

Равшан Раҳмонӣ – сарходими шуъбаи фолклори Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ, доктори илми филология, профессор. Email: ravrahmon@mail.ru; Тел.: 919 89-02-08.

Сведения об авторах: Фарангис Шарифзода – директор Института языка и литературы имени Рудки НАНТ, д.ф.н. Email: farangis70@mail.ru; Тел.: 918-62-46-54;

Равшан Раҳмони – старший научный сотрудник отдела фольклора Института языка и литературы имени Рудки НАНТ, д.и.ф., профессор. Email: ravrahmon@mail.ru; Тел.: 919 89-02-08.

About the authors: Farangis Sharifzodam, the Director of Institute of Language and Literature named after Abuabdulloh Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Doctor of Philology Sciences, Professor. Address: 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue 21. Email: Farangis70@mail.ru

Ravshan Rahmoni - Senior Researcher in the Folklore Department of Rudaki Institute of Language and Literature, NANT, Doctor of Philology Sciences, Professor. Email: ravrahmon@mail.ru; Tel.: 919 89-02-08.

ТАЛАБОТ НИСБАТ БА МАҚОЛАҲОИ ИЛМӢ

1. Маҷаллаи «Суханшиносӣ» нашрияти Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (ш. Душанбе) мебошад.
2. Маҷаллаи «Суханшиносӣ» ба забони тоҷикӣ нашр гашта, мақолаҳо ба забонҳои русӣ ва англисӣ низ пазируфта мешаванд.

Риоя намудани этикаи чопи мақола дар маҷаллаҳои илмӣ:

3. таҳияи мақола бо ҳуруфи Times New Roman барои матнҳои русӣю англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матни тоҷикӣ, ҳаҷми ҳарфҳо 14, ҳошияҳо 2,5 см ва фосилаи байни сатрҳо 1,5 мм;
4. ҳаҷми мақола: формати A4, бо рӯйхати адабиёту аннотатсияҳо на камтар аз 10 саҳифа ва на беш аз 20 саҳифа;
5. индекси УДК (индекси мазкурро аз дилхоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);
6. номи мақола;
7. насаб ва дар шакли ихтисор ном ва номи падари муаллиф(он);
8. номи муассисае, ки дар он муаллиф(он)и мақола қору ғаболият менамояд;
9. матни асосии мақола (на камтар аз 10 саҳифа; схема, расм ва ҷадвал дар матни асосии мақола ворид намешавад);
10. рӯйхати адабиёти истифодашуда на камтар аз 15 номгӯ адабиёти илмӣ. Ба наشري мақолаҳои бартарӣ дода мешавад, ки ба сарчашмаҳои нашршудаи илмӣ солҳои охир ва манбаҳои муътамад бештар таъяс кардаанд. Номгӯи адабиёти ба муаллиф тааллуқдошта набояд беш аз 25%-и рӯйхати адабиёти мақоларо ташкил диҳад;
11. Иқтибосҳо бо сарчашма дақиқ муқоиса карда шуда, дар охири саҳифа асли онҳо аз ҷониби муаллиф оварда мешаванд.
12. Феҳристи манобеъ дар охири мақола (бо тартиби алифбо – нахуст ба хатти кириллӣ, сипас бо дигар забонҳои хориҷӣ оварда мешавад; осори як муаллиф дар тартиби хронологӣ дарҷ мешавад) бо шуморагузорӣ ва нишон додани маълумоти зайл оварда мешавад:
 - а) **барои китобҳо** – ному насаби муаллиф, номи пурраи асар, шаҳр ва соли нашр, теъдоди умумии саҳифаҳо мисли:

Айнӣ, С. Куллийт / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ., 1958. – Ҷ. 1. – 555 с.;
 - б) **барои мақолаҳо** – ному насаби муаллиф, номи пурраи мақола, номи маҷмуаи мақолаҳо, китоб, рӯзнома, макони нашр, шаҳр (барои китоб), сол ва шумораи рӯзнома, маҷалла, мисли:
 1. Айнӣ, С. Маънои калимаи тоҷик / С. Айнӣ // Садои Шарқ. – 1986. – № 8. – С. 48-73.
 2. Ҳошим, Р. Иншои шеър / Р. Ҳошим // Адабиёт ва санъат. – 2021. – 1 январ. – № 1 (2076). – С. 13.

3. Ҳусейнзода, Ш. Айнӣ ва баъзе масъалаҳои адабиёти советии тоҷик / Ш. Ҳусейнзода // Баҳс ва андеша (Маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе: Ирфон, 1964. – С. 128-149.
4. *Кисляков, Н.А.* Старинные приемы земледельческой техники и обряды, связанные с земледелием у таджиков бассейна р. Хингоу/ *Н.А. Кисляков* // Советская этнография. – 1974. – №1. – С. 114-125.
13. таваҷҷуҳи муаллиф(он) дар мақола ба таҳқиқоти қаблии доир ба мавзӯи мақола, ки дар маҷаллаи «Суханшиносӣ» ба нашр расидааст;
14. тарҷумаи номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ), аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 15 сатр (аз 130 то 150 калима) ва калидвожаҳо аз 7 то 10 вожа;
15. дар баробари пешниҳоди шакли электронии мақола пешниҳоди шакли чопии он дар як нусха ҳатмӣ мебошад;
16. мақолаи аспирант/докторанти Ph.D/ унвонҷӯ танҳо бо тавсияи роҳбари илмӣ/мушовири илмӣ қабул карда мешавад;
17. мақолаи магистрант танҳо бо ҳаммуаллифӣ бо номзад/доктори илм қабул карда мешавад;
18. маълумот дар бораи муаллиф(он) бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ);
19. нишон додани манбаи иқтибос дар қавси чаҳоркунча [];
20. рақамгузориҳои нақша, схема ва диаграммаву расмҳо;
21. маълумотномаи антиплагиати мақолаи бо забонҳои русӣ ва ё англисӣ таҳияшуда талаб карда мешавад;
22. мақолаи ба маҷалла воридшуда аз ҷониби ҳайати таҳририяи маҷаллаи илмӣ «Суханшиносӣ» дар муддати 30 рӯз баррасӣ мегардад.
23. Дар мақола аз тарафи муаллиф ё муаллифон бояд имзо гузошта шавад.
24. Дастнавис бояд бодикқат хонда шуда, бидуни ғалат пешниҳод гардад. Дастнависҳое, ки бидуни риояи талаботи мазкур таҳия шудаанд, баррасӣ намешаванд.
25. Ҳайати таҳририя дар ҳолатҳои зарурӣ ҳуқуқ дорад мақоларо кӯтоҳ, таҳриру ислоҳ кунад ва ё ба муаллифон ҷиҳати ислоҳ баргардонад.
26. Муаллифон пас аз саҳифабандии мақола онро хонда, ризоияти худро барои чоп ба таври ҳатмӣ тасдиқ мекунанд.
27. Масъулияти ақида ва муҳтавои мақолаҳо бар дӯши муаллифони онҳост.

Нишонии мо: 734025, шаҳри Душанбе, кӯчаи Рӯдакӣ, 21, Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, ҳуҷраи 11, дафтари маҷаллаи «Суханшиносӣ», тел.: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70.

Шохиси (индекси) обуна дар феҳристи «Почтаи тоҷик» -77755

Сомонаи мо: sukhanshinosi.iza.tj; E-mail: suhansinosi@gmail.com

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон 12 ноябри соли 2015 таҳти № 0095/мҷ аз нав ба қайд гирифта шудааст.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

1. Журнал «Словесность» издается Институтом языка и литературы имени Рудаки Национальной академии наук Таджикистана (г. Душанбе).
2. Журнал выходит на таджикском языке; к публикации также принимаются статьи на русском и английском языках.

Требования к научным статьям:

3. Соблюдение публикационной этики научных журналов;
4. Статьи принимаются в редакторе World, шрифт Times New Roman для текстов на русском и английском языках, Times New Roman Tj для текстов на таджикском языке, размер (кегель) 14 (таблицы 12), поля 2,5 см, межстрочный интервал 1,5 строки;
5. Объем статьи: не менее 10 и не более 20 страниц компьютерного текста формата А4, включая список литературы и аннотации;
6. Индекс УДК (данный индекс можно получить в любой научной библиотеке);
7. Название статьи заглавными буквами по центру текста;
8. Фамилия И.О. автора(ов)
9. Название организации, где работает(ют) автор(ы);
10. Основной текст статьи (не менее 10 страниц, исключая схемы, рисунки, таблицы, диаграммы, аннотации и список литературы);
11. Список литературы не менее 15 наименований. Статьям, где использованы авторитетные, а также наиболее поздние научные издания отдается предпочтение. Допускается использование не более 25% научных публикаций автора(ов).
12. Ссылка на предыдущие публикации научного журнала «Словесность» по теме исследования приветствуется.
13. Цитаты тщательно сверяются с первоисточником и визируются автором на оборотной стороне страницы.
14. Литература, на которую даются ссылки в тексте, приводится в конце статьи (в алфавитном порядке – сначала на кириллице, затем на иностранных языках; произведения одного автора даются в хронологическом порядке, начиная с более ранних), с нумерацией и указанием следующих выходных данных:
 - а) **для книг** - фамилия, инициалы автора, полное название книги, город и год издания, общее число страниц например:
 1. Айни, С. Маънои калимаи тоҷик / С. Айни // Садои Шарқ. – 1986. – № 8. – С. 48-73.
 2. Хошим, Р. Иншои шеър / Р. Хошим // Адабиёт ва санъат. – 2021. – 1 январ. – № 1 (2076). – С. 13.
 3. Хусейнзода, Ш. Айнӣ ва баъзе масъалаҳои адабиёти советии тоҷик / Ш. Хусейнзода // Баҳс ва андеша (Сборник статей). – Душанбе: Ирфон, 1964. – С. 128-149.

4. *Кисляков, Н.А.* Старинные приемы земледельческой техники и обряды, связанные с земледелием у таджиков бассейна р. Хингоу / *Н.А. Кисляков* // Советская этнография. – 1974. – №1. – С. 114-125.
15. Название статьи, аннотации и ключевые слова приводятся на трех языках (таджикский, русский, английский), аннотация в объеме 15 строк (от 130 до 150 слов), ключевые слова 7-10 слов;
 16. Статьи принимаются в печатном и электронном варианте;
 17. Статьи аспиранта/докторанта Ph.D/соискателя принимаются к рассмотрению с рекомендацией научного руководителя/научного консультанта;
 18. Статья магистранта принимается к рассмотрению только в соавторстве с кандидатом наук/доктором наук;
 19. Информация об авторе(ах) на трех языках (таджикский, русский и английский);
 20. Ссылки на литературу в тексте обязательны и оформляются следующим образом: [3, с. 24], где первая цифра – номер источника в списке литературы, вторая – страница;
 21. Нумеровать таблицы, схемы, диаграммы и рисунки;
 22. Предоставить справку об антиплагиате (статьи на русском и английском языках);
 23. Статья рассматривается редакцией в течение 30 дней;
 24. Статьи должны быть обязательно подписаны автором, а при наличии нескольких авторов - всеми соавторами.
 25. Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости сокращать статьи, подвергать их редакционной правке и отсылать авторам на доработку.
 26. Авторы читают готовую верстку статьи и в письменном виде подтверждают свое согласие на публикацию.
 27. Ответственность за подбор, точность фактов, цитат, и данных несут авторы опубликованных материалов

Адрес: 734025, г. Душанбе, ул. Рудаки, 21, Институт языка и литературы им. Рудаки Национальной академии наук Таджикистана, комн. 11, редакция журнала «Словесность», тел.: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70.

Подписной индекс в таджикском каталоге «Почтаи тоҷик» -77755

Наш веб-сайт: sukhanshinosi.iza.tj; E-mail: suhansinosi@gmail.com

Журнал перерегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан от 12 ноября 2015 года за № 0095/мч.

Address: 734025, Dushanbe, 21 Rudaki Avenue, Institute of Language and Literature named after Abuabdulla Rudaki of Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, room. 11, the editors of «Literature», Tel .: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70.

Index in the Tajik catalog «Pochtai Tojik» -77755

Our website: www.iza.tj; E-mail: iza_rudaki@mail.ru

The magazine was re-registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan on November 12, 2015, № 0095 /мч